

LUND UNIVERSITY

Resandets gränser : svenska resenärers skildringar av Ryssland under 1700-talet

Nyman, Maria

2013

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Nyman, M. (2013). *Resandets gränser : svenska resenärers skildringar av Ryssland under 1700-talet*. [Doktorsavhandling (monografi), Historia]. Södertörns högskola.

Total number of authors:
1

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Download date: 04. Jul. 2025

Resandets gränser

Svenska resenärers skildringar av Ryssland under 1700-talet

Maria Nyman

Södertörns högskola 2013

Södertörns högskola
SE-141 89 Huddinge
2013

www.sh.se/publications

©Maria Nyman

Omslagsbild: *Nova descriptio geographica Tattariæ magnæ: tam orientalis quam occidentalis in particularibus et generalibus territoriis una cum delineatione totius Imperii Russici imprimis Sibiriæ accurate ostensa*, Strahlenberg, Philip Johan von, Matern, Johan Anton von, Frisch, Philipp J. Stockholm 1730, 1 karta på 2 ark: kopparstick; 63 cm x 98 cm.

Omslagsfoto: Kungliga biblioteket Stockholm
Omslag och grafisk form: Jonathan Robson & Per Lindblom
Tryckt hos E-print, Stockholm 2013

Södertörn Doctoral Dissertations 77
ISSN 1652-7399
ISBN 978-91-86069-64-3 (tryck)
ISBN 978-91-86069-65-0 (digital)

Studia Historica Lundensia
ISSN 1650-755X
ISBN 978-91-7473-571-0 (tryck)
ISBN 978-91-7473-572-7 (digital)

Innehållsförteckning

Förord 5

Kapitel 1: Utgångspunkter och problemformulering 9
- Syfte och frågeställningar 13
- Närliggande forskning 13
- Reseskildringar, kulturmöten, omvärldsbilder 14
- Rysslandsbilder 17
- Teoretiska utgångspunkter och begreppsanvändning 22
- Koloniala diskurser och synen på ”den andre” 22
- Texten och individen 25
- Resenärens blick och kropp – jag skriver vad jag ser! 28
- Vad är en resa och en reseskildring? 29
- Källor och metod 32

Kapitel 2: Resenärerna och deras texter om Ryssland – en presentation 39
- Resenärerna 42

Kapitel 3: Kartläggaren – Om kartor, geografi och Europas bortre gränser 55
- Som svensk fånge under det stora nordiska kriget 57
- Att inventera riket – Vetenskap, befolkning, kartor 59
- Till de lärda, nyfikna och de som följer en karta 64
- Insamlandets praktik 69
- Att placera Ryssland på kartan och upprätta en gräns 75
- Avslutning 78

Kapitel 4: Navigatören – Om okända stränder och farliga hav. Sven Waxell och den andra Beringexpeditionen 81
- I all enkelhet – Styrmannen och hans skildring 85
- Med erfarenheten som vapen till de lärda i Europa 87
- När vetenskapen sviker – Kartan och vikten av erfarenhet 90
- Det okända måste ha ett namn! Om att förbereda och överlämna en resa 93
- I en väv av namn – Waxell, Steller och alla de andra 96
- Konfliktfyllda möten, fixerade blickar och ädla vildar 99
- Folket i Kamtjaka – En rent vetenskaplig betraktelse 103
- I ett större sammanhang 108
- Avslutning 110

Kapitel 5: I en rysk etnografi – religion, kön och civilisation 113
- ”Sådan är den ryska nationen” 113
- Seder och bruk 116

En ytlig och innerlig religiositet ... 119
Med viss beundran ... 126
Rysk ortodoxi möter religioner utan namn ... 130
Kön som civilisationsmarkör ... 138
”Slå hustrun som din päls och älska henne som din själ” – underkuvade kvinnor och våldsamma män ... 141
Polygama äktenskap och andligt mörker ... 149
När könsmönster faller samman ... 151
I ett förlorat paradis ... 155
Resans gränsöverskridande funktion ... 157
Avslutning ... 157

Kapitel 6: ”Kvinnan” – strategier, positioner och möjligheter i Adelaide von Hauswolffs skildring av Ryssland ... 161
Kvinnors resedagböcker som källmaterial och genre ... 163
Min Jeanette! Textens sändare och mottagare ... 165
Resan och fångenskapen ... 166
Två garderober – Om möten och berättarpositioner ... 167
När vänner blir fiender ... 170
Vad såg Adelaide hos von Hauswolff? Den kvinnliga blicken och betraktandet ... 172
Den omvända blicken – Betraktande och social tillhörighet ... 174
Gamla vänner och nya perspektiv ... 177
Tystnader och tal i kvinnors texter om Ryssland ... 177
Avslutning ... 181

Kapitel 7: Den nye finske vännen – Eric Gustaf Ehrströms ryska möten ... 183
Ehrström i tidigare forskning ... 184
”För mig och mina vänner” – Dagbokens form, riktning och mottagare ... 185
Ehrströms många språk ... 187
Att hitta det bekanta – Vistelsen i Moskva ... 189
Uppbrottet från Moskva ... 194
När det förtrogna går förlor – Möten, konflikter och omvänd uppmärksamhet ... 196
När resenären är en man ... 202
Avslutning ... 205

Kapitel 8: Vi som kom, såg och skrev ... 209
Att navigera kring det okända – vetenskap och civilisation ... 211
En jämförandets praktik ... 213
Möten, konflikter och positioner ... 215

Summary ... 219

Bilder ... 227

Källor och litteratur ... 237

Förord

Avslutat. Färdigt. Jag vet inte, vissa saker är mer som ett flöde... Jag och mina resenärer bestämde oss till slut för att separera. (Eller var det någon som gjorde det åt oss?) Jag minns lite dåligt, laptops kom och gick. Barn höll oss sysselsatta, datorn blev ibland en spelstation. Några virus ställde till det. Till slut fick vi en friggebod, med ryamatta, gungstol och alla tänkbara förutsättningar för ett smidigt samarbete. Jag vet inte, vissa saker är mer som ett flöde... Jag har ibland tänkt på hur tiden är så tänjbar, hur den låter mossan växa på det avoga. Men tack kära Philipp, Sven, Adelaide, Eric, Ambjörn och alla ni andra, för att ni reste och lämnade texter efter er, för mig att bråka med!

I detta bråkande har jag inte varit alldeles ensam. Många har funnits där som stöd och bidragit med inspiration. När jag själv kom som student till ett nästan nytt Södertörn träffade jag Kekke Stadin. Du hade stark röst, bestämda gester och jag glömmer aldrig din föreläsning om folkvandringar och inkafolk. (I efterhand förstod jag att det inte riktigt var ditt specialområde, men du var lysande!) Du har följt mig sedan dess och under avhandlingsarbetet fungerat som min biträdande handledare. Det är du som skällt lite på mig ibland. Som klottrat sidorna fulla med kommentarer så som: Tempus! Hon lever inte, hon är död!, upprepning! men framför allt har du bidragit med uppmuntran, klokhet och energi och för det är jag mycket, mycket tacksam.

När jag hade kommit förbi inkafolken, reformationen och något som då hette ”teori och metod” (vilket ingen egentligen begrep vitsen med) var det dags för B-kurs. Vi skulle läsa om ”Genus i historisk forskning”. Jag hade mycket vaga begrepp om vad det var, men Christine Bladh visste att det ska böjas i tid... Det var också nu som det riktigt roliga började. Som handledare under mina uppsatser och därefter under avhandlingsarbetet, har du fungerat som en outtröttlig samtalspartner. Du har uppmuntrat och stöttat mig, visat hur vägen mot disputation är fullt realistisk om en bara låter sidovägarna vara emellanåt. Ibland lyssnade jag. Ibland tog jag en egen sväng och jag är så tacksam för att du låtit mig göra det också. Tack för att du alltid funnits där med ditt oändliga tålamod, längs alla krokiga vägar, fyllda med registreringsblanketter och avhandlingsplaner, tårar och skratt!

Ett stort tack vill jag även rikta till Gunlög Fur som varit min tredjeläsare. Stort tack för dina kloka frågor och kommentarer, samt din stora kunskap på området, den har varit ovärderlig! Och tack för alla trevliga samtal vi haft!

Kerstin Ekman skriver någonstans att presens är närvarons, men också ångestens tempusform. Kanske var det därför det kom så naturligt, trots alla

sedan länge döda resenärer? För trots allt det roliga, kreativa och spännande, så finns det en rejäl skopa ångest inbakat i ett avhandlingsprojekt. Och utan någon som förstår denna sida av det hela, hade det varit mycket, mycket ensamt. Christina Douglas, Susanna Lindenskoug Sjödin och Anna Hedtjärn Wester, ert stöd och vänskap har varit ovärderlig! Johanna Ringarp, Magnus Linnarsson, Anna Rosengren, Christian Widholm, Anne Hedén, Simon Larsson, Andrés Brink, Håkan Blomquist och alla ni andra som jag under olika perioder delat min doktorandtid med, tack för alla spännande samtal om stort och smått! Tack också till Ragnar Björk för alla doktorandseminarier och synpunkter på halvfärdiga utkast.

Under min doktorandtid har jag varit antagen vid den Nationella forskarskolan i Lund, men med placering på Södertörns högskola. Ett stort tack till alla doktorander och andra, som jag träffat via forskarskolan, på konferenser, under kurser och seminarier! Särskilt tack vill jag rikta till Hanne Sanders för all uppmuntran under åren och Eva Österberg, Lars Edgren, Barbro Bergner och Charlotte Tornbjer, som tagit så väl hand om oss utsocknes. Och så mina systrar i det nära fjärran förstås; Marie Eriksson, Helena Tolvhed och Christina Jansson, tack för alla skratt och spännande diskussioner!

Stort tack också till Johanna Wassholm som så frikostigt delat med sig av sitt kunnande om Eric Gustaf Ehrström! Och Sarah Ferguson vid Barkeleys universitetsbibliotek, som snabbt och smidigt fotograferade Waxells manuskript. Stort tack även till Jacob Christensson, som var opponent på mitt slutseminarium och som med sitt stora kunnande om perioden och om resande i synnerhet, gav mig många värdefulla synpunkter. Och den fantastiska personalen på Kungliga biblioteket som hjälpt mig genom åren, tack för tålamod, kunnande och service!

Det är på Södertörn jag tillbringat den största delen av min tid och kanske har jag trivts aningen för bra? Tack, återigen, Christina Douglas för läsning och kommentarer under den sista slutspurten, halloumiburgare och outsinliga samtal, tack Madeleine Hurd, för ett så snabbt och smidigt arbete med den engelska summaryn, Heiko Droste för hjälp med svårlästa tyska brev och Eleonora Bru och Lisa Stålnacke, för att ni alltid hjälpt mig, i stressade stunder, med det administrativa och undervisningspraktiska under åren. Slutligen, ett stort kollektivt tack till er alla vid historieämnet på Södertörn! Och så förstås, tack alla studenter som jag haft nöjet att träffa!

Men det är till min familj och mina vänner som jag slutligen vill rikta mig. Tack mamma och pappa för allt! För middagar, läsning, datorhjälp och stöd på alla sätt. Moa, för att du finns där och att vi alltid kan få ihop en middag när sällskapssjukan pockar på! Och familjen Sjöborg som trots avstånd, alltid ställt upp och gjort så mycket roligt med två energiska barn. Tack också mina underbara vänner från Sundbyberg, för oförglömliga minnen och för att ni lockar fram mina mer odisciplinerade sidor. Och ett sista tack till Johan, Elias

och Gabriel, för att ni stör, stöttar, fyller livet med glädje och för att du Elias, aldrig slutat fråga när boken är klar. Boken tillägnas er.

Kallhäll i april 2013

KAPITEL 1

Utgångspunkter och problemformulering

> De äro så fulla af nit och vidskepelse, att man ej utan medömkan kan se huru i vårt tidehvarf kan finnas en så oupplyst nation. Häraf följer ock att hopen arbetar ganska litet, men super desto mer.[1]

> Vi lämnade hvarann små souvenirer, och jag tolkade så godt jag kunde, min tacksamhet för all den välvilja och godhet, som hon under denna tiden bevist mig, hvarpå vi åtskildes. Efteråt gjorde jag den reflexionen att Gud i alla land planterat goda människor bland de elaka. Jag tackade honom för den tid, som jag tämligen lycklig passerat här…[2]

Det var vinter 1809 och Finland hade precis övergått i ryskt styre. Den unga kvinnan som skrev hette Adelaide von Hauswolff och hon och hennes far, major Hans Gustaf Hauswolff, befann sig i Ryssland som krigsfångar. I den resedagbok hon förde under det dryga halvår som hon vistades i landet, kan vi läsa om hennes resor och upplevelser. Det är inkvarteringar hos ryska värdfolk, baler och marknadsbesök, vänskap och konflikter, betraktelser över land och folk. Men som citaten ovan antyder är beskrivningarna av människor och miljöer både skiftande och mångtydiga. Vilket Ryssland är det som beskrivs? Vad säger egentligen reseskildringar, resedagböcker om resenären själv och de bilder av landet hon reser igenom? Hur kan vi förstå och tolka de möten och intryck som resenärer förmedlar i texter som dessa?

Den här avhandlingen handlar om resenärer och resenärers texter om Ryssland. Men också om resors gränser och om möjligheter och omöjligheter att uppleva och skildra möten. Mitt intresse för ämnet har sin utgångspunkt i frågor som rör hur människor i det förflutna, liksom i dag, har förhållit sig till och bemött det som ses som främmande, annorlunda. Någonstans handlar det om en önskan att förstå och söka svar på hur vi som människor, trots språkförbistringar, kulturella olikheter och med olika sociala förutsättningar, ska kunna mötas och se varandra bakom, eller trots, detta främmande. Skildringar av resor är en utmärkt plattform för att studera frågor som dessa; frågor som berör kulturmöten, identitetsformering och representationer av det egna och det andra. Och kanske framför allt krockar och dissonanser mellan rådande bilder, diskurser om land och folk, kultur och civilisation, och det egna mötet, den egna upplevelsen av detta främmande.

—

[1] Adelaide von Hauswolff: *En svensk flickas dagbok under krigsfångenskap i Ryssland 1808–1809 Jämte inledning af Cecilia Bååth-Holmberg*. Göteborg 1912, s. 147.
[2] Hauswolff 1912, s. 222.

När den habsburgska diplomaten Siegmund von Herberstein år 1549 gav ut boken *Rerum Moscoviticarum Comentarii*, var det första gången som en mer omfattande skildring av det moskovitiska riket nådde Europa.[3] Boken skrevs på uppdrag av den habsburgske monarken och var en rapport från två ambassader till den ryske kronprinsen Vassili Ivanovichs hov 1517 och 1526. Moskvastaten var fortfarande starkt förknippad med det mongoliska och asiatiska inflytandet och i Europas stater visste man väldigt lite om vad som försiggick inom landets gränser. Det fanns ett starkt, framför allt politiskt intresse av att komma det okända landet närmare.

Herberstein hade gått grundligt till väga. Han beskrev inte bara de upplevelser han själv bevittnat som diplomat i Moskva, utan även geografiska förhållanden, orters namn och folkens särdrag, religionsutövning och traditioner. Han rörde sig tämligen fritt inom hovets kretsar och han kunde ryska, vilket underlättade hans undersökningar om ryska förhållanden. I sin framställningsform bygger boken på två olika traditioner: renässansens politiska rapporter som skulle vägleda härskarna i sitt styre och de så kallade ”relationerna”, skildringar författade av handelsmän och sjöfarare som berättade om sina resor och seglatser i avlägsna delar av världen. Boken blev en succé och publicerades i flera upplagor och på många språk. Men bokens framgång slutade inte där och då, utan kom att leva vidare i skildring efter skildring in i modern tid.[4]

Herbersteins skildring av Ryssland blev något av en mall för hur senare tiders resenärer skulle förhålla sig till och själva beskriva sina upplevelser i landet. Som en ”tilltrasslad tradition” beskriver litteraturvetaren Irena Grudzinska Gross de texter som under tidigmodern och modern tid producerats om Ryssland. Hon visar hur framför allt Herbersteins text kom att utöva inflytande, inte bara på europeiska reseskildringar och politiska texter, utan hur även ryska historiker och författare vände sig till Herberstein för att beskriva sin historia och sitt samhälle.[5] Återanvändningen av Herbersteins text kan ses som ett exempel på hur reseskildringar bidragit till att skapa bestående bilder av områden, folk, och kultur. Det tidigare beskrivna påverkar det som skrivs. Varje författare, varje resenär som väljer att skriva en reseskildring förhåller sig till detta tidigare skrivna, de bilder som redan finns befästa om landet som besöks. Bilden av Ryssland påverkar mötet med Ryssland och de nya texter som produceras som en följd därav.

—

[3] Siegmund von Herberstein: *Rerum Moscoviticarum comentarii* /…/ Antverpiae 1557.

[4] Se till exempel Irena Grudzinska Gross: ”The Tangled Tradition: Custine, Herberstein, Karamzin, and the Critique of Russia” i: *Slavic Review*50, no 4 (Winter 1991) s. 889 ff. Se även Walter Leitsch: ”Herbersteins impact on Reports about Muscovy in the 16th and 17th Centuries: Some observations on the Technique of Borrowing”, i: *Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte,* no 24 (1978), s. 163 ff. Herbersteins påverkan på senare tiders texter omnämns i flera svenska forskningsarbeten, se till exempel Margareta Attius Sohlman: *Slaviska världar. Möten med språk, kultur och religion i slaviska landskap*, Stockholm 2005, s. 89 f.

[5] Gross 1991, s. 997 f.

Men det här är enbart en sida av reseskildrandet. För visst skiljer sig skildringar också åt och visst finns det många diskurser som i olika situationer påverkar skrivhandlingen och mötet. Hur kan likheter, men även skillnader, mellan resenärers texter förklaras och förstås? En utgångspunkt i den här undersökningen är att reseskildringar är texter som är kunskapsgenererande och att denna kunskap är starkt sammanflätad med olika former av makt. Makt ses här som ett relations- och situationsbundet begrepp, som något man kan ha, förlora, återvinna och kompromissa om, i alla former av relationer.[6] Men lika centralt är att olika resenärer reser under olika förutsättningar och har olika diskursiva gränser att förhålla sig till.

Gränsdragningar mellan det egna och det andra utgör något av den innersta essensen i skapandet av en kultur, en nation eller vilken annan kollektivt skapad entitet som helst. Alltid denna främling som överallt fyller sin funktion som en spegling av självet, som ett hot mot ordning.[7] Som ett universellt drag, en omöjlighet att kringgå, framträder dessa gränser; ”redan grekerna” och så vidare.[8] Resenären är per definition en främling, någon som reser *någon annanstans* och som ställs inför möjligheten att själv, som främling, möta något främmande. Men det är inte alltid det blir så mycket möte av reseupplevelsen, eller snarare, det är inte alltid som så mycket av ett möte kan uttydas i den text som finns kvar, i de reseskildringar som författats. Av det möjliga mötet blev det en representation.[9] Det är i detta dilemma min undersökning tar sin utgångspunkt, i skärningspunkten mellan ett möte med och en bild av platser som besökts och människor längs vägen.

Detta problem skulle kunna analyseras i texter från en mängd olika områden. En resenär från Åbo var en främling som mötte något främmande både i Paris och i Novgorod. Eller, en resenär var/är en främling så fort hon eller han lämnat sin hemby, sin hemstad och sina trygga kvarter. Här är resenärernas gemensamma rörelseområde Ryssland och deras gemensamma utgångspunkt Sverige.[10] Med detta följer att det är svenska resenärer som i sina möten med Ryssland, har bilden/bilder av Ryssland att förhålla sig till och navigera utifrån. Med detta

—

[6] Jag har tagit intryck av Foucaults användning av maktbegreppet, där han bland annat beskriver makt som något som skapar kunskap, skapar diskurs och som genomsyrar hela samhällskroppen. Makt ses här som en kraft som inte enbart fungerar negativt, repressivt, utan även produktivt. Se t ex. Michel Foucault: *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*, Edited by Colin Gordon, New York 1980, s. 119.

[7] Julia Kristeva: *Främlingar för oss själva*, Stockholm 1991, s. 17.

[8] Se till exempel Luis Ajagán-Lester: *”De Andra” Afrikaner i svenska pedagogiska texter (1768–1965),* Stockholm 2000, s. 10.

[9] Om motsaten möte/representation, se Syed Manzurul Islam: *The Ethics of Travel: From Marco Polo to Kafka*, Manchester 1996, s. 57.

[10] Jag skriver Ryssland, Sverige, Europa, Asien osv. utan citationstecken, men genomgående i boken uppfattas benämningar som dessa som exempel på enheter vilka framför allt konstruerats filosofiskt/kulturellt och laddats med ideologiskt innehåll.

följer också frågan om vad detta tidigare sagda betyder för hur nya representationer skapats, eller vad det haft för inverkan på de möten som ägt rum.

Perioden som studien rör sig inom är ett 1700-tal som sträcker sig in i 1800-talet. Det är i mångt och mycket en reseskildringarnas take-off; Europa hade upptäckt världen och nu skulle den beskrivas. Noggrant och systematiserat. Den litterära produktionen ökade och reseskildringar var efterfrågade i boklådor runtom i Europa. Så även i Sverige.[11] Och i dessa beskrivningar av andra platser skapades också dessa platser. Europeiska resenärer förmedlade och skapade bilder av Orienten och orientalen, Afrika och afrikanen och det var ett beskrivande som byggde på assymetriska maktförhållanden. Det var till övervägande delen européer som reste runt jorden och skrev reseskildringar om det utomeuropeiska, eller för den delen, det inomeuropeiska. Här fyllde beskrivningar av Ryssland en funktion som gränsmarkör mellan en alltmer frekvent formulerad idé om Europa och det som låg utanför detta Europa, i synnerhet Asien, Orienten och Afrika.

Ryssland var då som nu ett gränsland och som den danske historikern Peter Ulf Møller påpekat var Ryssland det land som mest genomgående beskrivits som barbariskt och ociviliserat av sina västeuropeiska grannar.[12] I *Inventing Eastern Europe. The map of civilization on the mind of the Enlightenment* belyser Larry Wolff den betydelse som filosofers och resenärers texter, från områden vi idag räknar till Östeuropa, haft för den tudelning mellan ett Öst- och Västeuropa som ägde rum under tiden för upplysningen och framåt.[13] Med exempel ur franska, brittiska, italienska och tyska resenärers skildringar från resor i Polen, Ryssland, Ungern, visar han hur dessa områdens annanhet knöts samman och blev till en gemensamt skapad föreställning om ett avvikande, annat Europa. Ryssland utgjorde här den yttersta gränsen för detta andra, med sin autokrati, livegenskap, ryskortodoxa tro och otydliga landgränser mot det än mer avlägsna Asien/ Orienten.

De svenskar som vistades i Ryssland under ett långt 1700-tal gjorde det av flera orsaker, men generellt kan deras vistelser sammanfattas som mer eller mindre frivilliga. Som soldater reste de i svensk tjänst för att strida mot ”arvfienden”. Många blev kvar som fångar och nedtecknade sina upplevelser. Som handelsmän och kunskapare reste de med mer nyttobetonade syften: att inventera och undersöka en marknad eller tillgodose kunskapsbehov från hemlandet. Andra hamnade i rysk tjänst och skildrade landet ur ett mer dubbelsidigt perspektiv. Här är det både reseskildringen och resenären, texten och textprodu-

—

[11] Jakob Christensson: *Konsten att resa. Essäer om lärda svenska* resenärer, Stockholm 2001, s. 17 ff. Om den brittiska bokmarknaden, se Mark Davies: *A perambulating Paradox. British Travel Literature and the Image of Sweden c. 1770–1865*, Lund 2000, s. 25 ff.

[12] Peter Ulf Møller: ”Russian Identity as an East-West Controversy. Outlining a Concept.” i: *Through a Glass Darkly. Cultural Representation in the Dialogue between Central, Eastern and Western Europe*, Fiona Björling (ed.), Lund 1999, s. 6.

[13] Larry Wolff: *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford 1994.

centen, som står i fokus. Båda, menar jag, är lika viktiga för att förstå hur och varför resorna i Ryssland skildrats som de gjort.

Syfte och frågeställningar

Den övergripande problemformuleringen berör hur kulturellt skapade föreställningar om det egna och det andra uttrycks i beskrivningar av en resa, en vistelse någon annanstans. Syftet är tudelat och detta beror på den ambition jag haft att sätta både texter och textproducenter, representationer och möten, i centrum för analysen; jag vill veta *hur* svenska resenärer talade om Ryssland, *vad* de talade om:

- Vilka bilder av land och folk är det som framträder? Vilka diskursiva formationer kan vi utläsa i resenärernas texter?
- Och om vi höjer blicken från det specifika, de svenska resenärerna som skrev om Ryssland, ut mot omvärlden; hur kan beskrivningarna av resor i Ryssland svara på frågor om ett svenskt och europeiskt förhållningssätt gentemot omvärlden, vilken funktion fyllde beskrivningar av Ryssland i detta tankebygge?

Men, och det är här en förgrening av syftet sker, jag vill även veta *varför* det talades på dessa sätt och vilken betydelse det har *vem* som talar. Här hamnar resenären och resan i sig i fokus och frågor som jag ställt är:

- Vad är det som ska till för att ett möte ska kunna uppstå mellan resenären och människor på de platser som besökts?
- Hur kan likheter och olikheter i resenärers texter förklaras?
- Varför ser vissa resenärer ”andra saker”? Och utifrån vilka positioner beskrivs land och folk? Vilken betydelse har det vem som skrev?

De två förgreningarna är inte möjliga att separera från varandra, de glider in i varandra och påverkar varandra och detta är en viktig grundföresats för undersökningen som helhet. Då jag ställer frågan varför? Vill jag att det ska vara en fråga som inte kräver svar, men som kräver utforskning. När vi beskriver något; en plats, en händelse, en annan människa, sätts maktstrukturer i spel. Diskursiva gränser styr och utmanas. Varför skrivs just det här? Vem kan skriva så här? Varför befinner sig just den här människan i den här situationen av beskrivande? Det är frågor som äger relevans både här, i detta nu liksom då, i det förflutna.

Närliggande forskning

Forskningen kring reseskildringar, omvärldsbilder och kulturmöten är utbredd och sker inom många olika ämnesdiscipliner: litteraturvetenskap, idéhistoria, antropologi, etnologi och historia, för att nämna några. Jag har hämtat inspiration från många av dessa områden, vilket gjort att jag även tillägnat mig viss

vokabulär och begrepp från dessa. Som historiker försöker jag vara extra uppmärksam på och lyfta fram den tidstypiska kontexten. Vad som hände i samhället, världen, det som låg omkring den enskilda resenären och texten som producerades. Att så att säga hela tiden pendla mellan texten och kontexten. Samtidigt är det viktigt att understryka att ”kontext” inte alls är något helt oproblematiskt som bara är att plocka fram och ställa som relief. Kontext är också kunskap och som sådan situerad.

I den teoretiska ansatsen har jag framför allt influerats av det poststrukturalistiska och postkoloniala teorifältet och det är även en utgångspunkt i studiens inriktning. Jag har även vänt mig till forskning som mer specifikt behandlar resande och textproduktion, liksom texter om vetenskap och resande. Den tidigare forskning som presenteras här, berör hur svenskar beskrivit och positionerat sig i förhållande till andra kulturer, liksom forskning som behandlat förhållandet mellan Ryssland/Europa och Ryssland/Sverige under tidigmodern tid. Det är i första hand det förstnämnda forskningsområdet som varit vägledande för frågeställningarna och det övergripande angreppssättet, medan det sistnämnda fungerat som stöd i det empiriska arbetet med texterna och deras bakgrund.

Reseskildringar, kulturmöten, omvärldsbilder

Ofta brukar utgivningen av Edward Saids *Orientalism* från 1978, ses som startskottet för den postkoloniala teoribildningen och i och med det stora genomslag som skedde under 1990-talet, har studier kring framför allt västvärldens förhållningssätt till koloniserade områden behandlats. Här har reseskildringar som källmaterial fyllt en viktig funktion. Den internationella forskningen är enorm och även på svenskt håll har den utvecklats mer och mer under den senaste 20-årsperioden. Här kan till exempel Hanna Hodacs avhandling *Converging World Views Converging World Views* nämnas där hon undersöker hur inomeuropeiska förhållanden påverkades av synen på utomeuropeiska områden. Med utgångspunkt i Fredrick Coopers och Ann Laura Stolers metod, där det koloniala samhället och metropolen, det vill säga kolonisatörens ursprungssamhälle, analyseras som ett enhetligt fält, visar hon hur en brittisk kolonial omvärldsförståelse, överfördes av brittiska missionärer på svenska missionsförbund. Centralt för studien är resonemanget att både kolonialt expansiva som icke expansiva europeiska stater kom att vara medskapare i en omvärldsförståelse som hade sin utgångspunkt i koloniala förhållanden, något som berörs även i den här studien.[14]

—

[14] Hanna Hodacs: *Converging World Views Converging World Views. The European Expansion and Early Nineteenth-Century Anglo-Swedish Contacts,* Uppsala 2003, s. 12 ff. Även Malin Gregerson för en liknande diskussion i sin undersökning av hur svenska missionärer i det koloniala Indien artikulerade sin självförståelse under en tid då den koloniala ordningen både befästes och ifrågasattes. Till skillnad från Hodacs betonar hon det problematiska i att se omvärldsbilden som sprungna ur en specifik källa, utan menar att dessa skapas i en ständig interaktion mellan texter och tankar. Malin Gregerson: *Fostrande förpliktelser. Representationer av*

Hur just en svensk omvärldssyn artikulerats och uttryckts i just reseskildringar, behandlas i Kenneth Nybergs avhandling *Bilder av Mittens rike* där han undersöker hur svenska resenärers bilder av Kina utvecklades under en period från mitten av 1700-talet fram till början av 1900-talet. Den fråga han ställer sig är hur resenärers faktiska möten med landet förhöll sig till rådande stereotyper och uppfattningar om Kina. Vad skedde när en resenärs föreställningar konfronterades mot en upplevd verklighet? För Nyberg är Kinabildens förändring och utveckling central i avhandlingen och hans resultat både stödjer och ifrågasätter tidigare forsknings betoning på hur svenska omvärldsbilder utvecklades under perioden 1700–1900.[15]

I det här sammanhanget är det dock främst Nybergs betoning på komplexiteterna, det mångfacetterade i resenärers texter, som är intressant. Det fanns skildringar och förhållningssätt som av olika anledning gick utanför den givna ramen, det eurocentriska och fördomsfulla och detta skapar utrymme för mer djupgående analyser av enskilda texter. Nyberg skriver: ”det är bara om vi har denna ambition att fånga både avvikelserna och de stora dragen som vi i möjligaste mån kan undvika att värdera och döma det förflutnas människor”.[16] Trots eurocentrism, fördomar, förenklingar och missförstånd så finns det möjligheter till möten. Denna kollision eller sammansmältning av upplevelse/-erfarenhet/möte och bild/diskurs/stereotyp öppnar upp för många tolkningar. Den ger även utrymme för att närma sig och sätta den skrivande resenären i ett sammanhang utan fördömanden. Att undvika att förfrämliga och annorlundagöra dessa förflutnas resenärer har varit en ständig utmaning.

Även historikern Mark Davies betonar just detta med komplexiteten i resenärers skildringar, i det här fallet brittiska beskrivningar av Sverige under 1800-talet. Olika diskurser styrde framställningarna och texterna var starkt påverkade av tidigare skildringar, liksom av påtryckningar från utgivare och en presumtiv läsekrets. Samtidigt fastslår Davies att det trots dessa påtryckningar fanns utrymme för mer komplexa beskrivningar.[17] Detta har även varit en viktig utgångspunkt i undersökningen som följer. Från Davies har även begreppet ”En funktionell förtrogenhet” (”a functional familiarity”) hämtats, vilket han använder för att

ett missionsuppdrag i Sydindien under 1900-talets första hälft, Lund 2010, s. 16 f. En avhandling som kommer närmare de koloniserades egna erfarenheter är Louise Sebros: *Mellem afrikaner og kreol: etnisk identitet og social navigation i Dansk Vestindien 1730–1770*, Lund 2010.

[15] I synnerhet diskuterar han sina resultat i jämförelse med Åke Holmbergs analys av svenska omvärldsbilder under 1700–1900-talet. Åke Holmberg har i sin *Världen bortom västerlandet* betonat hur den svenska relativt vidsynta bilden av andra kulturer under 1700-talet förändras och blir alltmer schabloniserad under 1800- och 1900-talet, något som Nyberg både bekräftar och ifrågasätter. Se Åke Holmberg: *Världen bortom västerlandet. Svensk syn på fjärran länder och folk från 1700-talet till första världskriget*, Göteborg 1988.

[16] Kenneth Nyberg: *Bilder av mittens rike. Kontinuitet och förändring i svenska resenärers Kinaskildringar 1749–1912*, Göteborg 2001, s. 23.

[17] Davies, 2000, s. 331.

visa hur brittiska resenärer förberedde och planerade sina resor i Sverige. Ett kontaktnät, oftast bestående av landsmän i det besökta landet, var viktigt för att kunna få tillträde till personer och tillställningar. Förtrogenhet, att hitta det bekanta i det okända, gav trygghet och påverkade på så vis resandet och skildringarna på olika sätt.[18]

Gemensamt för både Davies och Nyberg är deras betoning på det komplexa och avvikande i resenärers skildringar. De behandlar olika områden, resenärerna är av olika nationell härkomst, men just detta har de gemensamt. Det är inte en bild av Sverige, en bild av Kina, som framträder utan många och mångfacetterade. Davies och Nybergs resultat ger upphov till frågor om hur stoffet, innehållet i reseskildringar av olika slag, ska förstås och vad som är värt att lyfta fram. Om vi enbart söker efter stereotypa beskrivningar och negativa omdömen, är de sannolikt inte svåra att finna. Är det inte lika intressant att försöka hitta motbilder, diskursutmanare? Att försöka förklara varför någon skildrar en kultur, ett land, ett folk, resor och upplevelser på ett visst sätt är inte helt enkelt. Att enbart reducera skildringarna till diskursiva konstruktioner där ramar, mönster, normer styr framställningen, påverkar läsandet och skrivandet, är inte helt tillfredställande. Avvikelserna försvinner då väldigt lätt. Samtidigt är helt individbaserade förklaringar minst lika problematiska, allt blir då en fråga om personens intressen, bakgrund och personliga motiv bakom skildring och text, vilket på många sätt försvårar en återkoppling till de större sammanhangen.

I artikeln ”Konsten att se”, ställer Gunlög Fur frågan om hur vissa avvikande skildringar och bilder av främmande folk uppkommit. Vad var det som gjorde att vissa människor, i hennes exempel svenskar i östra Nordamerika, kom att se på den omgivande och främmande kulturen på sätt som helt avvek från den givna etnocentriska normen? Med utgångspunkt i två svenska bröders skildringar och avmålade indianporträtt, menar Fur att det är möjligt att tala om ett flerdimensionellt kulturellt seende. Förklaringar till hur detta seende kunde uppkomma finner hon dels i den marginalisering som svenskarna befann sig i och den gränskultur som delades av både nybyggare och indianer, men hon ser även en mer individbaserad förklaring; människor har olika intressen i att förstå och

—

[18] Davies, 2000, s. 63 ff. Se vidare kapitel 7 för en utförligare behandling av begreppet. Andra som behandlat svenska omvärldsbilder, reseskildringar och kulturmöten är exemplevis Martin Alm: *Americanitis: Amerika som sjukdom eller läkemedel. Svenska berättelser om USA åren 1900–1939*, Lund 2003, liksom Eva Block: *Amerikabilden i svensk dagspress 1948*–1968, Lund 1976 och Margareta Petersson: *Indien i svenska* reseskildringar, Lund 1988. Dick Harrison diskuterar i sin bok *I skuggan av Cathay. Västeuropéers möte med Asien 1400–1600*, Lund 1999 resenärers förmedlingar av det okända Asien. I Magnus Berg & Veronica Trépagny (red): *I andra länder. Historiska perspektiv på svensk förmedling av det främmande*, Lund 1999, skriver flera historiker om svenska möten med utomeuropeiska områden under olika tidsperioder. Se även antologin: *Från Karakorum till Siljan,* Hanna Hodacs & Åsa Karlsson (red.), Lund 2000. Se även Ajagán-Lester, 1991, som inspirerad av kritisk diskursteori undersöker hur den svenska afrikabilden förmedlats i pedagogiska texter.

ta till sig nya kulturer och miljöer.[19] Det Fur berör här, den växelverkan som pågår mellan olika förklaringsmodeller, ser jag som inspirerande. Det finns inte någon avgrund mellan strukturer och individer och det är inte bara bilden av landet och folket som är intressant, utan också hur själva mötet med landet och folket skildrats och hur olika människor förhåller sig på olika, men också likartade sätt till det land och den omgivning de befinner sig i.

”Seende” är annars ett begrepp som ofta använts för att diskutera hur de rent visuella elementen i reseskildringar beskrivits. I Pär Eliassons avhandling *Platsens blick* står just detta i fokus. Hans forskningsobjekt är det svenska naturalhistoriska resande, resor som understöddes av den svenska vetenskapsakademien. Eliasson driver tesen att det skedde en stor förändring under mitten av 1700-talet i hur platser beskrevs. Framför allt har det det vetenskapliga betraktandet blivit ett annat. Hur uppstod detta nya sätt att se på omvärlden? Med begreppen ”den linneanska blicken” och ”den humboldtianska”, eller ”platsens blick”, ringar han in två olika former för att betrakta världen. Skillnaden mellan dessa, menar Eliasson bestod i att det var ett universellt, samt ett lokalt seende det handlade om. Från mitten av 1700-talet var det den linneanska blicken, där det framför allt var det annorlunda, det som stack ut och som var okänt, som präglade resenärernas seende. Kort och gott, det okända skulle bli känt och det innebar, menar Eliasson, att metoden var ytterst specialiserad. Seendet var universellt och blicken systematiserande, icke-spatial. Resenärer skulle beskriva vad de såg och material skulle samlas in för att tittas på senare. De var, skriver Eliasson ”bevismaterial”. Denna blick kom senare att ersättas av en mer lokalt förankrad blick, en blick som försökte se platsen, det lokala som fanns runtomkring.[20]

Till skillnad från Eliasson är det här inte enbart de naturalhistoriska resorna som undersöks, men det finns många beröringspunkter med Eliassons forskningsområde och de resonemang han för. I synnerhet i de två första kapitlen är det vetenskapliga betraktandet och resandet centralt och här är det den linneanska blicken och mer allmänt, det naturalhistoriska resandet som jag anknyter till. Eliassons resonemang kring hur det specifika, det detaljerade och okända stod i blickfånget för de linneanska resenärerna, diskuteras i anslutning till de resenärer som reste med dessa, mer vetenskapliga ambitioner.

Rysslandsbilder

När det gäller den forskning som mer specifikt uppehållit sig vid omvärldens förhållanden och beskrivningar av Ryssland, dras här en relativt skarp gräns mot vad som skulle kunna kategoriseras som ”Rysslandskunskap”. Framför allt handlar det om att det inte är där jag vill eller kan positionera mig själv som forskare.

—

[19] Gunlög Fur: ”Konsten att se” i: *Historiska etyder. En vänbok till Stellan Dahlgren*, Uppsala 1997, s. 83 ff.

[20] Pär Eliasson: *Platsens blick. Vetenskapsakademien och den naturalhistoriska resan 1790–1840*, Umeå 1999, s. 11 ff.

Jag är inte och kommer förmodligen aldrig att bli någon som kan tala om hur det *är* eller hur det *var* i Ryssland. Däremot har en hel del sakkunskap hämtats ur fältet och referenser till artiklar och monografier sprungna ur denna forskningsdisciplin utgör återkommande inslag i undersökningen. [21] Fokus har legat på forskning som rör hur svenska, europeiska och ryska kontakter och kulturmöten beskrivits under framförallt tidigmodern tid.

Den tidigare nämnda Larrys Wolffs *Inventing Eastern Europe* som kom 1994, utgör numer ett nästan obligatoriskt inslag i studier som berör omvärldens förhållningssätt och beskrivningar av Ryssland och andra delar av Östeuropa under tidigmodern och modern tid. Det är i synnerhet hans konstruktivistiska ansats, där han visar hur upplysningstidens resenärers och filosofers texter, om det vi idag benämner som Östeuropa, skapade en uppdelning mellan det egna, Väst och det andra, Öst, som anammas här. Reseskildringar fyllde en mycket central plats i detta kunskapsbygge och bidrog till att ge dessa länder en annan status, utanför det normerande Europa.[22] Det som blir tydligt är den svårighet resenärer haft att klart och tydligt definiera detta ”Öst”; var det Europa, Asien, eller något annat? Denna starka vilja till kategorisering och inordning är applicerbar även på svensk/ryska förhållanden.

Det finns från svensk horisont några olika forskningsinriktningar att förhålla sig till i fråga om hur Ryssland beskrivits. Flera av de resenärer och de texter som behandlas i den här studien, har förekommit i forskningen tidigare. Fokus har framför allt legat på de karolinska krigarna och hur deras fångenskap i Ryssland kom att påverka den fortsatta utvecklingen i landet. Frågan om dessa svenska krigsfångars bidrag till kunskapsspridningen om Ryssland ut i Europa, har särskilt uppmärksammats. Gunnar Jarring har i *Karolinska Föreningens Årsböcker*, berört de svenska krigsfångarnas vistelser i och utforskningar av Sibirien.[23] Men redan 1912 skrev August Strindberg om detta och gick till angrepp mot vad han ansåg vara en heroisering av upptäcksresanden, så som Sven Hedin, och belyste

—

[21] Här avses i en vid bemärkelse forskning som berör landet Ryssland som enskilt forskningsobjekt.

[22] Wolff 1994. OmWolffs stora inflytande på studier om förhållandet mellan Europa och Ryssland skriver Fiona Björling (red.) i förordet till konferensrapporten *Through a Glass Darkly. Cultural Representation in the Dialogue between Central, Eastern and Western Europe*, Lund 1999. Se även Peter Ulf Møller: ”Russian Identity as an East-West Controversy” i samma rapport. Även den amerikanske historikern Martin Malia har undersökt västs förhållande och uppfattningar om Ryssland, men han lägger tyngdpunkten på tiden efter andra världskriget och menar, till skillnad mot Wolff, att det i synnerhet är efter revolutionen 1917 som uppfattningen om det så annorlunda och väsenskilda Ryssland fick genomslag. Se Martin Malia: *Russia under Western Eyes. From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum*, Cambridge Massachusetts 1999.

[23] Gunnar Jarring: ”Ervin Petrovitj Zinner om de karolinska krigsfångarnas insatser för utforskandet av Sibirien” i *Karolinska Förbundets Årsbok 1979–1980*, Lund 1981. Här kan till exempel Gunnar Jerrings artiklar i *Karolinska Förbundets Årsbok* 1979 och 1981 nämnas. Se också Margit Franck som skrivit om den pietistiska skola som uppfördes i Tobolsk: ”Karolinernas skola i Tobolsk” i *Karolinska Förbundets Årsbok* 1987, Lund 1988.

hur svenskar redan under 1700-talet gjort jämförbara ”upptäckter”.[24] Inom denna äldre tradition är det ofta en form av hjältehistoria som berättas och många artiklar bär på starka nationalromantiska influenser. Det har framförallt handlat om att belysa det svenska inflytandet inom den europeiska kultur- och vetenskapsutvecklingen.

Den svenska historiker som i synnerhet sysslat med de karolinska krigarna och deras vistelser i Ryssland är Alf Åberg. I verk som *Karoliner*, *Karolinska kvinnoöden, Fångars elände* och *Karolinerna i Österlandet* ger han en kulturhistoriskt intressant och fyllig bild av hur svenska soldater, kvinnor och barn, levde och verkade i Ryssland under perioden för Stora Nordiska Kriget, även om ett problematiserande teoretiskt perspektiv saknas.[25] Flera antologier av något yngre datum har även behandlat de tidigmoderna kontakterna mellan länderna. Här kan till exempel boken *Bröd och salt* nämnas, liksom antologin *Poltava. Krigsfångar och kulturutbyte* vilka berör många sidor av de kulturella utbyten som skett mellan Ryssland och Sverige.[26] I Galina Sjebaldinas *Karolinska krigsfångar i Sibirien*, får vi följa de svenskar som hamnade i fångenskap i Sibirien efter slaget vid Poltava 1709 och vad som hände med dem under den långa tiden i fångenskap. Sjebaldina visar att det inte var ett lätt företag för den ryska staten att hantera en så stor fångstyrka. Det lades ned stor möda på att hantera fångarnas övervakning, deras löneutbetalningar, förflyttningar och så småningom, utväxlingar. Sjebaldina berör även de forskningsinsatser som några svenska fångar var en del av, vilka även förekommer i den här studien, och sätter dem i ett för perioden väldigt påtagligt encyklopediskt betraktelsesätt. Dock berör inte Sjebaldina innehållet i de texter som svenskarna efterlämnade i någon större utsträckning, utan det är fångenskapen och svenskarnas liv i Ryssland som undersöks.[27]

—

[24] August Strindberg: ”Faraodyrkan”, ”Svenska Asia-forskare före Carlo Landberg och Sven Hedin” och ”Tsarens kurir eller sågfilarens hemlighet” i *Samlade skrifter / 53* Stockholm 1912–1921, liksom hans ”Ur anteckningar om de svenska fångarnas öden efter slaget vid Pultava”, ”Johann Philipp von Strahlenberg, hans karta och beskrivning över Asien” i *Samlade skrifter /4 Kulturhistoriska studier,* Stockholm 1912.

[25] Alf Åberg: *Karl XII:s krigare i rysk fångenskap och på upptäcktsfärder i Orienten och Sibirien,* Halmstad 1967, *Karolinska kvinnoöden*, Stockholm 2000, *Karoliner*, Stockholm 1998, *Fångars elände. Karolinerna i Ryssland*, Lund 1991. Om karolinskorna har även Marie Lindstedt-Cronberg skrivit i artikeln ”Karolinskorna”, som ingår i antologin *Tsar Peter och Kung karl. Två härskare och deras folk*, Sverker Oredsson (red.), Stockholm 1998.

[26] Roger Gyllin, Ingvar Svanberg och Ingmar Söhrman (red.): *Bröd och salt. Svenska kulturkontakter i öst. En vänbok till Sven Gustavsson,* Uppsala 1998. Lena Jonsson & Tamara Torstendahl Salytjeva (red.): *Poltava. Krigsfångar och kulturutbyte*, Stockholm 2009. Se även Nils Håkansons avhandling: *Fönstret mot öster: rysk skönlitteratur i svensk översättning 1797–2010; med en fallstudie av Nikolaj Gogols svenska mottagande*, Stockholm 2012, vilken berör svenska översättningar av rysk litteratur och där bland annat en europeisk och svensk rysslandsbild sätts i samband med de översättningar som gjorts.

[27] Galina Sjebaldina: *Karolinska krigsfångar i Sibirien*, Stockholm 2010. Boken är en svensk version av hennes doktorsavhandling, utgiven av svenskt militärhistoriskt bibliotek. Tyvärr är den inte försedd med noter.

Relationerna mellan Ryssland och Sverige under Tsar Peters och Karl den XII:s regeringstid belyses i flera artiklar i antologin *Tsar Peter och kung Karl. Två härskare och deras folk* som kom 1998.[28] Redan 1974 skrev dock historikern Kari Tarkiainen sin avhandling *"Vår Gamble arffiende Ryssen*", vilken behandlar en specifikt svensk rysslandssyn under perioden 1595–1621. Utifrån ett stort källmaterial bestående av bland annat diplomatrapporter, furstlig korrespondens och i viss mån även reseskildringar, visar han vilka generella omdömen svenskarna fällde om Ryssland i olika sorters texter. Det är en tämligen mörk bild som målas upp och framför allt är det epitet så som "okristen" och "barbarisk" som återkommer i materialet.[29]

Slutsatsen han drar i fråga om varför attityderna var så negativa, är att besökarna konfronterades med ett samhälle som var så olikt deras eget att de samlade omdömena blev till en negation. I synnerhet gällde detta religiösa och moraliska aspekter. Trots att Tarkiainens källmaterial och angreppssätt skiljer sig en del från det som används här, har hans avhandling varit värdefull för att kunna sträcka resonemangen bakåt i tiden och dra paralleller.

De finländska och svenska banden till huvudstaden S:t Petersburg utgör på sätt och vis ett eget forskningsområde. S:t Petersburgs attraktionskraft på svenskar, finländare, tyskar och andra nationaliteter har behandlats av flera forskare och författare. I Bengt Jangfeldts bok Svenska vägar till S:t Petersburg följer vi författaren och slavisten på en historisk exposé genom de petersburgska århundradena; från 1600-talets svenska Nyen, fram till dess att sovjetimperiet fallit och Leningrad återigen byter namn till S:t Petersburg.[30]

—

[28] Sverker Oredsson (red.): *Tsar Peter och Kung Karl. Två härskare och deras folk*, Stockholm 1998. En historisk översikt från tsar Peter till Putin, ger Kristian Gerner i: *Ryssland. En europeisk civilisationshistoria*, Lund 2011. Om sovjettiden och svenska berättelser om Sovjet har bland annat Kristian Gerner och Klas-Göran Karlsson (red.) skrivit i: *Rysk spegel. Svenska berättelser om Sovjetunionen – och om Sverige*, Lund 2008.

[29] Tarkiainen, 1974, s. 71 f. Även Leif Tengströms undersökning om svensk rysslandsbild inom heraldiken, kan nämnas här. Se Leif Tengström: *Muschoviten…Turcken icke olijk. Rysseattribut och deras motbilder i svensk heraldik från Gustav Vasa till freden i Stolbova.* Jyväskylä, 1997, liksom historikern Alexandr Kan, som i stort ett antal forskningsarbeten behandlat kontakterna mellan Sverige och Ryssland. Ett exempel är boken *Sverige och Ryssland. Ett 1200-årigt förhållande*, Stockholm 1996, där tyngden läggs på de långa perspektiven. Han har även behandlat relationerna ur en något omvänd synvinkel, det vill säga hur Ryssland såg på Sverige, se Alexander Kan: *Sverige med ryska resenärers ögon. 1817–1913* Serie: Historiskt arkiv, Nr 18, Stockholm 1986. Här kan även Derek Offords: *Journeys to a Graveyard. Perceptions of Europe in Classical Russian Travel Writing*, Dordrecht 2005 nämnas, där den ryska självsynen i mötet med Europa studeras, vilket dock inte berörs i någon större utsträckning här. Andra som berört svenska resenärer i Ryssland är Margareta Attius Sohlman, *Slaviska världar. Möten med språk, kultur och religion i slaviska landskap*, Stockhom 2005, Margareta Attius Sohlman, (red.): *Stora Oredans Ryssland: Petrus Petrejus ögonvittnesskildring från 1608*, Stockholm 1997 och Ulla Birgegård, & Irina Sandomirskaja, (ed.): *In search of an order. Mutual Representations in Sweden and Russia during the Early Age of Reason*, Huddinge 2004.

[30] Bengt Jangfeldt: *Svenska vägar till S:t Petersburg. Kapitel ur historien om svenskarna vid Nevans stränder*, Stockholm 1998.Se också Helene Carlbäcks artikel: "Svenskar i Ryssland –

Finlands alldeles särskilda förhållande till Ryssland och huvudstaden har bland annat behandlats av historikern Max Engman i forskningsarbeten som *Lejonet och dubbelörnen. Finlands imperiella decennier och Dagligt liv i S:t Petersburg. Bland kejsarens finländska undersåtar*. Även om min undersökningsperiod i stort sett slutar när Finlands imperiella decennium börjar, så har Engmans och även Johanna Wassholms studier kring det finländska i Ryssland varit viktiga för att förstå och ge kontur åt den utveckling som följde efter freden 1809.[31]

Även från danskt och tyskt håll har rysslandsbilder och möten undersökts. Peter Ulf Möller berör en dansk rysslandssyn ur ett mentalitetshistoriskt perspektiv i artikeln ”Hvordan russerne er” i antologin *Danmark og Rusland 500 år* och har även skrivit flera artiklar som berör ett (väst)europeiskt förhållningssätt till landet.[32] Från tyskt håll kan till exempel Astrid *Blomes Das deutsche Russlandbild im frühen 18 Jahrhundert* nämnas, vilken är en presshistorisk undersökning om den tyska rysslandsbilden, liksom Andreas Kappelers Die Geschichte Russlands im 16. und 17. Jahrhundert aus der Perspektive seiner Regionen.[33]

I forskningen kring västvärldens möten med och bilder av Ryssland, liksom andra länder, är det ofta en generell ”bild” som ska vaskas fram, ”bilden av Ryssland”. Det jag önskar att den här avhandlingen kan bidra med är ett denna bild i singularis utmanas av en pluralform, att det istället blir bilder, utsnitt av olika resenärers förhållningssätt och positioneringar i förhållande till land och folk, som träder fram och som kan bidra till diskussioner om hur och varför resenärer skildrat sina upplevelser på olika sätt. Större vikt läggs här på hur enskilda resenärer talat om Ryssland, vilket också medfört att det blir en mer textnära analys som genomförs än vad som gjorts tidigare. Med detta angreppssätt vänds blicken mot både det generella och det särskilda. Diskussionen förs vidare, från hur Ryssland uppfattats och beskrivits, till vad detta har för betydelse i ett större perspektiv vad gäller sätten att tala om världen och den roll reseskildringar fyllt i dessa sätt att tala.

svenskhet i Ryssland” i: Ragnar Björk et al (red.): *Människan i historien och samtiden. En festskrift till Alf W Johanson*, Stockholm 2000.

[31] Max Engman: *Lejonet och dubbelörnen. Finland imperiella decennier 1830–1890*, Stockholm 2000, Max Engman: *Dagligt liv i S:t Petersbug. Bland kejsarens finländska undersåtar*, Stockholm 2003, Johanna Wassholm: *Svenskt, finskt och ryskt. Nationens, språkets och historiens dimensioner hos E.G. Ehrström 1808–1835*, Åbo akademi 2008, avhandlingen är publicerad som e-bok: http://bibbild.abo.fi/ediss/2008/WassholmJohanna.pdf.

[32] Peter Ulf Møller: ”Hvordan russerne er. Ett stykke dansk mentalitetshistorie” i: *Danmark og Rusland i 500 år*, Köpenhamn 1993. Se även Møller i Björling (red) 1999.

[33] Astrid Blome: *Das deutsche Russlandbild im frühen 18 Jahrhundert. Untersuchungen zur zeitgenössischen Presseberichterstattung über Russland unter Peter I*, Wiesbaden 2000. Andreas Kappeler: *Die Geschichte Russlands im 16. und 17. Jahrhundert aus der Perspektive seiner Regionen*, Wiesbaden 2004.

Teoretiska utgångspunkter och begreppsanvändning

Att skildra en plats, dess folk och resor genom ett territorium, är något som genomsyras av olika former av maktpositioneringar och val gjorda i vissa givna situationer. Att skildra en resa och ett främmande land innebär att författaren och resenären gör anspråk på att berätta något som är sant och ses som bärare av kunskap om landet. Någon har varit *där* och denna kunskap förmedlas till en tilltänkt, eller mycket begränsad läsarskara. Med denna kunskap följer också anspråk på makt och sanning. Reseskildringen analyseras här som en text vilken gör anspråk på att skapa och generera kunskap. Hur denna kunskap skapas och förmedlas skiljer sig åt beroende på sammanhang och individers olikartade förutsättningar. Den teoretiska inspirationen kommer från flera håll, men gemensamt för de olika teoretiska infallsvinklarna är den problematiserande synen på kunskap och sanning, att påverkan kommer någonstans ifrån och att kunskap, med Donna Haraways ord, är situerad.[34]

Koloniala diskurser och synen på ”den andre”

Den kulturella, politiska och geografiska uppdelning av världen som ägde rum under 1700-talet och som lade grunden för senare tiders imperialism och rasism, är central för analysen. Mary Louise Pratt karakteriserar perioden som en tid av ökad europeisk självmedvetenhet, där utgivningen av Linnés verk ses som en av två startpunkter till det hon kallar ”Europe´s planetary counsciousness”. Detta begrepp tjänar till att förklara den förändrade självbild som européer tillägnade sig under perioden, liksom den förändrade bilden av omvärlden. Med utgivningen av Linnés *Systema Naturae* och den första stora vetenskapliga expeditionen, vilka båda ägde rum 1735, menar Pratt att denna förändring inleddes.[35] Genom ökningen av vetenskapliga expeditioner, där områdens gränser och innehåll skulle klargöras, naturen beskrivas och växter samlas in och namnges, skedde även en förändring i det mer allmänna resandet. Framför allt reseskildringarna kom att ändra karaktär.

Linnés klassificeringssystem hade inte bara till syfte att vara vägledande för den professionella botanikern, utan även amatören skulle kunna använda sig av det. Genom att lära sig grunderna skulle vem som helst kunna samla in växter och placera dem i rätt kategori. Detta kom att ha effekter på reseskildringar överlag. Att beskriva och kategorisera naturen, liksom människor och djur, blev nu ett vanligt drag även hos resenärer med mindre uttalade naturvetenskapliga

—

[34] Donna J. Haraway: *Semians, Cyborgs and Women. The Reinvention of Nature*, New York 1991.

[35] Den expedition som åsyftas är den som leddes av Charles Marie de la Condamine och som sponsrades av den franska vetenskapsakademin. Expeditionen åkte till Sydamerika, Peru och senare samma år till Lappland för att avgöra jordens exakta form. Anders Celsius var en av deltagarna i expeditionen till Lappland. Se Mary Louise Pratt: *Imperial Eyes.Travel Writing and Transculturation*, London 1992, s. 16.

ambitioner.[36] Klassifikationen, namngivandet och blicken kom att bli några av de mest karakteristiska dragen i denna periods kunskapsparadigm. Efter 1500- och 1600-talets upptäckter kan 1700-talet ses som den period då alla dessa nya upptäckter skulle komma att klassificeras, skärskådas och fogas in i olika former av system.[37] Samtidigt kan vi även se hur detta sätt att inordna världen också korrelerar väl med ett apodemiskt ideal som betonade vikten av att beskriva och att göra detaljerade och användbara beskrivningar.[38]

Pratt ser 1735 som en vattendelare i Europas förhållningssätt till omvärlden och menar att detta återspeglas i många av de reseskildringar som publicerades därefter. Hon betonar att det framför allt skedde ett osynliggörande och omänskliggörande av utomeuropeiska folkslag i många av de texter som publicerades från utomeuropeiska områden från mitten av 1700-talet och framåt. Med naturalhistoria försvann den Andres röst. Inventeringen av världen kom att handla om växter, mineraler, folkslag, men allt utifrån ett klassificerande som byggde på avstånd. Detta avstånd var nödvändigt för att försvara framtida eller pågående kolonialisering.[39] Avståndet eller närheten till det skildrade, så som det uttrycks i texter, är viktiga aspekter för att se hur resenären förhöll sig till och positionerade sig gentemot folk och områden och för att förstå varför folkgrupper skildrades på vissa sätt.

Pratts begrepp ”Europes’ planetary consciousness”, är mycket användbart, men också problematiskt. Den skarpa gräns hon drar fungerar mycket väl retoriskt, men kan vara svår att anamma i en mer praktisk bemärkelse. Det är aldrig så svart eller vitt som detta begrepp ger sken av. Trots denna svårighet att anamma en så specifik tidsangivelse, så används begreppet för att diskutera huruvida ett mer detaljerat och penetrerande sätt att resa och beskriva världen också kan skönjas i resenärers beskrivningar av Ryssland.

I beskrivningar av den Andre markeras gränser för det skrivande jaget, resenärens egen tillhörighet. Genom att beskriva något som avvikande, annorlunda, får den egna tillhörigheten en tydligare form och struktur. Hos Edward Said är det ett ”Västeuropa” som behöver Orienten för att framhäva den egna överlägsenheten. I andra fall kan det vara svenska resenärer som i beskrivningar av andra områden framhåller sina egna moraliska, religiösa och kulturella värderingar och normer. Allt som resenären konfronteras med under en resa måste sorteras in och kategoriseras utifrån de värderingssystem resenären har att tillgå. Stuart Hall talar om representationssytem, denna process som innebär att det vi upplever, det vi ser, hör, erfar, får mening först i en kulturell praktik. Det måste

—

[36] Pratt 1992, s. 24 ff.
[37] Se t ex. Michel Foucault: *The Order of Things. An archaeology of the human sciences*, London & New York 2006, s. 143.
[38] Hanna Hodacs & Kenneth Nyberg: *Naturalhistoria på resande fot. Om att forska undervisa och göra karriär i 1700-talets Sverige*, 2007, s. 73.
[39] Pratt 1992, t ex. s. 24 ff, s.58 ff.

kunna relateras till något annat och fogas in i ett system av delade tankar, normer och ideal. Först då får tingen i världen mening.[40]

Men Said menar också att framställningen av orientalen, ”den Andre”, tjänade till att upprätthålla den ojämlika maktbalansen mellan de koloniserande och de koloniserade. Eftersom de européer som skrev om orienten själva var en del av denna maktordning kunde de aldrig skildra orienten objektivt, de kom aldrig utanför diskursen.[41] Said är dock något motsägelsefull i fråga om hur han ser på orienten som konstruktion vis à vis orientens verkliga motsvarighet.[42] För Foucault fanns det aldrig något som var mer ”sant” än något annat, utan det handlade enbart om uttryck för olika diskursiva formationer. Said däremot ger individuella författare ett visst mått av ansvar och ser även vissa skildringar av orienten som mer objektiva än andra. Men han ger aldrig något svar på *hur* dessa skildringar kunde uppstå. Problemet handlar om att orientalismen ses som en enhetlig och seglivad diskurs och de motstridigheter som finns inbäddade i texter kring orienten uppmärksammas inte, utan ses enbart som uttryck för enskilda författares personliga hållning.

Litteraturvetaren Sara Mills menar att Saids svaghet handlar om att han ser texter som alltför enhetliga och att detta leder till att han förbiser andra diskursiva formationer och maktförhållanden som även påverkar texten.[43] Resultatet blir en diskurs som genomsyrar allt och som aldrig låter motstridiga röster tala. Trots dessa invändningar är Saids problematisering av objektiviteten och sanningsanspråken i texter kring orienten, hans genomlysning av de ständigt närvarande maktanspråken, något som kan appliceras även på andra sammanhang.

De svenska resenärerna i Ryssland reste under andra förhållanden, under andra tider, men samtidigt är utgångspunkten; att texter som utger sig för att beskriva andra folk alltid måste ses mot bakgrund av de anspråk på makt och kunskap som ett beskrivande av andra folk utgör, viktig. Som antropologen Johannes Fabian skrev så finns det ingen kunskap om den Andre som inte också är en temporal, historisk eller politisk handling.[44]

Hur diskurser verkar i texter som dessa och varför olika resenärer skildrar och positionerar sig på likartade, men även olika sätt i förhållande till Ryssland och dess många folk, är centrala frågeställningar här. Med diskursbegreppet menade Foucault olika saker i sina texter, men sammanfattningsvis kan begreppet förklaras som att allt tal, text och praktik som är meningsskapande ingår i en diskurs. På en mer allmän och generell nivå syftar det på alla yttranden/utsagor/-

—

[40] Se Stuart Hall: ”The work of Representation” i: Stuart Hall (ed.) *Representation: Cultural Representation and Signifying Practices*, London 1997, s. 44 ff. Se även s. 15 ff.

[41] Edward Said: *Orientalism*, Stockholm 2000, s. 66.

[42] Said 2000. Se exempelvis, s. 68 och s. 472.

[43]Sara Mills: *Discourses of difference An Analysis of Women's travel writing and colonialism*, Routledge, London and New York 1991, s.55.

[44] Johannes Fabian: *Time and the Other. How Anthropology makes its Object*, New York 2002, Preface s. x.

texter som har mening. Det kan även gälla grupper av yttranden/utsagor som visar på mer tydliga strukturer inom diskursen. Det kan röra sig om företeelser så som en diskurs av imperialism eller som i Saids Orientalism. Dessutom kan begreppet förstås som en styrd och regelbunden praktik där det framför allt är de bakomliggande strukturerna och gränserna som är av intresse.[45] Med begreppet belyser han hur världen kategoriseras och får mening och hur diskurser styr vad som kan sägas, av vem det kan sägas och i vilket sammanhang.[46]

Sara Mills, som använder sig av Foucaults diskursbegrepp i sina studier av reseskildringar, ser detta som fruktbart att använda just för att reseskildringar är texter som gör anspråk på att berätta något sant och verkligt och att dessa utsagor har en effekt på världen.[47] Det sanna ses här som en diskursiv konstruktion vars legitimitet är beroende av den kunskapsregim som för tillfället råder. [48] Denna syn på hur just enskilda kunskapsregimer/diskurser påverkar och dominerar historiska epoker har på många håll inom det diskursanalytiska fältet ersatts av en mer mångdimensionell syn. Här ses flertalet diskurser strida om företräde, men även fungera sida vid sida, påverka varandra och förutsätta varandra.[49] Till denna mer öppna hållning ansluter jag mig. När diskursbegreppet används framöver, läggs vikten vid att det är en samtalsordning, en ordning med gränser för vad det ska talas om, hur det ska talas och vem som får tala om vad.

En fråga som genomsyrar flertalet av Foucaults texter skulle kunna formuleras som: varför sägs just detta och inte någonting annat?[50] Skildringar av en resa och ett land bär alla på en fråga om val gjorda i vissa givna situationer. Vad väljer resenären och författaren att se? vVd väljer de att minnas, skriva ned och bevara? Kanske ännu intressantare, men samtidigt mer svårfångat; vad väljer de att inte se och att utelämna och vilka är de diskursiva gränser som styr dessa val?

Texten och individen

> Marginalen kring en bok är aldrig klar och tydlig eller rigoröst begränsad: bortom titeln, de första raderna och slutpunkten, bortom dess inre gestaltning och formen som ger den en autonom existens, är den inlemmad i ett system av hänvisningar till andra böcker, andra texter, andra fraser: den är en knut i nätverket.[51]

—

[45] Michel Foucault: *Vetandets arkeologi*, Staffanstorp 1972, s. 92. Se även Sara Mills: *Discourse,* London 2004, s. 6.
[46] Se exempelvis Foucault 1972, s. 59 ff.
[47] Mills 1991 s. 9.
[48] Hur dessa regimer fungerar och vad de bygger på är det som Foucault försöker klargöra i exempelvis *The Order of Things* 2006. Se förordet, s. xxiii ff., Se även Foucault 1980, s. 112 f. och Marianne Winther Jørgensen & Louise Phillips: *Diskursanalys som teori och metod*, Lund 2000, s. 20.
[49] Se Winther Jørgensen & Phillips 2000, s. 20.
[50] Foucault 1972, s. 32 ff.
[51] Foucault 1972, s. 29.

I citatet ovan finns tydliga paralleller till begreppet ”intertextualitet” som kanske främst förknippats med Julia Kristeva, som myntade uttrycket i slutet av 60-talet.[52] Inspirationen hämtades framför allt från Bachtin och hans teorier kring den dialogiska kommunikationen och texters polyfona röster (polyphonic voices). I Bachtins teoretiska resonemang står interaktionen i centrum och all existens ses som dialogisk. Grundläggande är även att skapandet av text aldrig kan ses som en enskild handling av en enskild person, utan bör betraktas som ett led i en social praktik. Samtidigt är individen en viktig del av processen, eftersom den individuella sfären och den sociala förutsätter varandra.[53] Vad Kristeva ville göra med sin teori kring intertextualitet var att sätta fingret på texters ständiga beroendeförhållande till andra texter, men även läsarens aktiva del i processen. Texter talar alltid till någon och härstammar någonstans ifrån. En text är aldrig enbart ”här och nu”, utan är både riktad framåt, mot en åhörare och bakåt, från det redan sagda. Texten kan inte betraktas som en originell självständig produkt av en författare, utan är under ständig påverkan av vad författaren läst och blivit påverkad av tidigare. I ett andra led bidrar även läsaren av texten till att ge den en speciell utformning. Den kunskap som läsaren redan har formar texten och på så sätt skapas texten på nytt.[54]

När exempelvis litteraturvetaren Liz Stanley talar om ”författarens död”, lägger hon till den korta men betydelsefulla meningen att denna sorts död inte skiljer sig från antagandet att alla subjekt är döda. Vi kan inte enbart ses som originella självständiga individer utan det är alltid i ett visst socialt/kulturellt sammanhang våra idéer föds och tar form. Detta sammanhang, denna påverkan av andras tankar, andras texter, måste belysas.[55] Resonemang som dessa beskrivs ofta som pessimistiska, utan tro på mänskligt handlande och skapande. Vi kommer aldrig utanför diskursen. Men det finns också andra, mindre pessimistiska sätt att resonera. Någonstans handlar det om att vi aldrig är ensamma, utan att vi alla inspireras och är beroende av varandra. På gott och ont.

—

[52] Se exempelvis Julia Kristeva: ”Word, Dialogue and the Novel” i Toril Moi (ed.) *The Kristeva Reader*, New York 1986, Roland Barthes: ”The Death of the Author” i Roland Barthes: *The Rustle of Language*, Berkeley & Los Angeles 1989, s. 49 ff.

[53] Hur just det Bachtinska tänkandet kring texters flerfaldiga röster kan användas i studier av texter som behandlar synen på ”de Andra”, se Ajagán Lester 2000, s. 18 ff.

[54] Arthur Asa Berger: *Kulturstudier. Nyckelbegrepp för nybörjare*, Lund 1999, s.84 f. Intertextualitet är dock ett begrepp som kan förstås på olika sätt i olika sammanhang och det innefattar en mängd företeelser. Citering är ett exempel på intertextualitet där en text mer ”medvetet” används som förlaga, liksom parodin. I andra fall är beroendet inte lika självklart. En författare kan exempelvis ha läst mycket av någon annans verk och i omedveten, eller förtäckt form reproducera teman eller karaktärer. Bibliska referenser kan vara ett annat exempel på hur en förlaga starkt påverkar en text, liksom hur olika läsares mottagande av den är beroende av respektive läsares kunskap. Se Daniel Chandler: ”Intertextuality” i: *Semiotic for Beginners*: http://www.aber.ac.uk/media/Documents/S4B/sem09.html, hämtad 090914. Se även Ajagan-Lester 2000, s. 19.

[55] Liz Stanley: *The Auto/Biographical I. The Theory and Practice of Feminist Auto/Biography*, Manchester 1995, s. 250 f.

Vad som är intressant i relation till den genre som rysslandsskildringarna tillhör är att författarna här gjorde anspråk på att vara förmedlare av sanning. Genom att författare hänvisar till sin egen erfarenhet och sitt eget möte med landet de skildrar, konstrueras bilden av den auktoritära och självständiga författaren som förfogar över genomlevd kunskap. Samtidigt visar det sig att i mötet med ett annat land och i skildringen av detta land ger resenärens tidigare läsning och kunskapsinhämtning effekter på både upplevelsen och nedtecknandet av upplevelsen.

Både Foucaults diskursbegrepp och intertextualitetsbegreppet kan ge intrycket av att individen inte har någon funktion alls att fylla. Framför allt Foucaults texter riktar sig ofta mot mycket stora processer. [56] Materialet består här av rysslandsskildringar författade av en grupp individer och det är inte enbart deras efterlämnade texter som är viktiga för analysen utan även den bakgrund de själva bar med sig och de förutsättningar som präglade resan. Hur då förena denna inriktning på både diskurs och individ? En inspirationskälla har här varit Sara Mills som i sin *Discourses of Difference*, förutom Foucault införlivar Dorothy Smith och hennes begrepp ”a discourse of femininity” i förståelsen av diskursbegreppet.[57]

Mills förespråkar en diskursanalys som bygger på subjektets möjligheter, men även dess begränsningar, att ta diskurser i besittning, utmana dem, förskjuta dem och även förena olika diskurser med varandra. För Mills är diskurs något som vi gör och inte något som vi är underkastade. Hon visar hur vissa diskursiva gränser skiftar beroende på kön och samhällsposition, men också hur andra anammas och styr framställningar på mer övergripande sätt. Vem som helst kan inte skriva om vad som helst, men samtidigt finns det utrymmen för att utmana diskurser. Gränser för vad som får skrivas och sägas ser olika ut beroende på person och sammanhang och dessa gränser möter också motstånd.[58]

Mills resonemang kring just resenärens och författarens möjligheter och begränsningar att skildra ett annat land och dess folk, utgör en viktig teoretisk utgångspunkt i arbetet med texterna. Hon visar även hur diskursiva begränsningar verkar i produktionen och receptionen av texter och hur olika dessa begränsningar ser ut beroende på vem som skriver.[59] För Mills är det framför allt kategorin kön som behandlas, men här skulle även andra faktorer så som samhällsposition och ålder kunna nämnas. Från henne har jag således hämtat ett analytiskt perspektiv som hävdar det föränderliga och instabila i diskurser och som visar på sprickor och dissonanser och förespråkar ett mer dialektiskt förhållande mellan subjekt och diskurs.

—

[56] Särskilt i de verk som brukar sammanfattas som hans ”arkeologiska” period, dvs. V*etandets arkeolog, The order of Things, The Birth of the Clinic,* och *The History of Madness.* Se exempelvis Mills 2007, s.25 f., Gary Gutting:”Introduction” i: *The Cambridge Companion to Foucault*, Cambridge 2005, s. 2.
[57] Mills 2007, s. 79.
[58] Mills 1991, s. 21 ff.
[59] Mills 1991, s. 67 ff, s. 108 ff.

Resenärens blick och kropp – jag skriver vad jag ser!

Ett teoretiskt begrepp som används mycket inom forskningen kring resande och turism är begreppet *blick* eller dess engelska motsvarighet *gaze*. Det är framför allt inom den mer modernt orienterade turismforskningen som begreppet fått genomslag och det var sociologen John Urry som myntade begreppet i *The Tourist Gaze* från 1990. Inspirerad av Foucaults *The Birth of the Clinic* byggde han vidare på idén om hur betraktande och seende är en aktivitet som genomsyras av makt och hur detta får genomslag i turistens upplevelser av andra kulturer.[60]

De svenskar som under 1700-talet och det tidiga 1800-talet befann sig i Ryssland reste under helt andra förhållanden än 1900-talets turister, men gemensamt är att de alla befinner sig på en plats utanför sin hemmiljö, de är *någon annanstans*. När de beskriver sina möten med Ryssland har *blicken* en given roll. Det är genom att se och betrakta som de flesta reseskildrare skapar sina omdömen kring de platser som besöks. Genom ögat betraktas omgivningar och människor och övriga sinnen får ofta en mer sekundär status. ”Of all the senses, it seems to have been mainly sight that crossed the borders, from the known to the unknown, from the interior to the exterior”, skriver litteraturvetaren Ingrid Kuczynski. Det var genom att betrakta som resenären kunde bekriva ett område i sin helhet och som tydliga klassifikationer kunde göras. Betraktandet förutsatte kontroll och bidrog till att skärpa gränserna mellan resenären själv och landets invånare.[61]

Genom resenärens blick skildrades människor och miljöer och här var även avståndet till det betraktade av stor vikt. Den maktposition som intogs av den betraktande resenären förutsatte att denna höll ett visst avstånd till det betraktade, endast genom distansering kunde maktpositionen förbli intakt. Den stora vikt som resenärer lägger på just synintryck och visuella skildringar återfinns hos både manliga och kvinnliga resenärer och Kuczynski menar även att det var mycket ovanligt att reseskildraren beklagade sig över att de inte förstod språket i landet de besökte.[62] Genom enbart synintrycken skapade sig resenären sina uppfattningar om landet, vilka sedan vidarebefordrades till en väntande publik. Den kommunikativa bristen sågs ofta snarare som en fördel än som en nackdel. Resenären behövde inte förhandla eller utmanas angående sina synintryck, utan stod som ensam förmedlare av dessa. I en kolonial kontext blev rent visuella skildringar av landskap ofta ett uttryck för en önskan om framtida erövring.[63]

Lingvisten Lorenza Mondada visar också hur just seendet i resenärers texter fyllde flera funktioner; det lyfte fram autenticiteten av upplevelsen, men även

—

[60] John Urry: *The Tourist Gaze*, London 2005, s. 1 ff. För en utveckling av Urry’s användande av Foucault, se Keith Hollinshead: ”Surveillance of the worlds of tourism: Foucault and the eye-of-power” i: *Tourism Management* 20 (1999) s. 7–23.

[61] Ingrid Kuczynski: ”’Only by the eye’: visual perception in women’s travel writing in the 1790s” i Anka Ryall & Catherine Sandbach-Dahlström (ed.): *Mary Wollstonecraft’s journey to Scandinavia: essays*, Stockholm 2003, s. 26.

[62] Kuczynski i Ryall & Sandbach-Dahlström (ed.) 2003, s. 27 f.

[63] McEwan 2000, s. 68 f., Pratt 1992, s. 204 f.

resenären själv som en legitim observatör i jämförelse med tidigare resenärer. På så vis blev seendet också en synonym för genren ”reseskildringar”, i motsats till exempelvis monografin eller encyklopedin. Mondada menar att den maxim som kom att prägla genren rätt och slätt kan komprimeras till det enkla ”Jag skriver/-säger vad jag ser”.[64] Blicken, betraktandet, utgår ifrån någon, oftast resenären själv och detta hänger samman med makt och bemästrande. Samtidigt kan också förhållandena beskrivas på motsatt sätt, resenären själv kan bli till föremål för omgivningens blickar och maktförhållanden kan ruckas.

Både Pratt, Mills och Kuczinsky berör begreppen avstånd och närhet, vilka också hänger samman med det ovan diskuterade begreppet ”gaze”, eller blick. Hur resenärer positionerar sig själva i förhållande till det beskrivna kan vara en nyckel till förståelse kring varför resenärer beskriver något på det ena eller andra sättet.

Men även den resande kroppen kunde fungera som en plats för att auktorisera text. Katrina O’Loughlin använder sig av begreppet ”närvarandets retorik” (a rhetoric of presence) för att beskriva hur i synnerhet kvinnor använde den egna fysiska erfarenheten av en resa för att skapa känslor av trovärdighet i sina texter. Genom att skriva texter utifrån en kroppsligt närvarande position, infrån den upplevde kulturen, kunde deras sanningsanspråk accepteras. En resa beskrivs på det här sättet som kroppsligt *genomlevd*, ett begrepp som kopplas till det ovan nämnda ”närvarandets retorik”[65]

Vad är en resa och en reseskildring?

I en reseskildring tillåts resenären och författaren behandla mängder av ämnen och teman som de i andra sammanhang aldrig skulle kunna beröra. Det är resan i sig som på så sätt strukturerar texten och de ämnen som behandlas.[66] Då resenären och författaren till reseskildringen är, eller utger sig för att vara, samma person, är det också skildraren, resenären, som svarar för textens mening.[67] En av anledningarna till att just det sannfärdiga i skildringen på det här sättet lyfts fram och markeras har också att göra med den dubbla funktionen hos reseskildringen, dess ibland något paradoxala uppgift att både vara underhållande och att vara till nytta, det vill säga producera kunskap om landet.

Resenärer har trots, eller på grund av, de stora sanningsanspråken dock ofta beskyllts för att ljuga och förhållandet mellan det sanna och det osanna, mellan fakta och fiktion i reseskildringar har alltid varit ifrågasatt och debatterat. För i

—

[64] Lorenza Mondada: ”Seeing as a Condition of saying. On the discursive Construction of Knowledge in Travel Accounts” i: Hagen Schulz-Forberg (ed.) *Unravelling Civilisation. European Travel and Travel Writing*. Bryssel 2005, s. 63 ff.

[65] Katrina O’Loughlin: ”Having lived much in the world: inhabitation, embodiment and English women travellers’ respresentations of Russia in the eighteenth century” i: *Women’s Writing, Vol 8, Number 3, 2001*, s. 419 ff.

[66] Se exempelvis Mondada i Schultz-Forberg (ed.) 2005, s. 65.

[67] Introduction i Schultz-Forberg (ed.) 2005, s. 14.

skildringar av avlägsna länder förväntades det oväntade och fantastiska också ha en given plats, framför allt i de verk som publicerades. Resenären och författaren förväntades ha något originellt, något nytt att beskriva. Nya berättargrepp, nya platser, färdsätt och upplevelser, resenärens heroiska bedrifter och möten med det annorlunda och exotiska är exempel på hur resenärens originalitet kan lyftas fram. Samtidigt skulle de hålla sig inom ramarna för hur en reseskildring skulle se ut, de måste förhålla sig till genren och det tidigare skrivna. Deras frihet att beskriva världen, vad de såg och upplevde, hade sina begränsningar.[68]

Redan 1969 behandlade litteraturvetaren Zlatko Klátik frågan om resans natur i uppsatsen ”Über die Poetik der Reisebeschreibung”. Den inleds med en programförklaring för vad en resebeskrivning är och vad den innehåller. Han såg den som ”en emotionell och kunskapstillägnande process, vilken äger rum då ett mänskligt subjekt genom rörelse i tid och rum möter en ny objektiv verklighet.”[69] Den betoning Klátik lägger på denna ”verklighet”, menar Pär Eliasson vara ett uttryck för en vilja till gränsdragningar mellan de resor som verkligen gjorts och de som enbart är fiktiva.[70] För visst finns det en mycket reell verklighet; områden som genomrests, platser som betraktats, saker som gjorts, mat som ätits, människor som mötts, kort och gott erfarenheter av en resa, men vad som finns kvar för oss, här och nu, är texter. Texter med ord som valts ut, strukits, bearbetats och blivit till beskrivningar där slutsatser och skildringar är resultat av val och uteslutningar.

Zweder von Martels framhåller att ”reseskildringar” utgör en genre som är svår att definiera samtidigt som det finns osynliga ramar för vad den innefattar. Guideböcker, itinarier, dagböcker förda under en resa, loggdagböcker, brev som skildrar en vistelse i ett annat land, enskilda noteringar, publicerade skildringar av länder och folk, det finns mängder av varianter som kan gå under beteckningen ”reseskildringar”.[71] Mary B. Campbell uttrycker det som att reseskildringar utgör en genre som är uppbyggd av andra genrer:

> it is a genre that confronts /…/ representational tasks proper to a number of literary kinds: the translation of experience into narrative and description, of the strange into the visible, of observation into the verbal construct of fact; the deployment of personal voice in the service of transmitting information (or of

—

[68] Zweder von Martels:”Introduction: The eye and the eye’s mind” i: *Travel fact and travel fiction. Studies on Fiction, Literary Tradition, Scholarly Discovery and Observation in Travel Writing,* Zweder von Martels (ed.), Leiden 1994 s. xi ff. Se även Carina Lidström som behandlar resenärer och deras förhållande till fakta och fiktion i ”All Travellers are liars – On Fact and Fiction in the Travellers Tale” i: *Fact and Fiction in Narrative: An interdisciplinary Approach*, Lars-Åke Skalin (ed), Örebro 2005, s. 141 ff.
[69] Zlatko Klátik citerad i Eliasson 1999, s. 29.
[70] Eliasson 1999, s. 29.
[71] Von Martels 1994, s. xi.

> creating devotional texts); the manipulation of rhetorical figures for ends other than ornament /…/ All of them important to the analysis of travel writing.[72]

James Buzard ställer frågan än mer explicit och menar att vi även måste fråga oss hur det som räknas som en resa förändras och att svaret på den frågan är något som, precis som så mycket annat, konstrueras utifrån.[73] Vad som inkluderas och exkluderas i resebegreppet handlar om vem eller vilka som har tolkningsföreträde och frågan, skriver Buzard, om huruvida vi vet att någon reser, är en fråga som utforskar det historiska landskapet, de materiella och diskursivt formade förutsättningarna där det som räknas som en resa tar sitt ursprung: ”What counts as *difference*? What does it mean to go ”someplace else”/.../?”[74]

Frågorna har relevans för hur vi tolkar resebegreppet och i förlängningen vad som inkluderas i genren ”reseskildringar”. Är exempelvis migration detsamma som att resa? Är våra dagliga pendlingar till arbetsplatser ”resor”? När definieras våra förflyttningar mellan platser som resor istället för just förflyttningar? Är en soldats vistelse i ett fiendeland en resa och kan hon eller han i förlängningen skriva en ”reseskildring”?[75]

Litteraturvetaren Syed Manzurul Islam använder sig av några binära motsatspar i sin analys av en resandets etik. Inspirerad av Gilles Deleuze och Félix Guattaris *A Thousand Plateaus* tar studien sin utgångspunkt i frågan om *vad* som verkligen är en resa och *vem* som kan kalla sig för resenär? I denna fråga ligger en form av värdering: det finns ett/flera rätt(a) sätt och ett/flera mindre rätt(a) sätt. Men de binära motsatser han arbetat med fungerar som verktyg för att kunna diskutera olikheter och likheter mellan texter och svara på frågor om varför vissa resenärer lyckats möta och se människorna bakom främlingarna, medan andra inte gjort det. Deleuze och Guattari har även påpekat att motsatserna överlappar, samspelar och glider in i varandra.[76]

Grupperingarna Islam gör utifrån Deleuze och Guattari är flera. Han skiljer bland annat mellan två former av rum (space): ”striated (extensio, strata) and smooth (spatium, metastrata)”, två sorters linjer, eller led: ”rigid (inside) / supple (outside)” och två sorters resenärer: ”sedentary” / ”nomadic”. Han urskiljer även två motsatta attribut hos resenärer: ”movement (departure and arrival) / speed (intensity, plane of consistency, body without organ)”, samt två orienteringar: ”representation (centred perspective, white wall, reterritorialisation, coding, root

—

[72] Mary B Campbell: *The witness and the other world: exotic European travel writing, 400–1600*, N.Y. & London 1988, s.6.

[73] James M. Buzard: ”What Isn’t Travel?”, i Hagen Schultz-Forberg (ed.) 2005, s. 44.

[74] Buzard i Hagen Schultz-Forberg (ed.) 2005, s. 59 f.

[75] För en problematiserande diskussion kring hur resebegreppet kan användas i förhållande till begrepp som nomadism och ”displacement” se även James Clifford: ”Traveling cultures” i: *Cultural Studies*, Lawrence Grossberg, Cary Nelson, Paula A. Treicher (ed.) London 1992, s. 96 ff.

[76] Islam 1996, s. 58.

tree, *mots d'ordre*) / encounter (multiplicity, deterritorialisation, performance, chance, event, decoding, abstract machine, diagram, rhizome, becoming)".[77]

För den här studien har begrepp som avstånd/närhet, inifrån/utifrån, möte/-representation (eller bild), använts som exempel på hur resenärer positionerar sig i texter och för att förklara vad resultatet blev av det beskrivna, vilka kan ses som kopplade till ovanstående begreppspar.

Vad som kan beskrivas som ett *vidgat reseskildringsbegrepp* har använts i studien, där publicerade skildringar från perioden, men även handskrivna resedagböcker, reseanteckningar och journaler betecknas som reseskildringar. Urvalskriteriet har varit att det i texten ska framgå att resenären och författaren är samma person. Genom att även inkludera texter som inte blivit publicerade tillåts fler och andra röster att tala och genom att även använda ett vidgat resebegrepp, där det är vistelsen i landet som är utgångspunkten, ges fler grupper av resenärer utrymme i analysen.[78] Alla som vistats i landet är i mina ögon resenärer, vilken sorts resenärer, på vilka sätt de vistats i landet, under vilka förhållanden, *det* skiljer sig däremot åt.

Källor och metod

Det går dock inte att komma ifrån det faktum att det är skillnad på publicerade och opublicerade reseskildringar när frågan om hur Ryssland skildrats under perioden ställs. Främst handlar detta om att mottagaren av texten i det förstnämnda fallet är mer tydlig och självklar. Resenären/författaren vände sig till en publik och hon eller han ville bli läst. I och med detta anammade författaren troligtvis också någon form av strategi för att locka till läsning och även publicering. Mark Davies har visat hur brittiska resenärer i Sverige under 1700- och 1800-talet på olika sätt försökte förhålla sig till, men även avvika ifrån tidigare skildringar av Sverige. För att bli läst var resenären tvungen att hålla sig inom ramarna för vad en publik förväntade sig av texten, samtidigt som denna publik ville ha nyheter och individualitet. Davies menar att resenärer var medvetna om detta problem och att de därför, lika medvetet kom att pendla mellan att hålla sig inom ramarna för det tidigare skrivna och upplevda, den kollektivt formulerade och etablerade "touren", och att falla utanför dessa ramar och berätta något nytt.[79]

När det gäller de svenska besökarna i Ryssland är dock situationen något annorlunda. Den konkurrens som förelåg mellan reseskildrare och som Davies menar spelade en stor roll i hur brittiska resenärer kom att beskriva Sverige, kan inte ses som avgörande för hur svenska resenärer generellt beskrev Ryssland. De tryckta svenska skildringarna från perioden är få i jämförelse med exempelvis de brittiska och många har tillkommit mot bakgrund av de krig som utspelade sig.

—

[77] Islam 1996, s. 57. Se även Gilles Deleuze & Félix Guattari: *A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia*, London & N.Y. 2004, se särskilt s. 399, s. 419 ff., s.524, s.528 ff.
[78] För en definition av 'travel literature', se Campbell 1988, s. 5, s. 15.
[79] Davies, 2001, s. 335.

Vad som dock är av vikt är att det som Davies understryker, finns en tilltänkt publik i de publicerade texterna, en presumtiv läsekrets med förväntningar som ska lockas till läsning. Och även om antalet svenska publicerade skildringar från perioden är få, så kan vi utgå ifrån att tidigare publicerade texter om Ryssland utövade inflytande och tvingade fram ställningstaganden, liksom konformitet.

Samtidigt kan vi inte utesluta att en tilltänkt läsare eller publik påverkade även de otryckta alstren. Den största skillnaden mellan publicerade respektive opublicerade texter är att vi *vet* att den förstnämnda gruppen nådde en marknad och lästes av åtminstone några personer, medan det ofta är svårt att avgöra i vilket syfte de opublicerade texterna var tänkta att användas. Formen för de publicerade texterna är också annorlunda, de saknar exempelvis den kronologiska struktur som ofta kännetecknar resedagböcker och det framkommer ofta i förordet vilka motiv författaren/resenären har haft för att skriva och publicera sitt verk. Det är också här som författaren visar sin auktoritet på området. Han eller hon har varit *där* och det som ska berättas är *sant*.[80]

Den slutna karaktär som kom att bli kännetecknande för det senare 1800-talets dagböcker, var sällsynt under den period som studeras och även inom dagboks- och journalgenren måste man alltså ha en tilltänkt läsare i åtanke. Christina Sjöblad menar, inspirerad av bland annat Bachtin, att det även i den slutna dagboksgenren, den genre där det tydligt framgår att dagboken inte är avsedd att bli läst av någon annan än författaren själv, alltid finns en kommunikativ aspekt, ett personligt tilltal och en riktning av texten.[81] ”Varje litterärt verk är *riktat ut ur sig självt* till en åhörare-läsare /.../”[82] skriver Bachtin.

Det vi idag ser som privata texter, eller texter med enbart en enskild mottagare, var under 1700- och 1800-talet ofta avsedda för högläsning.[83] Dagbokens föregångare, såsom släktboken, bondedagboken, almanackan och inventarieförteckningen vilka hade en mer öppen och allmän hållning, påverkade fortfarande dagboksskrivandet under perioden, även om den mer känslosamma, konfessionella dagboksformen börjar sitt intåg under 1800-talet.[84]

I studien används begreppet ”reseskildringar” för alla de texter som är skrivna av personer som vistats i Ryssland och som skrev texter om sina upplevelser i och av landet. Några olika typer måste dock urskiljas: de publicerade beskrivningarna, som vi redan tangerat och som ofta hade ett mer uttalat syfte och riktade sig mot en mer uttalad publik. Syftet med texten kunde vara att beskriva ett visst område som antas vara okänt, att förse en nyfiken publik med ny information, att fastställa hur ”ryssarna är” eller liknande. Sedan har vi den mer

—

[80] Se Lidström (2005), s. 152.
[81] Christina Sjöblad: *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet*, Stockholm 1997, s. 66.
[82] Michail Bachtin: *Det dialogiska ordet*, Gråbo 1991, s. 164.
[83] Eva-Helen Ulvros: *Kärlekens villkor. Tre kvinnoöden 1780–1880*, Lund 1998, s. 13.
[84] Sjöblad 1997, s. 36 ff.

typiska resedagboken som till större del inte blivit publicerad medan författaren och resenären levde och som beskrev en resa i ett geografiskt och spatialt rum. Vi får följa resenären i spåren och veta avstånd mellan byar, märkvärdigheter på vägen, hur resenären bott, vilka han eller hon har träffat och så vidare. Notiserna är daterade, ofta kortfattade, men med enstaka inslag av mer utförlig information om folkens seder och bruk och händelser som inträffat på resan. Ju längre fram i tiden vi sträcker oss, desto utförligare blir texten. Dessa två typer av texter utgör, något förenklat, formen för skildringarna.

Undersökningen är strukturerad kring fyra resenärers texter, samt ett längre, tematiskt kapitel där fler resenärers texter analyseras. Med detta tillvägagångssätt har det varit möjligt att koncentrera och fördjupa, i synnerhet den kontextuella förståelsen för några av texternas tillblivelse och utformning, samtidigt som övergripande teman och diskursiva mönster analyserats. De fyra resenärerna ses här även som företrädare för, eller exempel på, större skeenden och diskursivt formade strukturer. Metoden är på så vis att se som ett försök att överbrygga en klyfta mellan det diskursiva och det individuella/specifika. De fyra resenärerna; Philipp Johann von Strahlenberg, Sven Larsson Waxell, Adelaide von Hauswolff och Eric Gustaf Ehrström, har alla författat texter, vilka ger oss en inblick i större sammanhang. Mikrohistorier som representerar perspektiv och förhållningssätt som kan appliceras på andra historier, andra platser, skeenden och individer.

Det huvudsakliga källmaterialet består av 18 stycken reseskildringar som tillkommit under perioden 1708 till 1813. Dessa är i sin tur fördelade på 17 stycken individer. Som ”svenskar” betecknas de resenärer som antingen var födda inom rikets gränser eller som blivit svenska undersåtar under periodens gång. Några resenärer var födda i Sverige, men tog tjänst i Ryssland och blev ryska undersåtar. Andra befann sig i en brytningstid då Sverige förlorade Finland och svenska undersåtar blev ryska, för att senare anamma en flytande identitet som finska medborgare. Gränserna är alltså inte ristade i sten, vilket också var kännetecknande för periodens förhållningssätt till det nationella.[85]

Även några arbeten som här inte benämns som reseskildringar, utan snarare ämnes- eller områdesbeskrivningar (även om gränserna är flytande) har använts, exempelvis Carl Elméns verk *Några underrättelser om Ryssland* och Carl Fredric Berlings *Några underrättelser rörande Ryska Nationen ledande till en närmare kännedom af Ryska Nationalkarakteren.*[86] Materialet utgörs huvudsakligen av de publicerade skildringar som utkom under perioden, liksom några av de publicerade skildringar som utkommit först senare. De förstnämnda är sammantaget fem stycken (Strahlenberg, Müller, Lange, Nordenadler, Schnitscher) och de senare nio stycken (Strahlenberg i Messerschmidt, Hauswolff, Hülphers, Pihl-

—

[85] Om nationsbegreppet under svenskt 1700-tal, se exempelvis Edgren, 2001, s. 33 ff., s. 153 ff.
[86] Carl Elmén: *Några undrrättelser om Ryssland. Del I*, Stockholm 1809, Carl Fredric Berling *Några underrättelser rörande Ryska Nationen ledande till en närmare kännedom af Ryska Nationalkarakteren*, Lund 1803.

ström, Sederberg, Waxell, Broocman, Molin, Winberg). Utöver dessa tillkommer fyra reseskildringar som i fullständig form enbart finns som handskrifter (Bedoire, Berch, Ehrström, Scheele). Skildringarnas omfång har varierat, från de kortare med bara tiotalet sidor (t ex. Müllers) till de längre på mellan 200–500 sidor (Ehrström, Hauswolff, Strahlenberg och Waxell)

I urvalet var målsättningen att finna ett material som visade på en bred grupp individer vilka reste till olika platser, under olika förhållanden och med olika bakgrund. Trots ambitionen kan det konstateras att majoriteten av resenärerna hade någon form av militär anknytning. I ett initialt skede av arbetet utgick jag även ifrån de publicerade karolinska krigarnas dagböcker, dock uteslöt jag den stora majoriteten av dessa, då merparten av texterna kretsade kring krigsförloppet, det militära livet i fält och fångenskap och där beskrivningar av människor och miljöer hade en mer sekundär status.[87] De skrifter som publicerades under perioden har eftersökts via databasen Svensk bibliografi 1700–1829 (SB17).[88] Här valdes de texter ut där författaren och resenären med stor säkerhet var samma person.[89] Handskrifterna finns katalogiserade under rubriken ”M: Resor inom/utom Europa” på Kungliga bibliotekets handskriftsavdelning. Där har det, utan alltför stora svårigheter, varit möjligt att kunna avgöra under vilken tid och till vilka platser resenären färdats. Ytterligare handskrifter efterforskades även utifrån listor över utrikes resenärer, men detta gav inte något resultat.[90]

Generellt är det svårt att systematiskt undersöka hela bestånd av reseskildringar och resedagböcker från en specifik tid och plats, då de ofta finns bevarade i enskilda arkiv. Så var exempelvis fallet med Ulrica Scheeles reseskildring.[91] Tidigare forskning har här varit ovärderlig då det gäller att hitta innehållsrika rysslandstexter och har även varit till stor hjälp då skildringar som publicerats långt efter att författaren avlidit eftersökts.[92] Kriteriet för dessa har varit att det inte enbart skulle vara just krigsskildringar, utan beröra Ryssland i en vidare kulturell och social kontext.

Då urvalet var gjort, undersöktes även brevregister för att få begrepp om hur resenärernas korrespondens sett ut. Främst var jag intresserad av att se om rese-

—

[87] August Quennerstedt: *Karolinska krigares dagböcker, band 1–12,* Stockholm 1901–1918.
[88] Deldatabas i Regina, Kungliga Biblioteket Stockholm.
[89] Något som givetvis inte helt kan garanteras. Dock uteslöts de texter som enbart byggde på andras verk, eller där författaren var anonym, så som till exempel Jöran Wichsells skrift: *Beskrifning om Rysslands belägenhet, gräntzor, landskaper, städer, styrelser, macht, plägseder och andra beskaffenheter nu för tijden*, Stockholm 1706. Se Samuel E. Bring: ”En censurerad svensk rysslandsbeskrifning från det stora nordiska krigets tid” i *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsende. Årgång VI 1919*, utgiven av Isak Collijn, Stockholm 1919, s. 222 ff.
[90] Journaler över utrikes resenärer finns upptagna i Amiralitetskvarteringskassans och flottans pensionskassas arkiv i Krigsarkivet, men jag har inte funnit några rysslandsresenärer som efterlämnat reseskildringar därifrån.
[91] Ulrica Scheele (1797): ”Strödde anmärkningar under en Resa till Pettersbourg och flere Ryska orter uppteknat af Ulrica S. (Scheele)” Signum: I.s. 2:2, Geringius-Scheele Familjearkiv, Handskriftsavdelningen Kungliga Biblioteket.
[92] Se särskilt Holmberg 1926, Åberg 1991, Jarring 1979 och 1981. Strindberg 1912.

närerna brevväxlat med någon under perioden i Ryssland och om de hade någon anknytning till varandra.[93] Några sådana brevväxlingar lyckade jag inte hitta, utan snarare de kretsar som några av resenärerna rörde sig inom, vilket även visade att några korresponderade med samma personer.[94]

Några av periodens mer välkända rysslandskännare, såsom Linnélärjungen Peter Falck och Eric Laxman, tillägnas inte enskilda analyser, utan finns med på ett mer övergripande plan. Här dras även paralleller till tyska och brittiska reseskildringar. Det ska också påpekas att av de texter som ingått i undersökningen, har några fått större utrymme än andra i analysen.

Ett dilemma med källmaterialet som måste kommenteras berör hur väl de publicerade texterna överrensstämmer med eventuella originaltexter. Det har inte varit möjligt att återfinna alla de urspungliga originalen, vilket givetvis kan ses som en brist. Ord kan ha förvrängts, meningar missuppfattats, och mycket annat. Stickprover har gjorts i några texter, såsom i Hauswolff och Hülphers, där några större skiljaktigheter mellan original och publicerad version inte påträffats. I fall som Waxells har det varit mer komplicerat, då översättningar gjorts i flera omgångar.[95] Ortsnamnens stavning ligger här så nära texterna som möjligt. Någon gång har korrigeringar gjorts. Många orter har idag en annan stavning.

Valet av undersökningsperiod motiveras till stor del av att det är en period där utforskandet av världen och särskilt utomeuropeiska områden tar fart och stora ansträngningar görs för att kartlägga och beskriva ”okända”, ”tomma” områden.

Reseskildringar spreds med information om folkgruppers sedvänjor och levnadssätt utanför Europa och att urskilja det europeiska i förhållande till det icke-europeiska blev allt viktigare, även för svenska resenärer. Perioden innebar även oerhört stora förändringar i fråga om de svensk-ryska politiska, militära och kulturella förhållandena. Sveriges roll som stormakt försvagades allt mer, Ryssland gjorde allt större anspråk på territorium och inflytande. Det var en period när roller omprövades och byttes ut, förhållanden omkullkastades och nya formationer växte fram.

De sista skildringarna skrevs när Finland blivit ryskt och Napoleons arméer var på väg in i Ryssland. Här slutar undersökningsperioden och ett nytt politiskt skede tar sin början i Europa. En framväxande nationalism, industrialisering och stora förändringar i de sociala strukturerna bröt allt mer med 1700-talets ståndssamhälle. Även resandet och reseskildrandet förändras under perioden, både i fråga om transportmedel, vilka som reste och hur den språkliga framställningen

—

[93] Via Ediffah, Kungliga biblioteket och via Rikarkivets brevskrivarregister Riksarkivets enskilda arkiv och samlingar. Sökningar på både avsändare och mottagare.

[94] Här återfanns exempelvis Strahlenbergs brevväxling med domprosten Benzelius i Linköping (Eric Benzelius d.y. arkiv: E005/Br 10, vol 7, 8, 9) och Carl Reinhold Berch brev till Benzelius åren 1729–1734 (Eric Benzelius d.y. arkiv: E005/Br 10, vol 11, 12, 13, 14) Berch brevväxling var f.ö. stor, bland annat med Carl Gustaf Tessin 1743–1754 (Tessinska samlingen Carl Gustaf Tessin:RA/720849.002, volym: E 5724).

[95] Se mer om detta i kapitel 4.

såg ut. Att avsluta 1813 innebär därför att vi ser hur ett nytt historiskt skede bryter in, men att vi inte följer det, utan stannar i den period när svenska staten fortfarande närde stormaktsambitioner, när krigen var en påtaglig realitet och då svenska resenärer i Ryssland skildrade ett rike som fortfarande tedde sig som ett hot, ett löfte och en outforskad granne, befolkat av okända folkslag och innehållande allehanda naturalhistoriska skatter.

Det var också ett rike som under en 20-årsperiod blev hem åt de karolinska krigare som hamnade i fångenskap under det stora nordiska kriget. Det är här undersökningsperioden startar med de skildringar som några av dessa svenska fångar lämnat efter sig efter slaget vid Poltava 1709. Men att se perioden som en enda lång nedförsbacke där separationen med Finland var det definitiva slutet för stormakten Sverige, är inte riktigt rättvisande. Jag ser hellre den här tiden som en turbulent period som betydde oerhört mycket för relationerna mellan länderna och en tid där resenärer som skildrat sina möten med Ryssland gjorde det med olika syften och under olika villkor. Krigen står därför inte i centrum för analysen, utan ses snarare som förutsättningar för flera av skildringarna.

Om vi utgår ifrån att reseskildringar inte kan ses som alltigenom objektiva ögonvittnesskildringar som beskriver händelser, länder och folk, så som det en gång var, vad är de då? Och hur ska vi använda dem? I studien anläggs ett konstruktivistiskt synsätt på materialet där textens mening analyseras i förhållande till de diskursiva gränser och den bakomliggande kontext som präglade den resande och skrivande individen. Analysen gör inte anspråk på att vara heltäckande, utan ska snarare ses som fragment, vilka med Peter Hulmes ord snarare antyder en historia som aldrig kan bli fullkomligt återgiven.[96]

Den tid vi lever i påverkar de val och metoder som analysen av det förgångna ger upphov till, liksom de frågor som ställs.[97] Det är frågor, perspektiv, val, metoder, det forskande jaget och nuet som utövar inflytande på det som i slutändan blir en ny kunskapsprodukt. Inspirerad av poeten Paul Celan skriver genusvetaren Hanna Hallgren: ”Hur jag än berättar, hade det kunnat sägas på annat sätt. Och samtidigt inte.”[98] Vilken metod som används handlar i grunden om med vilket perspektiv vi väljer att närma oss materialet. Här har den teoretiska ansatsen varit att texterna inte kan ge en definitiv sanning om Ryssland under 1700-talet, utan snarare förse oss med ny kunskap om hur diskurser anammats

—

[96] Peter Hulme: *Colonial Encounters*, London 1986, s. 12.

[97] Se Helena Tolvhed: *Nationen på spel. Kropp, kön och svenskhet i populärpressens representationer av olympiska spel 1948–1972,* Umeå 2008, s. 65 f. och Hanna Hallgren: *När lesbiska blev kvinnor: lesbiskfeministiska kvinnors diskursproduktion rörande kön, kropp och identitet under 1970- och 1980-talen i Sverige,* Göteborg 2008, s. 62 f. rörande en diskussion om forskarens roll som kunskapsproducent.

[98] Hallgren, 2008, s. 60. Se även Roddy Nilssons ”Postmodernism, källkritik och historieskrivning” i: *Historisk Tidskrift 125:2/2005*, s. 241 ff. där en intressant diskussion förs om hur centralt det är för historiker att fundera över hur mening skapas i just sammanfogandet, liksom i uttolkandet av en berättelse. Frågan som ställs kan formuleras som: Hur skapar jag som historiker en meningsbärande berättelse om det förflutna?

och utmanats i resenärers skildringar av ett annat land. Här står de beskrivningar som görs av befolkning och kulturella praktiker i centrum och tolkningarna som görs ligger mycket nära texterna. Metoden som används är en form av närläsning, där det dock inte enbart är det inomtextliga som stått i centrum för analysen, utan också det som finns utanför texten, liksom de intertextuella banden mellan texter. Genom att citera ymnigt har förhoppningen varit att läsaren ska få en nära inblick i källmaterialet. Orden är viktiga, hur de används, men även situationen de används i och vem som använder dem. Samtidigt är det viktigt att påminna om att det är jag som valt ut vilka citat läsaren får del av.

Clifford Geertz skriver i sin *The Interpretation of Cultures* att det han kallar ”fyllig deskription”, att generöst bjuda på ett materials fyllighet också ska förstås som att det är ett material som forskaren skapat själv, så även här.[99] Genom ett begränsat material görs här mer ingående djupdykningar i enskilda texter, samtidigt som andra får fungera som en relief mot vilken dessa kan ställas. Med perspektivet att diskurser både präglar och styr framställningarna, liksom utmanas och genererar motstånd, har bearbetningen av materialet inneburit olika läsningar. Texterna har lästs med avsikt att finna vilka generella slutsatser resenärerna drar om landet och folket. Frågan ”Hur skildras Ryssland?”, ”vad skrivs?” har här varit styrande. Samtidigt har ytterligare läsning inneburit en ambition att finna avvikelser och situationer där mer komplexa beskrivningar ges utrymme. Det är här frågorna ”varför?” och ”säger vem?” kommer in. När frågan ”varför?” och ”vem?” ställs blir situationen, tidpunkten, resenären själv, liksom texten, lika viktiga analyskategorier.

—

[99] Clifford Geertz: *The Interpretation of Cultures*, London 1975. Se Hallgren, 2008, s 74 f.

KAPITEL 2

Resenärerna och deras texter om Ryssland – en presentation

Vilka var det då som vistades i Ryssland och lämnade texter efter sig? Främst befann sig svenskar i Ryssland på grund av krig, fångenskap och till följd av olika former av uppdrag. Det är långt ifrån dagens resenärer och turister. Syftet bakom vistelsen och resan framkommer ofta, men inte alltid i texten och riktar resenärens uppmärksamhet åt olika håll. Jag presenterar här de svenska resenärer vilkas texter förekommer i undersökningen och gör detta i kronologisk ordning. De återkommer dock inte lika frekvent i kapitlen som följer. Men trots denna diskrepans presenteras de här var och en för sig, eftersom de alla, oavsett hur stor plats de tagit i den slutgiltiga analysen, varit viktiga för undersökningen som helhet. De resenärer som presenterats här utgör en liten grupp rysslandsskildrare. Även brittiska och tyska namn förekommer i analysen, liksom äldre texter, vilka haft inflytande på hur senare skildringar utformats. De presenteras dock inte i detta avsnitt, utan i den löpande texten.

Det är från perioden då Stora Nordiska kriget rasade och upp emot 20 000 svenskar hamnade i rysk fångenskap, som vi har tillgång till ett stort, i de flesta fall av eftervärlden, publicerat material.[1] Flera av de karolinska krigarnas dagböcker trycktes av August Quennerstedt 1901–1918 i tolv band och de utgör en stor källa till kunskap om svenskt soldatliv, livet i fält och hur det kunde vara att befinna sig i rysk fångenskap under det tidiga 1700-talet.[2] Under senare delen av 1800-talet och början av 1900-talet ökade omfattningen av publicerade texter som berörde svensk stormaktstid, Karl den XII och hans karoliner. Den svenska

—

[1] Om fångenskapen under stora nordiska kriget, se bland annat Åberg 1991 och Sjebaldina 2010.

[2] August Quennerstedt: *Karolinska krigares dagböcker, band 1–12,* Stockholm 1901–1918. Om August Quennerstedt (f. 1837) Se *Nordisk familjebok, Uggleupplagan 22,* Stockholm 1915, s. 755. Utöver dessa volymer har även dagböcker publicerats i exempelvis Suecica Redvivas serie ”karoliner berättar” och i serien ”Historiska Handlingar” som givits ut av Kungliga samfundet för utgivandet av handskrifter rörande skandinaviens historia. Andra texter har publicerats separat. Barthold Anders Ennes gav redan 1818–1819 ut två volymer med samlad information om de karolinska krigarna vilka också innehåller några av dessas dagböcker, se B.A. Ennes: *Biografiska minnen af Konumng Carl XII:s krigare/…/2 vol.* Stockholm 1818–1819.
I *Karoliner berättar*-serien ingår dagböcker av Lyth, Agrell, Lewenhaupt, Hultman x 2, och Roland. Se I serien *Historiska Handlingar* ingår dagboken av Anders Pihlström som behandlas här, men även andra så som Kaggs, Pipers och von Weihes dagböcker.

stormakten och dess fall var ett ämne som intresserade en stor allmänhet, liksom litteraturen kring svenska utforskningar av omvärlden och vetenskapsmän i nationens tjänst.[3] Den nationella utgångspunkten var central. Från den här gruppen av Rysslandsskildrare finns sju resenärer representerade i studien, dock i något olika omfång. Anledningen till att dessa svenskar kom till Ryssland var det stora nordiska kriget, men det är även några som vi så här efteråt, kan se som inflätade i en form av gemensam historia; en historia som kretsade kring utforskandet av Ryssland och presentationen av detta inför en europeisk publik. Hit hör i synnerhet Philipp Johan von Strahlenberg, men även Lorentz Lange, Johan Christoffer Schnitscher (Schnitzker) och John Bernard Müller, som alla befann sig i landet under samma period. Utöver dessa uppmärksammas här även Ambjörn Molins, Henrik Sederbergs och Anders Pihlströms texter, liksom den senare, Sven Waxells. Molins, en översiktlig skildring av sibiriska folks seder och bruk. Sederbergs, en beskrivning av ryssarnas religion och Pihlströms, en mer typisk karolinsk resedagbok, men med inslag av etnografiska betraktelser. Dessa publicerades inte under perioden utan först under 1800- och tidigt 1900-tal.

De förstnämnda resenärernas texter kom att bli publicerade, eller uppmärksammade i skrifter avsedda att upplysa en svensk/europeisk publik om det tämligen okända Ryssland. Svenska krigsfångar blev här förmedlare av kunskap under en period när riket fortfarande framstod som oåtkomligt och hemlighetsfullt, samtidigt som det expanderade och tog allt större plats både på kartan och i det europeiska medvetandet. Det fanns ett behov att veta mer om grannen i öst, hur fungerade det i Ryssland? Vilka var ryssarna och alla folkslag runtomkring? Var de kristna? Barbarer? Civiliserade? De karolinska krigarna hade vistats länge i riket

—

[3] Galina Sjebaldina kommenterar det ökade intresset för karolinerna under slutet av 1800-talet i: ”Karolinernas sibiriska memoarer – om de egna och de andra” i: Torstendahl & Salytjeva 2009, s. 44. August Strindbergs inlägg ”Svenska Asia-forskare före Carlo Landberg och Sven Hedin”, ”Faraodyrkan”, ”Tsarens kurir eller sågfilarens hemlighet” i *Samlade skrifter / 53* Stockholm 1912–1921, liksom hans ”Ur anteckningar om de svenska fångarnas öden efter slaget vid Pultava”, ”Johann Philipp von Strahlenberg, hans karta och beskrivning över Asien” i *Samlade skrifter /4 Kulturhistoriska studier* Stockholm 1912, kan ses som ett exempel på periodens stora intresse för nationella hjältar och Karl XII-dyrkan. Artiklarna var delvis inlägg i det som kom att gå under namnet ”Strindbergsfejden” där han bla kritiserade forskningsresanden Sven Hedins ”upptäckter”. Han menade att många områden redan var kända av andra svenskar som vistats i Ryssland och Mongoliet under perioden för Stora Nordiska kriget. I Inledningen till ”Tsarens kurir /…/” skriver han: ”Att ’upptäcka’ bebodda, kända och kartlagda länder är en alldeles ny uppfinning; och att öppna gamla karavanvägar, som alltid trafikerats av folkvandringens härskaror och nutidens nomader, ehuru spåren i sanden genast sopas igen av blåsten, det är nästan att göra gjord gärning. Men man har aldrig trott på den där turistens forskningar, man har aldrig förstått vad han hade där att göra, i vår världsdels skräpvrår och gömställen /…/” Strindberg, 1912–1921, s. 315. Han kritiserade också upphöjningen av Karl XII till nationalhjälte. Om Strindbergsfejden, se till exempel Andreas Nybloms artikel ”Strindbergsfejden” publicerad på Litteraturbanken:
http://litteraturbanken.se/#!presentationer/specialomraden/Strindbergsfejden.html, Hämtad 2011-10-26.

och hade erfarenheter som skilde sig från de sporadiska kontakter som hoven, ambassadörerna och handelsmännen tidigare haft med landet och dess tsar.[4]

Efter krigets slut inträdde en period där utbytet med Ryssland var av mer sporadisk karaktär och utan de enbart militära orsakerna. Under krigen 1741–1743 och 1788–1790 reste återigen svenskar till Ryssland för att gå i strid, men däremellan befann de sig i landet också av andra orsaker. Det var efter det stora nordiska kriget som Rysslands och särskilt Sibiriens, inre på allvar började utforskas av ryska och europeiska vetenskapsmän i rysk tjänst och i detta arbete medverkade även svenskar. Men utöver de vetenskapliga expeditionerna, de naturalhistoriska och etnografiska utforskningarna, reste svenskar med andra, mer ekonomiska, antikvariska och i synnerhet nyttobetonade syften. I den här studien kan resenärer som Abraham Hülphers, Carl Reinhold Berch, Reinhold Broocman och Jean Bedoire, ses som exempel på resenärer ur detta skikt. Dessa resenärer kom från ett högre borgerskap och de reste i synnerhet till S:t Petersburg. Det är bland dessa resenärer vi kan se kopplingar till den så kallade Grand Touren, resor med syfte att bilda resenären, samtidigt som denna skapade kontakter och roade sig. De flesta åkte till London, Paris, Rom, eller de tyska och italienska universitetsstäderna, men S:t Petersburg fick under 1700-talet en allt högre status som kultur- och vetenskapscentrum och även som mål för bildningsresor.[5]

Det som framför allt präglar slutet av den period som behandlas här är den slutgiltiga separationen mellan Sverige och Finland. Tidigare svenska undersåtar blev finska och ställda under ryskt styre. Återigen hamnade svenskar i rysk fångenskap på grund av kriget 1808–1809, om än i mindre skala och under kortare tid än tidigare. Men det är också en period som skapade nya förutsättningar för resor i det ryska riket. Det är under det fortsatta 1800-talet som allt fler finländare och svenskar kommer till S:t Petersburg för de utkomstmöjligheter som huvudstaden kunde erbjuda.[6]

Två resenärer som reste i Ryssland under perioden kom båda från Finland och föddes alltså som rikssvenskar, men blev finländska/ ryska undersåtar efter 1809. De var båda unga när de reste, men syftet med och bakgrunden till deras resor var något olika. Den ena, Eric Gustaf Ehrström, reste 1812 för att lära sig

—

[4] Om de karolinska fångarna och deras kulturella insatser i Ryssland under fångenskapen har det skrivits en hel del. Framför allt Alf Åberg har beskrivit det hårda livet i fält och hur de svenska fångarna levde och överlevde den ryska fångenskapen. Även Gunnar Jarring har här bidragit med information från de ryska arkiven. Se Åberg 1991, Jarring i KFÅ 1979 och 1981. I antologin *Poltava. Krigsfångar och kulturutbyte*, som utkom 2009, omnämns och diskuteras även flera av de svenska rysslandsskildrarna som jag presenterar här, se särskilt Sjebaldinas bidrag där bla Pihlström, Sederberg, Schnitscher (Schnitzker) och Strahlenberg omnämns, s. 43 ff. I Ulla Ehrensvärds bidrag: ”Den andres geografiska kartor” behandlas bland annat Strahlenbergs karta över Ryssland och Sibirien i anslutning till den stora kartläggningen av Ryssland som ägde rum under seklet. s. 216 ff. Båda i Jonson & Torstendahl Salytjeva 2009. Se också Sjebaldina 2010, s. 149 ff.

[5] Se till exempel Jangfeldt 1998, s. 9 ff.

[6] Se Engman 2003, 2000 och 1995. Om svenskar (och finländare) i staden, se även Jangfeldt 1998.

ryska i Moskva, men hamnade i landsflykt undan Napoleons trupper. Den andra, Adelaide von Hauswolff, reste 1808, efter Sveaborgs fall i fångenskap med sin far. Båda avspeglar på olika sätt periodens stora politiska förändringar, men förutom denna bakgrund så har deras framställningar också ett något annorlunda tilltal och uttryck. De båda texterna är långt mer utförligt skrivna och språket, i synnerhet Ehrströms, är mer målande och uttrycksfullt, människoporträtten långt mer detaljerade och de möten som ägde rum mer utförligt beskrivna. Särskilt i jämförelse med de tidiga 1700-talstexterna, är författarna här betydligt mer närvarande i texten.

Resenärerna

Den som kanske fått störst uppmärksamhet, både i samtiden och efteråt, är *Philipp Johan von Strahlenberg*. Strahlenberg föddes 1676 i det svenska Stralsund under namnet Tabbert. Han var son till lanträntmästaren Christian Tabbert och Eleonora Klinkow. Den militära banan inledde han 1694 som volontär och 1701 var han regementskvartersmästare vid Södermanlands regemente. Till Ryssland kom han under kriget och blev där adlad 1707. Två år senare blev han troligtvis tillfångatagen vid Perevolotjna efter slaget vid Poltava. Som fånge fördes han till Sibirien och kom sammanlagt att ha vistats i Ryssland i 16 år. Det var under tiden i fångenskap som han började rita sin karta och nedteckna sin skildring över Ryssland och Sibirien som efter många turer publicerades 1730 i Stockholm och senare i London, Paris och Madrid.[7]

Under fångenskapen reste han som medföljare på botanikern och läkaren Johan Gottlieb Messerschmidts expedition och skrev även i Messerschmidts dagbok under en kort tid 1721. Hemkommen till Sverige 1723 fortsatte han att arbeta på sin ryslandsskildring och karta och brevväxlade med domprosten och den mycket kulturhistoriskt intresserade Eric Benzelius d.y. i Linköping.[8]

Strahlenbergs skildring och karta blev uppmärksammad av samtiden och var bland de mest ingående arbetena om Sibirien som dittills publicerats. Skildringen innehåller mängder av information kring folkgrupper, språk, sedvänjor och historiska monument. Han ses som en av de tidiga resenärer som kom att påbörja den stora inventeringen av Rysslands och Sibiriens inre under det fort-

—

[7] Se bla. Jarrings inledning i *K.F.* 1981, s. 49 ff. Ehrensvärd i: Jonson och Torstendahl Salytjeva 2009, s. 205 ff., Larsson i Gyllin et al 1998, s. 80, Åberg 1998, s. 141 ff. Åberg 1991(a), s. 166 ff, Strindberg 1912, s. 28 ff. Sjebaldina 2010, s. 151 ff. Se även inledningen i B. Cordt: *Ein Brief Ph. Joh. Von Strahlenberg's. Herausgegeben von B. Cordt. Aus den Verhandlungen der bei der Kais. Universität Dorpat bestehenden "Gelehrten Estn Gesellschaft" Bd. XIII,* Dorpat 1888. s. 409 ff. Ennes skriver att han följde Carl XII till Bender, men det är missvisande. Han skriver även att han hade en son, Pehr Strahlenberg, men det är mindre troligt. Den informationen finns inte att hämta någon annanstans. Se Ennes 1819, s. 54.

[8] Se breven i Linköpings stiftsbibliotek, Eric Benzelius (d.y.) arkiv E 005/ Br 10, Vol. 7, 8, 9, Brev till Eric Benzelius från Johann Philipp von Strahlenberg.

satta seklet. Men han var också en karolin i fångenskap som skrev sin skildring och ritade sin karta under de omständigheterna.

I Strahlenbergs texter förekommer flera namn som sätts i samband med det vetenskapliga utforskandet av Ryssland under perioden. Bland dessa finns det en svensk som inte i egentlig mening ”utforskade” riket, utan snarare tjänade den ryska staten och möjliggjorde handelsutbytet med Kina, nämligen Lorenz Lange.

Lorenz Lange kom troligtvis från Stockholm och gick i rysk tjänst 1712, men informationen kring honom är osäker.[9] De resedagböcker som Lange efterlämnat är främst publicerade i andra författares verk och de berör först och främst Langes tid i Kina och hans skildringar av vistelsen vid det kinsesiska hovet. Men han skriver även om de långa resorna genom Ryssland från S:t Petersburg genom det stora Sibirien där han stannade i bland annat Tobolsk, Irkutsk, Jenisejsk och Selinginsk (Selingsko), på sin väg genom Mongoliet till Peking. [10] Den text som till störst del rör ryska områden och som berörs här är texten: ”Journal von Lorenz Langens reise nach China” som 1721 publicerades i Friedrich Christian Webers *Das Verändaerte Russland*.[11] Redan 1723 översatte John Perry Webers bok till engelska under titeln *The Present State of Russia.* Boken innehåller olika resenärers beskrivningar av Ryssland och är ett samlingsverk av kunskap kring Ryssland under tidigt 1700-tal. Hur originaltexten såg ut vet vi mycket litet om.[12]

Stoffet i Langes dagbok är dock väldigt sparsmakat och hans beskrivningar av resor och möten på vägen är kortfattade, med enstaka inslag av mer målande

—

[9] Lange kom troligtvis från Stockholm och hamnade i Ryssland under kriget. Gunnar Jarring som undersökt svenska karoliner i sovjetisk aktpublikation, drar utifrån dessa texter slutsatsen att han övergick i rysk tjänst 1712 som löjtnant i ingenjörskåren. Det finns många teorier om varifrån han härstammade och från vilken familj och det är också oklart exakt varför han övergick i rysk tjänst. Många svenska fångar fick frågan om att övergå till den ryska sidan, avsäga sig lojaliteten med den svenska kungen, den protestantiska läran och istället ta det grekiska dopet och svära lydnad åt tsaren, vilket kan ha varit fallet i Langes fall. Det vi vet är att han kom att resa med tsarens handelskaravan på Kina och att han senare kom att avancera uppåt i hierarkierna. Se Gunnar Jarring: ”Karoliner i nyutkommen Sovjetisk aktpublikation” i: *Karolinska Förbundets Årsbok 1978,* Lund 1979, s. 25 ff. Även Alf Åberg skriver om honom i Åberg 1991, s. 175 f.

[10] För en överblick över Langes resor och publikationer, se Jarring 1979, s. 28 och Strindberg: ”Ur anteckningar om de svenska fångarnas öden efter slaget vid Pultava” i *Samlade skrifter/4 Kulturhistoriska studier*, Stockholm 1912, s. 61. Se även Sjebaldina 2010, s. 155.

[11] Friedrich Christian Weber: *Das Veraenderte Russland,* Frankfurt 1738–1740.

[12] Lange ska själv ha överlämnat sin journal, eller delar av den till Weber, se Åberg 1991, s. 175. John Perry skriver i sin inledning att Lange själv inte var nöjd med publiceringen: ”The journal of the Travels to China was communicated to our Author [Weber] by M. Lange himself, who lately has been sent a second time, and is still there, as I have been informed by a Gentleman in the Czar’s Service, who is acquainted with M. Lange, and told me at the same time, that the latter was not pleased with the publishing of his Journal, he looking upon it as an incomplete Draught which he took during the Fatigue of his long Journey, with an Intention to of bringing it into better Order before communicated it to the World /…/”, Se Perry’s Preface i John Perry: *The Present State of Russia in Two Volumes /…/*, Vol I, London 1723. (Langes journal publicerades i vol II.).

karaktär. Langes skildringar har därför inte någon framträdande plats här, men är intressanta utifrån den specifika kontext han verkade inom. Han omnämns i flera av de karolinska fångarnas dagböcker och även av andra rysslandsresenärer under perioden. På många sätt var han en centralgestalt bland utländska besökare i riket och var välkänd av sin samtid. [13]

I Webers samlingsverk ingår även en annan karolins reseskildring, *Johann [John] Bernard Müllers*. Müller var kapten vid Karelska dragonskvadronen och blev fånge i Ryssland. Han gick i tsarens tjänst och medverkade bland annat på en missionsresa ledd av Metropoliten Filofej Lesjtinskij 1712. Målet var att omvända ostjaker till den ryskortodoxa tron. Texten som publicerades i Weber 1720, var riktad till Tsarinnan Catharina Alexevna, tsar Peters gemål, och är en beskrivning av Ostjakernas ”seder och bruk” och deras konverterande till den ryskortodoxa kristendomen. Müller framhåller att skriften bygger på egna iakttagelser och vad andra berättat, men bland annat Alf Åberg har påpekat att det finns stora likheter med en rysk samtida skrift av Grigorij Novitsskij.[14]

Johan Christoffer Schnitscher (Schnitzker) kom, liksom Müller och Lange, att gå i rysk tjänst under kriget. Schnitscher var från början kornett vid Gyllenstiernas dragoner och precis som Lange hade han samröre med Kina på så sätt att han kom att eskortera en kinesisk ambassad genom ryska områden åren 1712–1714. Ambassaden gick till den kalmuckiska khanen Ajuck i staden Saratov vid Volga. Schnitscher hamnade i fångenskap 1708 i Ukraina, men det var först fyra år senare som han övergick i rysk tjänst. Schnitschers bok är en samling av uppgifter rörande kalmuckernas historia och beskriver hans tid bland dem.[15] Schnitscher blev rysk överstelöjtnant, men återvände till Sverige kring 1722, då han enligt August Strindberg rymt från Moskva eftersom han inte fått avsked.[16]

Schnitschers bok publicerades i Stockholm 1744 av Lars Salvius som enligt egen utsago fått den av en svensk officer. Kapten Johan Renat, som varit fånge bland kalmuckerna i 17 år och framför allt är känd för de två kartor han ritade/kopierade över Djungariet, bistod Salvius med förklarande fotnoter till Schnitschers text.[17] Troligtvis avled Schnitscher innan boken kommit i tryck och manuskriptet är enligt Strindberg försvunnet. 1745 omnämns han som ”salig” Capiten, i *Lärda*

—

[13] Bland annat Strahlenberg, Pihlström och Messerschmidt skriver om honom i sina resedagböcker. Att hans resedagböcker finns publicerade i andra rysslandskännares verk är också intressant. Hans texter spreds via Peter Simon Pallas (1781) och ovan nämnda Weber och Perry.

[14] Åberg 1991, s. 163. Se även *Nordisk Familjebok. Konversationslexikon och realencyklopedi. Tolfte bandet*, Stockholm 1888, s. 453 f.

[15] Åberg, 1991, s. 163 f., s. 173, Jarring 1979, s. 42 ff., Sjebaldina 2010, s. 131 ff., s. 151.

[16] Strindberg, (”Ur anteckningar/…/” Kulturhistoriska studier) 1912, s. 70.

[17] Om Renat (Renarth), se bland annat Jarring 1981, s. 67 ff. August Strindberg, som då var amanuens vid Kungliga Biblioteket i Stockholm, hittade en kopia av Renats ena karta i Linköpings stiftsbibliotek 1879. Om detta skriver han i artikeln ”En svensk karta över Lop-nor och Tarimbäckenet. Av Johan Gustav Renat 1738” i ovan nämnda Strindberg 1912–1921 (*Samlade skrifter/53)* Originalkartorna finns nu på kartavdelningen i Uppsala Universitetsbibliotek.

Tidningar.[18] Gunnar Jarring antyder att originalmanuskriptet troligtvis var författat på tyska. Messerschmidt, den tyska naturforskaren och läkaren som Strahlenberg samarbetade med, hade kontakt med både Lange och Schnitscher. I Messerschidts innehållsförteckning till sina koffertar daterad 5 juni 1725, står det antecknat: ”item Joan Christoph Schnitzker De Agunckis (sic!) Calmackis relatio, germanice, 1715 (manuscripta)”[19]

I Strahlenbergs publicerade verk omnämns även den svenske löjtnanten *Ambjörn Molin* (Molijn). Molin kom till Ryssland som löjtnant i det norra skånska kavalleriregementet och föll i fångenskap vid övergången vid Dniepern 1709. 1716 sändes han av guvernören Knees Gagarin på uppdrag till Kamtjatka. Han reste på en expedition genom Sibirien och byggde skepp vid Okhotska sjön. Molin färdades troligtvis landvägen från Jakutsk vid floden Lena, till Kamtjatka och vidare till vad som benämns som ”tjuktjer-landet”. År 1718 återkom han till Tobolsk. Efter hemkomsten till Sverige skrev han 1725 sin skildring på uppmaning av ärkebiskop Erik Benzelius d.y. Skriften är övergripande redogörelse för hur folken i nordöstra Sibirien levde och deras seder och bruk.[20] Även om Molins skildring aldrig publicerades under hans levnad, var hans resa mot Kamtjatka känd bland andra rysslandsskildrare.

Benzelius, domprosten som uppmande Molin att skriva sin ”Berättelse”, var inblandad i flera av de svenska rysslandsskildrarnas verk. Han korresponderade med bland annat Strahlenberg, och senare även med en annan rysslandsresenär, Carl Reinhold Berch.[21] Strahlenberg diskuterar Molin i sin egen skildring och även i brevväxlingen med nämnda Benzelius.[22]

Ovanstående resenärer skildrade framför allt folkslag utanför den ryska kultursfären, men *Henrik Sederberg*, (1670–1733) regementspredikant/pastor och efter hemkomsten till Sverige, kyrkoherde i Karlshamn, vistades i Ryssland mellan åren 1709 och 1718 och ägnade hela sin beskrivning åt ryssarna och i synnerhet den ryskortodoxa tron.[23] Hans *Anteckningar öfver ryska folkets Religion och Seder* trycktes först 1836 då en släkting hittat manuskriptet. ”An-

—

[18] Strindberg (“Ur anteckningar/…/Kulturhistoriska studier*)* 1912, s. 72.
[19] Citat ur Jarring 1979, s. 44.
[20] Se Strindberg 1912, s. 73 f., samt Strindbergs inledning i Ambjörn Molin: *Berättelse om de i Stora Tartariet boende Tartarer som träffats längst nordost i Asien. På ärkebiskop E. Benzelii begäran upsatt af Ambjörn Molin. Ryttmästare wid Norra Skånska Cavalleri-Regementet 1725.* Utgiven av August Strindberg, Stockholm 1880. Se också Jurij Semjonow: ”Sven Waxell och den Skandinaviska insatsen i Sibirien under 1700-talet” i Sven Waxell: *Den stora expeditionen*. Utgiven och kommenterad av Jurij Semjonow, Stockholm 1953, s. 183. Åberg 1991, s. 161 f. och Sjebaldina 2010, s. 34, s.150.
[21] Benzelius och hans roll i kunskapsförmedlingen om bland annat Ryssland är intressant. Han var involverad i många skrifter och brevväxlade flitigt med många resenärer och forskare.
[22] Strahlenberg 1978 [1730] s. 58, se Eric Benzelius d.y. arkiv (E005/Br 10) vol. 7, 8, 9 Linköpings stiftsbibliotek.
[23] Se *Svenskt boklexikon 1830–1865, utarbetadt af Hjalmar Linnström, senare delen M–Ö,* Uppsala 1961, s.443. Se även Åberg 1991, som omnämner honom på s. 105.

teckningar" gavs även ut i Moskva 1873.[24] Sederbergs skrift är mer av ett översiktsverk än en reseskildring, men intressant i och med att han så ingående beskriver ryssarna och deras religionsutövning och till följd av detta också deras seder och bruk.

Anders Pihlström (1677–1729) skrev om sin tillvaro i fält och om fångenskapen i Ryssland. Det är på sätt och vis en typisk karolinsk dagbok som möter oss med korta daterade notiser. Den publicerades aldrig under perioden, utan först 1903 i *Historiska Handlingar*. Pihlström kom till Ryssland 1708 och hamnade i fångenskap efter slaget vid Poltava 1709. Han var 35 år då han reste med den stora fångtransporten från Moskva till Tobolsk. Han beskrev utförligare än det stora flertalet karoliner, resan, omgivningarna och framför allt möten med främmande folk under den långa resan från Moskva till Tobolsk och senare, 1714, vidare till Tomsk. Här får texten representera en typisk karolinsk resedagbok, men med ovanligt utförliga skildringar av folk och sedvänjor.[25]

Sven Waxell (1701–1762), som vi möter närmare i kapitel 4, hörde till en kategori resenärer som kom att arbeta i vetenskapens eller utforskandets tjänst, även om han inte själv var vetenskapsman utan styrman. Waxell föddes i Stockholm, men gick redan som 15-åring till sjöss och arbetade bland annat för den engelska flottan. Till Ryssland kom han 1725 och år 1733 anmälde han sig som frivillig till den andra Beringexpeditionen. Han medverkade i en av tidens största vetenskapliga expeditioner vilken leddes av den danska kaptenen Vitus Bering. Syftet var bland annat att avgöra förbindelsen mellan Asien och Amerika, men man reste också för att utforska öarna kring Japan och för att finna den så kallade Nordostpassagen. Kartläggning kan ses som det främsta målet för de olika expeditionerna. Waxell beskriver sina upplevelser till havs och upplevelser längs kusten, men även tiden på den ryska halvön Kamtjatka, varifrån expeditionen utgick och dit de återvände efter den hårda vintern på det som fick namnet Beringön. [26] Waxell (men också Strahlenberg) ses i det följande som exempel på resenärer i vetenskapens tjänst och som förmedlare av olika former av kunskap om Ryssland.

Carl Reinhold Berch (1706–1777), son till kamreraren Anders Berch och Regina Katarina Tersmeden och bror till den kända ekonomen Anders Berch, reste till S:t Petersburg 1735. Den ryske kuriren Scherer skulle resa från Stockholm till den ryska huvudstaden med en ratifikation på den nyligen undertecknade allianstraktaten mellan de två länderna. Med på resan följde den kung-

—

[24] Se Sjebaldina i Torstendahl & Salytjeva 2009, s. 46.

[25] Om Pihlström, se bland annat *Nordisk Familjebok Uggleupplagan, Tjugoförsta bandet*, Stockholm 1915, s. 864. Åberg 1991, s. 57, s. 68 ff., s. 78, s. 96 ff.

[26] Se Jurij Semjonow: "Sven Waxell och den Skandinaviska insatsen i Sibirien under 1700-talet" i: Waxell, Sven Larsson: *Den stora expeditionen*, översatt från tyskan, kommenterad och utgiven av Jurij Semjonow, Stockholm 1953, s. 207 f. Om Waxell, se även Einar Lönnberg: "Sven Larsson Waxell. Ett 200-års minne" i: *Kungliga Vetenskapsakademins årsbok för 1941*, särtryck, Stockholm 1941.

liga medaljören Hedlinger och hans elev Föhrman. Berch skriver att han själv bad Kongl. Majts och riksens kansli att få följa med på resan.[27]

När Berch begav sig på resan arbetade han sedan 1733 som amanuens hos Kungliga historiografen och den 14 oktober fick han tillstånd av Kungl. Maj:t och Riksens kanslikollegium att göra en resa till Ryssland som varade i sju månader. Syftet med resan var att han skulle inhämta kunskap om litteraturens tillstånd i landet. Reseskildringen är försedd med tydliga rubriker och är förmodligen en renskrift av en tidigare förlaga. Berch rörde sig i de övre samhällskretsarna och hade möjlighet att få sevärdheterna ”visade” för sig av andra högreståndspersoner som bodde i staden.[28] Berch blev 1739 kommisionssekreterare i Paris, kansliråd år 1755 och adlad 1762, men tog aldrig tillträde i Riddarhuset. Han blev framför allt känd för sin kunskap inom myntväsendet och publicerade flera skrifter inom området. Han rörde sig inom det högre borgerskapet och adeln, var vän med Tessin, Hårleman, ledamot av vetenskapsakademin och korresponderade bland annat med den tidigare nämnda Benzelius i Linköping. Han gifte sig aldrig och begravdes 1777 i Stockholm.[29]

Jean de Bedoire (1728–1800) reste till S:t Petersburg 1752. Han tilhörde en av de förmögnaste och mest inflytelserika köpmannafamiljerna i Stockholm under 1700- och 1800-talet. Han var son till Franz Bedoire och Maria Elisabeth Ross, hans farfar var Jean Bedoire d.ä. som kommit från Frankrike till Stockhom 1670 och hans farbror, Jean Bedoire d.y. handlade med vin och lade grunden till en av de största förmögenheterna i Stockholm under 1700-talet.[30]

Jean de Bedoire studerade i Uppsala för bland annat Linné, och blev därefter 1747 anställd på sin kusins, grosshandlaren Jean Le Febures handelskontor. Samtidigt blev han auskultant på Kommerskollegium och det var under den perioden han begav sig på resor i Sverige och utomlands. Syftet med resorna, skriver Carl Forsstrand i sin *Köpmanshus i Gamla Stockholm*, var att han skulle ”vinna kunskap så väl om utrikes handeln i allmänhet, som om dessa främmande länders fabriker och slöjder.”[31] Hans resor, som varade från 1751 till 1756 gick förutom till Ryssland även till Frankrike, Tyskland, Holland, Skottland och England. Han blev därefter generalkonsul i Portugal och stannade där från år 1757 till år 1779. Han blev adlad 1777 och fick namnet *de Bedoire* eller af Bedoire. Han begärde avsked 1779 och återvände till Sverige, blev kommersråd

—

[27] C.R. Berch: Rese-anteckningar om Ryssland, Handskriftsavd. Kungl.bibl. Ms M 222, s.1 Johan Karl Hedlinger var svensk hovmedaljör och kom att stanna två år i S:t Petersburg. Se *Nordisk Familjebok, Uggleupplagan, del 6*, Stockholm, 1883, s. 891 f.

[28] Denna aspekt av resandet behandlas mer utförligt i: Maria Nyman: ”The Importance of the Familiar: Swedish Travellers and the Use of Home Land Contacts when Living and Travelling in 18th Century Russia” i: Folke Ax, Folke Henningsen, Thode Jensen, Kiovunen, Syrjämaa (Ed.) *Encountering Foreign Worlds-Experiences at Home and Abroad,* Reykjavik 2007, s. 109 ff.

[29] Om Berch, se *Nordisk Familjebok*, *1800-talsutgåvan, Andra bandet*, Stockholm 1878, s. 252.

[30] Se Carl Forsstrand: *Köpmanshus i Gamla Stockholm*, Stockholm 1917, s. 61 ff.

[31] Forsstrand, 1917, s. 77 f. Citat från s. 78.

och senare cermonimästare. Han gifte sig aldrig, och adelsgrenen dog ut med honom den 30 december 1800.[32]

Det är ur handelsmannens och den ekonomiskt sinnade resenärens ögon vi får resan och landet beskrivet för oss och den och kan ses som en utbildningsresa inom handel och ekonomi. Resan, som påbörjas den 27 april 1752, gick genom Finland, Ryssland och Polen. Han reste tillsammans med bland andra Gustaf Brander och Johan H. Weltner. Dagboken publicerades aldrig utan finns enbart bevarad som handskrift. [33]

Två år senare, i juli 1754, begav sig *Nils Reinhold Broocman* (1731–1770) och den danske historikern Jacob Langebek på resa från Uppsala med besök i flera av Östersjöprovinserna, däribland ett besök i S:t Petersburg. Syftet med resan var att undersöka litterära fyndigheter och antikviteter i länderna kring Östersjön. Broocman var 20 år gammal då han genomförde resan och hade även tidigare arbetat åt Langebek som kopist. Han hade studerat i Lund och hade ett stort intresse för antikvarisk forskning, det vill säga forskning kring monument, fornlämningar, skrifter och deras historia. Han kom att bli assessor och translator vid antikvitetsarkivet och dessutom medarbetare till ovan nämnda Carl Reinhold Berch. Han publicerade en stadsbeskrivning över Norrköping, hans hemstad, och gav också ut en översättning från isländskan av *Sagan om Ingvar den vidtfarne och hans son Sven,* samt *Undersökning om de nordiska runstenars ålder*, båda utgivna 1762. Broocmans skildring från sin resa i Östersjöprovinserna publicerades aldrig under hans levnad, 200 år senare av Alexander Loit.[34]

En resenär som också var handelsman och som reste med ett uttalat ”nyttomotiv” var handelsmannen och direktören *Abraham Hülphers* (1734–1798). Tillsammans med Niclas Pehr Christiernin reste han 1760 för att utforska handeln och hantverk i S:t Petersburg med omnejd. Han var en van dagbokshållare, tre år tidigare hade han gjort en resa genom Kopparbergs län och Dalarna där han fört dagbok. 1762 publicerades den under titeln *Dagbok öfwer en resa igenom de, under Stora Kopparbergs höfdingedöme lydande lähn och Dalarne år 1757.*[35] Den dagbok han förde under resan i Ryssland och Finland blev dock inte publicerad förrän 1886 och handskriften finns idag på Uppsala universitetsbibliotek.[36]

—

[32] Forsstrand 1917, s. 77 ff.

[33] Jean de Bedoire: ”Jean de Bedoires resa till Ryssland och Polen 1752”, Handskriftsavdelningen, Kungliga Biblioteket, signum: M219.

[34] N.R Broocman: *En resa genom Östersjöprovinserna år 1754, Magister N.R Broocmans reseanteckningar, utgivna och inledda av Alexander Loit*, 1954.

[35] Om Hülphers som nyttoresenär och hans beskrivning av Dalarna, se Mattias Legnér: *Fäderneslandets rätta beskrivning. Mötet mellan antikvarisk forskning och ekonomisk nyttokult i 1700-talets Sverige*, Helsingfors 2004, s. 158 ff.

[36]Abraham Hülphers: ”Dagbok och samlingar uppå en resa om sommaren 1760 ifrån Westerås till Petersburg och Ryssland, Fram och åter sjöledes emellan Stockholm och Åbo, men sedan landvägen igenom Finland, Nyland, Tavastland mm.” i: *Bidrag till kännedom af vårt land II*, Jyväskylä 1886. I Original: Uppsala Universitetsbibliotek, Handskriftsavdel-

Hülphers skildring är en skildring med ambitionen att beskriva *allt* och i synnerhet sådant med anknytning till hantverk, hushållning och ekonomi. Den är ytterst objektivt hållen och han redogör torrt och sakligt för resans gång, vilka orter som besöks, hur husen ser ut, vad som tillverkas. Det är aldrig några direkta möten som beskrivs, avståndet till land och folk är stort och det är främst kontakten med människor av svensk eller finländsk bakgrund som skildras; människor av samma sociala, liksom nationella härkomst som resenären själv. Vad som belyses i texten är hur en för perioden ganska typisk svensk koncentration kring nytta och ekonomisk hushållning påverkade beskrivningar av resor utomlands. På grund av detta finns Hülphers enbart med i marginalen, men samtidigt är han intressant då han så tydligt riktar blicken mot antikvariska och ekonomiska aspekter av vistelsen i landet. Något som Legnér poängterar var fallet även i hans reseskildring från Dalarna.[37]

Hülphers resa varade i nio veckor under sommaren 1760. Syftet nämns aldrig uttryckligen i texten, men den är att betrakta som en form av bildningsresa. Även hans resekamrat, adjunkten i juridik och ekonomi Pehr Christiernin, skrev även han en dagbok. Två resenärer ur borgerskapets övre skikt som reste genom Finland till S:t Petersburg för att skaffa sig kunskap och erfarenheter, främst inom ekonomins område. Till sin hjälp hade de sina många kontakter längs vägen. Högreståndspersoner i Finland och S:t Petersburg som visade dem runt och ingav trygghet långt borta.

Utöver dessa högreståndsresenärer som alla har mer nyttoorienterade motiv för sina respektive resor, var det under perioden fortfarande svenskar som kom till Ryssland under mer konfliktfyllda förhållanden. Under århundradets sista krig mellan Sverige och Ryssland, 1788–1790, befann sig *Anders Winberg* (1753–) som bataljonspredikant på galären Ehrenpreutz. Efter utbrytningen ur Viborgska viken gick galären på grund den 3 juli 1790 och manskapet hamnade i rysk fångenskap. Dagboken trycktes 1967 och hade tills dess funnits i privat ägo hos en prästsläkt i Västergötland. Den tar sin början i april 1789 då Winberg får order att ta tjänst som predikant på galärflottan och beger sig till Finland. I dagboken beskrivs drabbningar med ryssarna, hur de får nyheter om slaget vid Svensksund, och slutligen utbrytningen ur Viborgska viken där galären Ehrenpreutz, där Winberg befinner sig, går på grund och de blir fångar hos ryssarna.[38] Fångenskapen varade bara från juli månad 1790 till augusti samma år.

ningen, X394. Här finns även Christiernins dagbok under signum: X 395. De är likartade och centrerade kring ekonomiska aspekter av områdena som besöks. Jag har här valt att enbart ta med Hülphers i analysen. I ett annat sammanhang hade det varit intressant att jämföra de två för att se på skillnader och likheter, men det faller utanför denna studie.

[37] Legnér 2004, s. 158 ff.

[38] Anders Winberg: *Dagbok hållen på Kongl. Galär Flottan åren 1789 och 1790 samt fångenskapen i Ryssland.* Utgiven av Bo Lagercrantz och Hans Eklund, Stockholms stadsmuseum, Stockholm 1967. Se s. 11. Om resans början, s. 59 ff., utbrytningen ur Viborgska viken, hur de gick på grund och ryssarnas ombordstigning, s. 64 ff.

I slutet av september var han återigen på svensk mark. Den korta tiden hos ryssarna till trots, fick han flera tillfällen att se sig omkring och han beskrev allt från hur kvinnor klär sig till tillståndet hos det ryska prästerskapet. Fångenskapen var inte särskilt sträng, utan han hade möjlighet att röra sig tämligen fritt i Visjnij Volosjok (Vysjnij Volotjok) där han befann sig i en knapp månad. Han beskrev även kortfattat sin tid i S:t Petersburg på återresan hem. I analysen är det främst hans möten med det ryska prästerskapet som berörs.

Lorentz Nordenadler (1758–1837) befann sig i Ryssland på något annorlunda grunder. Han var kornett, men anledningen till att han vistades i landet var inte krig utan landsflykt. Nordenadler hade i Sverige blivit dömd för duellsbrott och reste till Ryssland för att undgå avrättning, vilket var den, åtminstonde officiella juridiska följden av brottet.

Nordenadler publicerade sin skildring från Ryssland 1789.[39] Han skrev även en självbiografi som kom ut 1836 med titeln *En gammal militärs Bessynerliga och Otroliga händelser eller Testamente åt fem söner.*[40] Han beskrev här bland annat sin uppväxt och bilden av hans barndom är bitvis förfärlig. Hans far var major vid fortifikationen och Lorenz träffade honom aldrig. När Lorenz var tre år avled fadern, året därefter hans yngre syster. Han växte upp med sin mor, sin äldre bror och en yngre syster och så småningom en styvfar som beskrivs som en fulländad tyrann. De två syskonen dog av svält och vanvård, men Nordenadler räddades ur huset av sin farbror som blev hans förmyndare. Nordenadler utbildade sig först inom sjöstaten, men blev senare underofficer och fänrik.[41]

Det är svårt att följa turerna i den del av berättelsen som berör orsakerna till hans vistelse i Ryssland. Han dömdes, förmodligen i Finland, för duellsbrott, rymde från arresten och tog sin tillflykt till Fredrikshamn. Det var ett bråk med en överordnad militär som var orsaken, enligt Nordenadler själv.[42] I Stockholm dömdes han 1785 till arkebusering, men blev senare landsförvisad.[43] Efter vistelser i bland annat Amsterdam, Rotterdam och Köpenhamn kom han i rysk krigstjänst. Han reste till S:t Petersburg, där han träffade en gammal bekant som såg till att han fick en officerstjänst i Reval.[44] 1788 återvände han efter 6 års landsförvisning till Stockholm, där han blivit benådad av Gustaf III. Han gifte sig två gånger och fick flera barn och styvbarn.[45]

Reseskildringen som han publicerade 1789 berör enbart hans tid i Ryssland och har ett starkt patriotiskt tilltal. Den publicerades då Sverige och Ryssland

—

[39] Lorenz Nordenadler: *En swensk Officers Samlingar Under dess Wistande i Ryssland Åren 1784, 1786 och 1787*, Stockholm 1789.
[40] Lorenz Nordenadler: *En gammal militärs Bessynerliga och Otroliga händelser eller Testamente åt fem söner.* Stockholm 1836. En ytterligare bok, med titeln *En gammal officers minnen* publicerades 1912 av en släkting.
[41] Nordenadler 1836, s. 1ff.
[42] Nordenadler 1836, s. 45 ff.
[43] Nordenadler 1836, s. 50.
[44] Nordenadler 1836, s. 74 ff.
[45] Nordenadler 1836, s. 91 ff.

befann sig i krig, så anslaget är inte förvånande. Han beskrev bekantskaper, hur ryssarna fastade, S:t Petersburg, det ”Andeliga ståndet”, ”Ryska Nationens Hufvud-Caractere”, men framför allt områden med militär anknytning.[46] Hans självbiografi används inte i analysen här, men ger en intressant bild av hur en gammal man ser tillbaka på sitt liv. Ett liv som framställs som händelserikt och präglat av ödets nycker. [47]

Ulrica Scheele född Geringius var gift med kryddkramhandlaren Johan Fredrik Scheele. 1804 ärvde hon huset och butiken ”Förgyllda Granatäpplet” i kvarteret Neptunus större, vid Mynttorget i Stockholm, efter sin far, handlaren och hattstofferaren Anders Geringius.[48] Informationen om henne är knapp. På resan träffade de släkt och vänner i Finland, men de hade även många kontakter i S:t Petersburg, vilket inte var ovanligt bland högreståndsresenärer. Hon beskriver i synnerhet sevärdheter, handelsvaror och den ryska socitéen.[49] Hon skriver själv att hon förlorat den ursprungliga resedagboken, varför denna kan ses som en sammanfattning av hennes dagboksanteckningar.

Adelaide von Hauswolff (1789–1842) reste som 19-åring i fångenskap efter Sveaborgs fall, tillsammans med bland annat sin far, Hans Gustaf Hauswolff. De stannade i Novgorod där de bodde hos en rysk köpmansfamilj och vistades även en tid i S:t Petersburg. Fångenskapen var inte särskilt sträng, de hade stor rörelsefrihet. Efter krigsslutet återvände Hauswolff och hennes far till Helsingfors där de levde tillsammans till hans död 1740. Hon flyttade då till Lilla Brevik i Karis socken. Två år senare avled även hon, 53 år gammal. Resedagboken som hon förde under sin vistelse i Ryssland tillhör de mer utförliga och det är framför allt de många beskrivningarna av möten och vänskapsförbindelser som bidragt till att den ges stort utrymme här, liksom det faktum att hon är en av få kvinnor som efterlämnat en resedagbok från perioden. Hennes dagbok finns bevarad på Handskriftsavdelningen på Kungliga biblioteket, men publicerades även 1912 av Cecilia Bååth Holmberg och nu senast i nyutgåva 2009.[50] Jag använder mig här av utgåvan från 1912.

—

[46] Lorenz Nordenadler: *En Swensk Officers Samlingar under Dess Wistande i Ryssland åren 1784, 1786 och 1787*, Stockholm 1789.

[47] Hela självbiografin är f.ö. ett intressant material för fortsatta studier.

[48] Se Carl Fosstrand: *Linné i Stockholm,* Stockholm 1915, s.182 f.

[49] Ulrica Scheele (1797): ”Strödde anmärkningar under en Resa till Pettersbourg och flere Ryska orter uppteknat af Ulrica S. (Scheele)” Geringius-Scheele Familjearkiv, Handskriftsavdelningen Kungliga Biblioteket Stockholm
Signum: I.s. 2:2

[50] Hauswolff 1912, se inledningen av Cecilia Bååth-Holmberg, s. 5 ff. och s. 83 ff. Original: Handskriftsavdelningen Kungliga Biblioteket i Stockholm, signum D 1035, samt kopia under signum M 247. Ett brev från Hauswolff till Eva Charlotta Moring finns att läsa i släkten Neovius familjearkiv: Neovius, släkten: Tillägg till Neovii familjepapper: signum: ACC 1993-65, samt i original under signum L89:7:1. Här framkommer att hon tagit hand om Morings dotter, i brevet kallad ”Pian”, under en period och brevet rör bland annat flickans behov av nya skor och en liten kälke. Hon skriver om flickans lekkamrater, hur hon är bjuden på barnkalas och hur hon kan sin ”läs-öfning”. ”Icke vill jag mista flickan, hon har blifvit mig allt bra

Eric Gustaf Ehrström (1791–1835) reste 1812 som student till Moskva och senare, på flykt undan Napoleons trupper, till Nishnij Novgorod. Han kom från ön Larsmo i Borgå stift där hans far, Anders Ehrström var kaplan. Hans mor, Anna Maria Reinus, kom från en prästsläkt i Österbotten. Eric Gustaf var äldst av åtta syskon. Liksom Hauswolff var han ung då han reste, 22 år och syftet med resan och vistelsen i Moskva var att lära sig ryska. När Moskva hotades av franska trupper flydde hela universitetet till Nishnij Novgorod. Starkt präglad av de romantiska strömningarna skrev Ehrström en resedagbok som med ett målande språk beskrev möten med ryska folk och samtidigt blickade mot hemlandet Finland, dit han dagboken igenom längtade och där hans familj och vänner fanns. Ehrström kunde återvända till Åbo 1813 och började där att skriva en rysk Grammatica tillsammans med sin resekamrat Ottelin.

1816 blev han den första docenten i ryska vid akademin i Åbo och gifte sig också samma år med Lovisa Ulrika Ahlstedt. Med henne fick han sju barn. Han tillhörde i Åbo en krets av unga språkintresserade finländare som fått namnet Åboromantikerna. Ehrström vurmade för det finska språket som nationalspråk och publicerade många tidningsartiklar i ämnet. 1824 bytte han yrkesbana och blev präst. Han reste till S:t Petersburg där han hade fått tjänst som kyrkoherde i Katarina svenska församling. Hans fru avled 1831 och året därefter gifte han om sig med Fredrika Schulman. Med henne fick han ytterligare en dotter. 1835 avled Ehrström själv, 43 år gammal i tyfus.[51]

Bland de svenska resenärer som hade det vetenskapliga utforskandet av Ryssland för ögonen, kan även Johan Peter Falck, Erik Laxman och Anders Johan Lexell nämnas. De figurerar i avhandlingen snarast som exempel på hur periodens naturalhistoriska vändning kom att sätta sin prägel på det fortsatta seklets stora intresse för Ryssland och i synnerhet Sibirien. De lämnade aldrig några egentliga reseskildringar efter sig, däremot anteckningar, brev och forskningsarbeten.

Johan Peter Falck (1732–1774) hade studerat för Linné och kom till S:t Petersburg 1763, på Linnés rekommendation. Han skulle ansvara för apotekareträdgården i staden och skicka fröer till Linné. Han for även ut på flera expeditioner där han samlade fröer och specimen. Falck led av depressioner och begick självmord 1774 i Kazan under en av sina resor. Han publicerade aldrig sina journaler själv, utan de papper som han efterlämnat hamnade via hans elev Johann Gottlieb Georgi, hos vetenskapsakademin i S:t Petersburg. Erik Laxman (se nedan) fick först uppdraget att sammanställa Falcks anteckningar, men ingenting hände. Efter Laxmans avsked från Vetenskapsakademien överlät man till slut anteckningarna till Georgi och de publicerades åren 1785–1786 i S:t Petersburg under titeln *Beträge zur Topographischen Kenntniss des Russischen*

kär" skriver Hauswolff och berättar vidare hur flickan passar upp morfar, det vill säga Hans Gustaf Hauswolff, med snus och "hushållar i köket med jungfru Stille". Brevet skrevs den 22 november 1839.

[51] Se Wassholm 2008, s. 6 ff.

Reichs.[52] Verket består av en topografisk del, en del om mineraler och växter och en del om djuren och de olika sibiriska folkslagen. Ingvar Svanberg skriver i sin artikel om Falck att det inte är en ”egentlig resedagbok” och som sådan har jag inte heller uppfattat den här.[53]

Erik Laxman (1737–1796) kom från Nyslott i Finland till S:t Petersburg 1762. Han började som lärare i botanik, men kom 1764 att få en tjänst som predikant i Kolyvan i Sibirien. Härifrån reste han på flera expeditioner för att samla växter och frön, vilka han också delade med sig av till Linné i Uppsala. Han publicerade sina botaniska upptäckter kontinuerligt i Vetenskapsakademins *Handlingar*, men skrev aldrig någon reseskildring, eller journal under sina resor. Några av hans brev publicerades i *Sibirische briefe* av historieprofessorn August Ludwig Schlözer 1769, däribland brev från Linné.[54] Innan Peter Simon Pallas genomförde sina forskningsexpeditioner och publicerade sina naturalhistoriska upptäckter kring Sibiriens flora och fauna 1788, var Laxman den största auktoriteten på området. Han blev ledamot i den ryska Akademien, men hamnade i konflikter och blev istället satt att basa över gruvorna i Nertjinsk, i östra Sibirien.[55]

Även en annan finländare kan nämnas här: *Anders Johan Lexell* (1740–1784) som var matematiker. Han kom till staden efter studier i Åbo och Uppsala och blev ledamot av den ryska och svenska vetenskapsakademien efter att ha blivit uppmärksammad för uppsatser i integralkalkyl och för sina sammanställningar av astronomiska observationer kring den andra Venuspassagen sommaren 1769. Han publicerade flera av sina arbeten i den ryska vetenskapsakademins *Acta* och skrev en avhandling om den komet som kom att uppkallas efter honom. Lexell var i Kazan 1774, då Falck tog sitt liv och det var Lexell som i ett brev meddelade Linné vad som hade hänt.[56]Precis som i fallen Falck och Laxman, så skrev Lexell aldrig någon egentlig reseskildring eller någon resejournal. Det är i brev och forskningsarbeten som alla dessa tre rysslandsresenärer främst uttrycker sig om, i första hand, sina naturalhistoriska fynd. De är även centrala personer inom forskningen kring Linné och hans intresse för Sibiriens växt och djurliv.

—

[52] Se bland annat Jangfeldt 1998, s. 118 Om Falck, hans vistelse i Ryssland och roll som etnobiolog har Ingvar Svanberg skrivit i: ”Johann Peter Falck som svensk etnobiolog i rysk tjänst” i *Bröd och salt. Svenska kulturkontakter med öst. En vänbok till Sven Gustavsson*, Uppsala 1998, s. 89 ff.

[53] Svanberg i Gyllin, Svanberg & Söhrman 1998, s. 124.

[54] Erich Laxmann: *Sibirische Briefe. Herausgegeben von August Ludwig Schlözer*, Göttingen und Gotha 1769.

[55] Jangfeldt 1998, s. 120 f. och Svenberg i Gyllin, Svanberg & Söhrman 1998, s. 100.

[56] Svanberg i Gyllin, Svanberg & Söhrman 1988, s. 120 f.

KAPITEL 3

Kartläggaren – Om kartor, geografi och Europas bortre gränser

För resenärer fyller kartan en närmast självklar funktion, den visar vägen. Men resenärer har också ritat kartor, skapat geografisk kunskap, både i skriven text och i kartografisk form. De har både varit geografiska konsumenter och geografiska producenter. Reseskildringen och kartan är två texter, eller bilder som ofrånkomligen hänger samman.

För de följande två kapitlens huvudkaraktärer spelar kartor och den nya kunskap som följde i kartläggningens spår, en central roll. Men kartläggning ska här inte enbart förstås i ett naturgeografiskt sammanhang, utan även i ett historiskt/etnografiskt. Att kartlägga och utforska det stora Ryssland innebar inte enbart att teckna linjer på ett papper, utan också att fylla det med likväl botaniskt, etymologiskt, som etnografiskt innehåll. Med Philipp Johan von Strahlenbergs (tidigare Tabbert) skildring och den karta som han ritade (*Se bild 1 i bildinlaga*), vill jag belysa vad periodens vetenskapliga diskurs innebar i ett svenskt/europeiskt/ryskt sammanhang. Ur det som kan läsas som en mikrohistoria vill jag lyfta fram det större sammanhanget, skapandet av europeisk kunskap/sanning om världen. Och så det snävare perspektivet, hur enskilda svenska resenärer och rysslandsskildrare var en del i just detta och vad det innebar för hur Ryssland, med dess olika folkslag och kulturer, beskrevs.

Vad som även är intressant är att det i Strahlenbergs fall finns två, till formen väldigt olika texter att analysera. Dels en publicerad skildring med där tillhörande encyklopedi, kalmuckisk ordlista och den karta som publicerades i samband med skildringen. Dels en resedagbok/journal som publicerades först 1962 och som fördes under perioden 1721–1722. Denna består av Strahlenbergs daterade notiser under resor i Sibirien som medföljare på Daniel Gottlieb Messerschmidts vetenskapliga expedition.[1] Jag har valt att koncentrera analysen på Strahlenbergs förhållningssätt till kunskap, kartläggning och klassificering. Jag kommer här även att diskutera formen för reseskildringen, dess tilltal, syfte och praktik, för att återkomma till delar av det etnografiska innehållet i det femte kapitlet. Detta för att undvika upprepningar.

—

[1] Journalanteckningarna publicerade i Daniel Gottlieb Messerschmidt: *Forschungsreise durch Sibirien 1720–1727 T. 1 Tagebuchsantzeichnungen 1721–1722*, red. N. A. Figurovskij & E. Winter, Berlin 1962.

Strahlenbergs publicerade skildring har ett vetenskapens tilltal och ett vetenskapligt syfte. Kartläggningen, att bokstavligen sätta Ryssland på kartan, var det centrala och innebar också att särskilja det europeiska från det ryska och asiatiska. Men att kartlägga inbegrep även att skapa ordning bland de många folkslag, språk och föremål som upptog de områden som beskrevs. Geografi, etnografi och historia går här hand i hand.

Många forskare har tidigare uppmärksammat Strahlenberg.[2] Gunnar Broberg sätter honom, precis som jag gör, i ett geografiskt och kulturellt/filosofiskt sammanhang i sin essä ”Den vandrande gränsen. Var slutar Europa? i antologin *Europas gränser. Essäer om europeisk identitet*, som kom ut 2007. ”[3] Frågan är var gränsen mellan Europa och det andra, Asien, ska dras och hur denna gräns genom historien varit och är flytande och kontextberoende. Även Sten Högnäs omnämner honom i samma antologi som en av det tidiga 1700-talets språkforskare och betonar hur hans skildring kan ses som ett tydligt exempel på 1700-talets systematiserande och inordnande karaktär.[4] ”Att ge namn åt språk, folk, regioner och platser är i en mening att distansera sig från någonting annat, något som ju också diskussionen kring världsdelen Europas gränser ger prov på. Namngivandet kan också vara ett besittningstagande /.../”[5] skriver Högnäs och sätter fingret på något som även jag kommer beröra i det följande.

Det ska sägas redan inledningsvis att Strahlenbergs skildring är omfattande och rör sig över en mängd kunskapsområden, varav endast ett mindre antal berörs här. Analysen centreras till de delar som rör kartans och skildringens syfte och målgrupper, liksom de som berör Strahlenbergs beskrivningar och syn på tudelningen mellan det egna och det andra, Europa och Asien, civilisation och icke-civilisation och hur han placerar Ryssland och dess många folkgrupper i denna uppdelning. Alltså berör jag exempelvis inte de omfattande diskussionerna

—

[2] En kort översikt över rysk, svensk och tysk litteratur som behandlat Strahlenberg fram till 1970-talet ger John R. Kreuger (ed.) i Strahlenberg 1975 [1730]. Ulla Ehrenswärd ger en fyllig beskrivning av hans liv och verk och hänvisar även till mindre känt arkivmaterial som berör honom, liksom ger en gedigen litteraturöversikt. Se artikeln: *Philip Johan Strahlenberg, von (Tabbert),* http://www.nad.riksarkivet.se/sbl/artikel/20316, Svenskt biografiskt lexikon av Ulla Ehrensvärd, hämtad 2013-03-16.

[3] Gunnar Broberg: ”Den vandrande gränsen. Var slutar Europa?” i Högnäs et al (red): *Europas gränser. Essäer om europeisk identitet*, Nora 2007. Andra som tidigare behandlat honom i sin forskning är bland annat Gunnar Jarring i Jarring 1981. Ulla Ehrensvärd: ”Den andres geografiska kartor” i: Jonson och Torstendahl Salytjeva 2009, Lars-Gunnar Larsson: ”Svenskar hos Chanterna” i: Gyllin et al 1998. Åberg 1998. Åberg skriver även om honom och några andra svenska kartografer i ett mindre konferenstryck: *Stralenberg and other Swedish cartographers in the service of Peter the* Great, Stockholm 1991 och så Strindberg 1912 som skrev om Strahlenberg och andra svenska rysslandskännare.

[4] Sten Högnäs: ”Ett indoeuropeiskt Europa?” i Högnäs et al 2007. Se även Giulia Cecere: ”Russia and its ’Orient’. Ethnographic Exploration of the Russian Empire in the age of Enlightenment” i Larry Wolff & Marco Cipolloni (Ed.): *The Anthropology of the Enlightenment*, Stanford 2007, s. 191 ff.

[5] Högnäs i högnäs et al 2007, s. 86.

om språkens och folkgruppers släktskap och historiska folkvandringar, som exempelvis Högnäs berör i sin artikel ”Ett indoeuropeiskt Europa?”[6]

Skildringen är en fantastisk ingång till det tidiga 1700-talets kunskapsproduktion och ivriga försök till systematisering. I ett svenskt sammanhang skulle vi kunna tala om ett interludium mellan Rudbeck och Linné, där Strahlenberg sitter som svensk krigsfånge och mäter avstånd, jämför, frågar sig fram och så småningom, skapar kunskap om Ryssland. I ett internationellt sammanhang ser vi honom som en av de många vetenskapsresenärer som kom att resa i Ryssland till följd av att det både från ryskt och utomryskt håll, fanns ett starkt intresse för att skapa ordning och utforska gränserna inom det ryska riket.

Som svensk fånge under det stora nordiska kriget

Sverige och Ryssland kom från 1500-talet fram till 1809 att utkämpa åtta krig.[7] I ett brev från 1615 benämns Ryssland för första gången som Sveriges ”arvfiende”, ett epitet som skulle leva kvar länge.[8] Rivaliteten kulminerade i det stora nordiska kriget (1700–1721), vilket innebar slutet på den svenska stormaktstiden och början på den ryska. Efter slaget vid Poltava och den svenska kapitulationen vid Perevolotjna 1709 fördes cirka 20 000 fångar mot Moskva för att sedan spridas ut över landet, framför allt i det stora Sibirien. Merparten av de överlevande svenskarna reste efter freden i Nystad 1721 hem, många hade då tillbringat mer än tio år i Ryssland.[9] Tidigare forskning har understrukit vikten av det stora kulturella utbyte som tiden i rysk fångenskap medförde. Framför allt har det ryska intresset för svensk kunskap och hantverkskunnande setts som en bidragande faktor till det fortsatta reformarbetet i Ryssland under perioden. I antologin *Poltava. Krigsfångar och kulturutbyte* som utkom i anledning av 300-års jubiléet av slaget, ger författarna en bild av hur denna händelse kom att påverka kontakterna mellan Sverige och Ryssland. Det som framför allt poängteras är just hur fångenskapen och kriget bidrog till en stor kunskapsöverföring mellan länderna, liksom hur slaget kommit att bli en vattendelare i europeisk, svensk och rysk historia.[10] Som Aleksander Kan även har påpekat, var den övervägande rörelsen mellan länderna under tidigmodern tid riktad österut, det vill säga, det var framför allt svenskar som kom att vistas i Ryssland. Detta berodde på att fler svenskar kom att hamna i fångenskap i Ryssland än vice versa, men

—

[6] Högnäs i Högnäs et al 2007, s. 28 ff. Just Strahlenbergs behandling av de ural-altaiska språken har av många ansetts vara något av ett pionjärarbete.
[7] Ulf Sundberg: *Svenska krig 1521-1814,* Stockholm 1998, s.10.
[8] Sundberg, 1998, s. 25.
[9] Se Åberg 1991 (a). För en översikt om stora nordiska kriget, se exempelvis Peter Ullgren: *Det stora nordiska kriget 1700–1721*, Stockholm 2008 och Olle Larsson: *Stormaktens sista krig. Sverige och stora nordiska kriget 1700–1721*, Lund 2009. Om svenska krigsfångar i Sibirien, se Sjebaldina 2010. Om Strahlenberg, se särskilt s. 151 f.
[10] Se inledningen av Lena Jonson och Tamara Torstendahl Salytjeva ”Till minnet av Poltava” i Jonson och Torstendahl Salytjeva 2009, s. 13 ff.

också på att många finländare kom att bosätta sig i Nordvästra Ryssland, speciellt i S:t Petersburg.[11]

Det är mot bakgrund av det stora nordiska kriget och den fångenskap som så många svenska militärer kom att hamna i, som Strahlenbergs skildring, tillkom.

Strahlenberg kan ses som en representant för den stora grupp svenska karolinska krigare som vistades i Ryssland till följd av det stora nordiska kriget. Han kan också ses som en företrädare för periodens allt starkare betoning på att insamla kunskap, kartlägga och sammanfoga världen i olika former av kunskapssystem. Som krigsfånge skiljer han sig från de många europeiska forskare och vetenskapsmän som kom att fortsätta kartläggningen och inventeringen av det ryska riket under den tid som följde. Hans vistelse var inte frivillig. Men som medföljare på Gottlieb Messerschmidts sibiriska expedition kom han att medverka i ett av den ryska statens många kartläggningsprojekt där många vetenskapsmän från de europeiska kunskapscentren var aktiva deltagare. I det här kapitlet är det just denna aspekt av hans vistelse och skildring av Ryssland som behandlas.

Hur skildrades kända/okända områden och folkgrupper av en resenär med vetenskapliga ambitioner? Hur sammanföll dessa beskrivningar med den bakomliggande kontexten, vetenskapens och upplysningstidens strävan efter kunskapsinsamling och kartläggning? Och i ett större perspektiv; hur samspelade dessa representationer med skildringar från andra områden och kontinenter? Vad innebar ett vetenskapligt angreppssätt?

Strahlenbergs skildring: *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia*, trycktes på flera språk. Förutom den tyska och engelska versionen kom även en version på franska 1757 och en på spanska 1786. Verket fick relativt stor spridning med dåtidens mått mätt. Det skulle ta många år från det att Strahlenberg hade ritat kartan med hjälp av Johan Anton Matérn, till dess att hans skildring och karta kom i tryck. Själv förklarar han att den första kartan var klar redan 1715, men att den hamnade i orätta händer och försvann. 1718 var återigen en karta färdig, men den konfiskerades av den sibiriske guvernören Knees Gagarin. Enligt Strahlenberg var konfiskeringen ett resultat av den bestämmelse som förbjöd kartor i händerna på andra än de som arbetade inom staten.[12]

Som uppvuxen i det då svenska Stralsund, skrev han sin skildring på tyska. En engelsk översättning publicerades redan 1738. Meningarna är i det tyska originalet ofta väldigt långa och med många bisatser, vilket gör att varken en svensk översättning, eller en engelsk gör den riktig rättvisa. I översättningen har jag gjort en jämförelse mellan den tyska och engelska versionen, för att få fram det jag ser som det huvudsakliga innehållet i Strahlenberg text.[13]

—

[11] Kan 1998, s. 226.

[12] Se Strahlenberg 1975 [1730] Einleitung, s. 101 f.

[13] Den engelska versionen överrensstämmer innehållsmässigt relativt väl med originalet. Jag har inte kunnat finna några större skillnader i textens mening, även om förlusten av språkmelodin, en förändrad ordföljd, förlust av enskilda ord och så vidare, blir en bieffekt av alla

Strahlenbergs skildring består, i den tyska versionen av 438 sidor paginerad text, den engelska av 463 sidor. Därtill tillkommer förordet och ett register över ”Derer merckwürdigsten Sachen”. Skildringen är publicerad separat från kartan och här är det framför allt vad som framkommer i texten som är i fokus, även om kartan också kommer att diskuteras. Skildringen har ett vetenskapens tonfall och tilltal, samtidigt om vissa passager innehåller spår av religiös mysticism.[14] Detta kan dels förstås mot bakgrund Strahlenbergs egen starka religiositet, då han var pietist och en av grundarna till den pietistiska skolan i Tobolsk[15], men också mot bakgrund av att det linneanska systemet ännu inte hade fått sitt genombrott och att insamlandet hade något ytterst kompilatoriskt över sig. Systematiseringen var i full gång, men linjerna, strukturerna var ännu inte riktigt givna.

Att inventera riket – Vetenskap, befolkning, kartor

”Cartographers manufacture power: they create a spatial panopticon. It is a power embedded in the map text” skriver geografen John Brian Harley.[16] Här är det inte regelrätta kartor som kommer att behandlas, men det var kartläggningen av det ryska riket som utgjorde bakgrunden till Strahlenbergs skildringar. Kartor och geografisk kunskap är navet kring vilka dessa skildringar kretsar. Med kartläggningen av landet följde även en kartläggning av människor, växter, djur, natur, språk och artefakter. Geografi och kartläggning kan på sätt och vis symbolisera periodens encyklopediska jakt på kunskap; liksom på en karta skulle gränser dras och länders innehåll kategoriseras.

Kartor kan i detta sammanhang inte ses som neutrala och objektiva avbildningar av en verklighet. I förminskad skala, med symboler, linjer och gränser som aldrig kan ses med blotta ögat, visar de hur städer, länder och världsdelar är utformade, var ett land börjar, ett annat slutar och hur världsdelarna skiljer sig

former av bearbetningar. Jag bifogar den tyska originaltexten i noterna, samt en sidhänvisning till den engelska översättningen. Citaten ur den dagbok som Strahlenberg förde tillsammans med Messerschmidt är även de översatta till svenska av mig. Översättningen är tämligen fri, men jag bifogar det tyska originalet i fotnoterna.

[14] Det mest slående exemplet är sektion V i inledningen, där Strahlenberg, med invecklade och kryptiska resonemang förklarar varför han har valt att dela in sin långa inledning i sex kapitel. Här har till och med den engelske översättaren infogat en egen not där han skriver: ”Tho’ our Author, throughout this whole Section /…/ discovers a Tincture of that Spirit of Superstition (I had almost said Enthusiasm) which is very common in *Germany, Denmark* and *Sweden*; Yet I have chosen to translate him entire, tho’ there are some Periods which may sound very odd and uncouth to a *English* Ear, rather than, by omitting any Thing, give Reason to furmise that I have left out something of greater Importance; And notwithstanding, as it is very common in that Way of Writing, I have often found great Difficulty to come at our Author’s Meaning, or guess at a Meaning by the Context; where the Words contain little or none, as has sometimes been the Case”. Strahlenberg 1970 (1735) The Introduction s. 104, not (a). Strahlenberg 1975 [1730] Einleitung s. 72 ff.

[15] Om hans kontakter med tyska pietister och grundandet av den pietistiska skolan i Tobolsk, se Franck 1988.

[16] J.B. Harley: ”Deconstructing the map” i: *Human Geography. An Essential Anthology*, John Agnew, David N. Livingstone& Alistair Rogers (Ed) 1996, s. 439.

från varandra. Den som utformar kartan måste välja vad som ska skildras och utelämna annat som av olika anledningar inte kan tas med. Det handlar om representation och uteslutning, om syften och kontext. Vem som ritar kartan, i vilket sammanhang och i vilket syfte.[17] David N. Livingstone menar att geografisk kunskap och utveckling måste ses som en situerad kunskap. Geografin har haft olika betydelser vid olika tillfällen i historien och för olika människor; ”The nature of Geography is always negotiated”.[18] Geografi är som en följd av detta alltid behäftat med ett mänskligt sätt att se världen.

Geografin som ämne var svårdefinierat och en stor del av den geografiska kunskapen var litterär och historisk. 1500-talets och 1600-talets upptäckter och omvärldsseglingar hade bidragit till att världsdelarnas konturer börjat få tydligare form. Men fortfarande var den detaljerade informationen knapp. Sverige och Norden var exempelvis nästintill osynliga på de stora kartorna under medeltiden och en bra bit in på 1500-talet. Det var inte förrän Olaus Magnus publicerar sina kartor 1539 som Sverige och Norden fick en mer framträdande plats.

Den första svenska världskartan utkom 1541 och ingick i Gusatv Vasas bibel. De tre världsdelarna, Europa, Asien och Afrika hade synliga konturer och namn, men i övrigt var den geografiska informationen knapphändig. Rysslands konturer var även de väldigt vaga. Petrus Petrejus ”Sciographia” från 1615 var det första publicerade verket om Ryssland i Sverige, men som Gunnar Broberg påpekar, så var det geografiska innehållet mer historiskt än just geografiskt. Ryssland framstod, med undantag av området runt Moskva, fortfarande som tämligen outforskat.[19]

Geografi, historia, religion, mytologiska symboler och budskap. Allt detta fyllde kartorna med meningsskapande innehåll långt in på 1700-talet. Geografin var under perioden stadd i förändring, men fortfarande spelade det historiska innehållet en viktig roll. Att finna sammanhang bakåt i historien var viktigt, vilket till exempel Rudbecks atlantiskonstruktion från 1679 kan ses som ett av de allra mest talande exemplen på.[20] För svenskt vidkommande har historikern Matthias Legnér belyst hur litterära geografiska representationer allt mer kom

—

[17] Som Harley skriver: ”enshrining the why, who and how approach to maps – is a good starting point.” J.B. Harley: ”Text and Contexts in the Interpretation of Early Maps” i: J.B. Harley: *The New Nature of Maps. Essays in the History of Cartography* (Ed. Paul Laxton), Baltimore 2001, s. 38. Se även Christine Roll: ”Russland, Sibirien und der ‘Ferne Osten’ in der russischen Kartographie der Frühen Neuzeit und der Beitrag deutscher Wissenschaftler” i Heinz Duchhardt: *Russland, der Ferne Osten und die “Deutschen”*, Göttingen 2009, s. 5f.

[18] David N. Livingstone: *The Geographical tradition. Episodes in the History of a contested enterprise.* Cambridge 1993, s. 28 f. Se även Jeremy Black: *Maps and Politics*, London 1997, s. 11 ff., för en diskussion kring kartografins politiska innehåll, samt J.B Harley i Agnew, Livingstone & Rogers, 2003, Foucault: ”Questions on Geography” i Foucault 1980, s. 63 ff. och Broberg 2007, s. 208 ff.

[19] Broberg 2007, s. 213 ff.

[20] Om Atlantican och dess inflytande på geografi och naturalhistoria innan Linné, se Gunnar Erikssons inledning i: Olof Rudbeck: *Atlanticans Naturalhistoria. En antologi,* i urval, inledning, kommentering av Gunnar Eriksson. Stockholm 1998, s. 7ff.

att användas i statens tjänst för att överblicka riket och dra maximal nytta av dess resurser under 1700-talet.[21]

Intresset för denna geografiska vetenskap spreds i hela Europa under 1700-talet. Varje stat med självaktning skulle inventera och undersöka det egna landets tillgångar, landgränser och befolkning. Läran om klimatets betydelse för folkens karaktärer, som Montesquieu och Hume diskuterade under perioden, liksom Voltaires studie om folkens seder, kan ses som exempel på det ökade intresset för geografi och befolkning.[22] Trots de framsteg som gjorts inom geografins och kartografins områden under tidigare perioder var stora delar av jordytan fortfarande inte kartlagda. Det fanns ”tomma” ytor utan ”innehåll”. Att fylla dessa ytor blev ett europeiskt civilisationsprojekt. Att kartlägga handlade om så mycket mer än att bara teckna linjer på papper. Det handlade om civilisering, makt, kunskap och politik. Eller som Gunnar Broberg uttrycker det: ”Geografi är både poesi och politik. Kartan är ett led i erövringens turordning.”[23]

Att uppnå utökade kunskaper inom geografi var syftet för allt fler expeditioner till både utomeuropeiska och inomeuropeiska områden. Detta måste också sättas i samband med den ökade kunskapsackumuleringen inom alla vetenskapsområden under perioden. Att stater och härskare varit intresserade av att kontrollera folk och territorier var inte något nytt, men nu tog sig denna kontroll nya former. Utökad byråkratisering och en ökad vilja att samla in kunskap inom vitt skilda områden för att beräkna och analysera befolkning, naturresurser, hushållning och handel låg till grund för att vetenskapsakademier grundades, folkräkning infördes och encyklopedier författades. Vetenskapsmän i statlig tjänst blev en grupp som fick till uppgift att insamla information som efterfrågades av staterna.[24]

Utöver detta måste också den geografiska utvecklingen sättas i samband med de europeiska kolonialmakternas allt större behov av att kontrollera och erövra utomeuropeiska områden. Här fyllde den geografiska utvecklingen en mycket viktig roll.[25] Det vetenskapliga utbytet mellan europeiska stater ökade under perioden och den ryska vetenskapsakademin, planerad av Gottfried Leibniz, instiftad av Peter den store, hade exempelvis den tyska akademin som förebild

—

[21] Se Mattias Legnér: ”Geografin i fosterlandets tjänst. De ekonomiska ortsbeskrivningarna i Sverige cirka 1740–1790” i: *Historiska och litteraturhistoriska studier*. Nr 77 / 2002, s. 39 ff. Om ortsbeskrivningarna och deras betydelse för 1700-talets nationella identifikation, se Mattias Legnér: *Fäderneslandets rätta beskrivning. Mötet mellan antikvarisk forskning och ekonomisk nyttokult i 1700-talets Sverige*, Helsingfors 2004.

[22] Se David N. Livingstone: ”Race, space and moral climatology: notes toward a genealogy” I: *Journal of Historical Geography,* Nr 28/2 / 2002 s. 159 ff. för en intressant diskussion kring spridningen av klimatlära och synen på ras under 1700- och 1800-talet. Se även Legnér 2002, s. 48. Om synen på riket, nationen och befolkningen i det svenska riket, se Edgren 2001, s. 91 ff.

[23] Broberg 2007, s. 209.

[24] Peter Burke: *A Social History of Knowledge. From Gutenberg to Diderot*. Cornwall 2000, s. 129 ff.

[25] Se t ex. McClintock 1995, s. 27 f.

och till en början värvades många vetenskapsmän från tyska universitetsstäder så som Leipzig och Halle.[26] Dessa, liksom flera svenska och franska vetenskapsmän, blev här generöst avlönade och efter den svenska vetenskapsakademins tillkomst 1739 utvecklades det vetenskapliga utbytet länderna emellan än mer.[27]

Leibniz ska även ha givit tsar Peter rådet att göra en exakt beskrivning av det ryska riket.[28] Om hans råd var orsaken vet vi inte, men i Ryssland började tsar Peter att genomföra kartläggningar och inventeringar av det växande riket. Nya områden hade erövrats och annekterats och befolkningar av skiftande bakgrund, språk och kultur befann sig nu under ryskt styre. Många av dessa nyligen erövrade områden var tämligen dåligt utforskade, vilket skulle åtgärdas. De kartläggningar som kom att utföras var ofta verk av utländska experter. Varför var då tsar Peter så angelägen att kartlägga imperiet? Att geografisk kunskap var nödvändig för att kunna kontrollera riket och dess folk är en given anledning, men idéhistorikern Mark Bassin menar även att denna kartläggningsiver från tsarens sida också hade starka kopplingar till en vilja att få Ryssland kategoriserat som ett europeiskt rike. Ur de enorma landområden som utgjorde imperiet skulle det europeiska göras synligt. Ur Ryssland skulle två urskiljbara kontinenter fastställas, en mot väst, Europa och en mot öst, periferin; Asien.[29] Genom att få Ryssland fastställt på kartan fanns en möjlighet att närma sig de västeuropeiska kunskapscentren och redan 1719 inleddes ett samarbete mellan Ryssland och Frankrike. I och med vetenskapsakademins tillkomst i S:t Petersburg 1724 kom många europeiska vetenskapsmän att arbeta för tsaren och delta i det fortsatta utforskandet av landet.[30]

Vetenskapliga expeditioner som skulle kartlägga och inventera okända landsändar, var nu vanliga i Europa och även om deras syfte var att ackumulera nyttig kunskap, var det också en fråga om prestige. De stater och vetenskapliga akademier som understödde resorna ställdes i god dager så som upplysningssträvande och högt utvecklade.[31] För Rysslands del menar Larry Wolff att kartläggningsprojekten och inventeringen av riket blev en bekräftelse på att Ryssland

—

[26] Se till exempel Joseph L. Black: *G.F. Müller and the Imperial Russian Academy*, Kingston & Montreal 1986, s. 7f.
[27] Se bl a Jangfeldt, 1998, s. 116 ff., Högnäs 2007, s.28.
[28] Burke 2000, s.130.
[29] Mark Bassin: ”Russia between Europe and Asia”, i: *Slavic review*, 1/1991, s. 1ff. Om den ryska synen på Sibirien under 1600-talet, se Mark Bassin: ”Expansion and Colonialism on the Eastern Frontier: Views of Siberia and the Far East in Pre-Petrine Russia” i: *Journal of Historical Geography* 14/1998, s. 3ff. Om den ryska kartläggningen och inventeringen av riket, se exempelvis Iurii N. Semenov: *The Conquest of Siberia*, London 1944, Bruce W. Lincoln, *The Conquest of a Continent: Siberia and the Russians.* New York 1994.
[30] Wolff 1994, s. 145 f. Ryssen Ivan Kirilov och fransmannen Joseph-Nicholas Delisle hade fått i uppdrag att utforma en atlas över det ryska riket. Att samarbetet länderna emellan inte alltid var helt friktionsfria kan Kirilov och Delisle ses som exempel på. De båda hade helt olika uppfattningar om hur en geografisk kartläggning skulle genomföras, men trots detta producerades en atlas 1745. Jangfeldt 1998, s.116.
[31] Burke 2000, s.128 f.

hade kartlagts enligt de västeuropeiska principerna.[32] Det var viktigt att visa att Ryssland, precis som Europa, hade kapaciteten att kartlägga och inventera det egna territoriet. Samtidigt som detta kan ses som centrala drivkrafter, så måste även den ryska statens egenintresse i kartläggningen betonas; att driva in skatt, utnyttja naturresurser och kontrollera befolkningen var grundläggande motiv för europas absolutistiska stater och så även för den ryska.[33] Viktigt att påpeka är att det inom det ryska riket fanns kartor, eller sketcher (*chertezhi)* även under 1500- och 1600-talet. Färgstarka, handmålade kartor som berörde allt från detaljerade avbildningar av ägor och ägarförhållanden, till mer övergripande kartor som i mindre skala avbildade det moskovitiska rikets gränser och särskilt den alltmer intressanta fronten mot Sibirien.[34]

Det fanns dock ett starkt behov att utöka den geografiska kunskapen om Ryssland och i synnerhet om det stora Sibirien, både från europeiskt och ryskt håll, liksom att tydliggöra gränserna mellan det otydligt separerade Europa och Asien. Det var först under 1660-talet som de första kartorna av Sibirien började produceras. Den äldsta, gjord på uppdrag av guvernören i Tobolsk, Boris Godunov var färdig 1666/1667. Här var det flodernas sträckning och de olika folkgruppernas boplatser som var tydligast utmärkta, allt för att underlätta för guvernören i hans styre av området. Detta, menar historikern Valerie Kivelson, var utmärkande för hela 1600-talets kartproduktion i Sibirien. Det var en mycket pragmatisk form av kartläggning som underlättade för tsarmakten att få kännedom om rikets gränser och de underlydande folkens hemvister. Under det tidiga 1700-talet, kom kartografen och historikern Semen Remezovs atlaser få stort genomslag och han kan, menar Kivelson, ses som bryggan mellan den inhemska befolkningens sätt att rita kartor över Sibirien, där floderna och folkgruppernas boplatser var de självklara utgångspunkterna och det nya västerländska, vetenskapliga, som tsar Peter kom att förespråka.[35] Det är även mot denna bakgrund Strahlenbergs arbete kan ses.

Geografin blev under tiden för upplysningen en vetenskap med alltmer fysiska och naturliga element, vilket även Strahlenbergs beskrivning ger exempel på. Och som Broberg och Wolff påpekar så kom Sveriges plats inom Europa att befästas efter freden 1721, medan Rysslands förbindelse med både Europa och Asien var oklar.[36]

—

[32] Wolff 1994, s. 145.
[33] Se Steven Seegel: *Mapping Europe's Borderlands. Russian Cartography in the Age of Empire*, Chicago & London 2012, s. 8 f.
[34] Om detta och hur rikets kartor tillsammans med annan dokumentation, kan ge en bild av hur invånarna levde och formade sina liv under inflytande av tsar och kyrka, skriver Valerie Kivelson i: *Cartographies of Tsardom. The Land and its Meaning in Seventeenth Century Russia*, New York 2006, s. 2 ff.
[35] Kivelson i Akerman 2009, s. 55 ff.
[36] Broberg i Högnäs et al 2007, s. 225 f.

Till de lärda, nyfikna och de som följer en karta

I inledningen till sin skildring förklarade Strahlenberg att han till en början var tveksam till att bifoga många kopparstick. Prenumerationspriset var lågt och det hade nu publicerats verk av andra författare som berörde hans ämne. Han väntade också på en väns återkomst från Ryssland:

> Men då jag efter min återkomst från fångenskapen inte hörde något av honom, eller fick någon information om honom i de verk som publicerades och då jag samtidigt förstod, att inte enbart de lärda gjorde förfrågningar om dessa Nordostliga länder i Europa och Asien, men även andra, drivna av den stora nyfikenhet vi alla bär på kring allt som är främmande och avlägset /.../ så beslöt jag att låta en graverare börja arbeta på plåtarna /.../ [37]

I denna textpassage kan avsikten med hans skildring och karta anas, vilka som sågs som mottagare och hur det geografiska området kategoriserades. Den vän han åsyftar som mer lämpad att författa en rysslandsskildring än han själv, var den tyske botanikern och forskningsresanden Daniel Gottlieb Messerschmidt, med vilken Strahlenberg reste mellan åren 1721 och 1722 på olika uppdrag i Sibirien.

Messerschmidt var anställd av Peter I för att under åren 1720–1727 samla information om växter, mineraler, folkslag, språk och arkeologiska fyndigheter i det relativt outforskade Sibirien. Här kom Strahlenberg att medverka och under åren 1721 till 1722 var det han som förde den journal som Messerschmidt hade med sig på sina resor.[38]

Syftet med den publicerade skildringen läser vi, var att förse de lärda männen i Europa med information och kunskap, men den riktade sig även till andra som enbart av vetgirighet och nyfikenhet, önskade ta del av nya uppgifter kring de avlägsna nordöstra delarna av Europa och Asien. I Strahlenbergs skildring behandlas mängder av ämnesområden. Han gjorde tolkningar av olika språk och skrev om områdens och folkgruppers historia, numerologi, religion och antikvariska rariteter. Han bifogade till och med ett ”Vocabularium Calmucko-Mungalicum”, samt en encyklopedi.

I detta gytter av information kan vi också ana tidens definition av geografi. Det var inte endast en bild, en karta som skulle tecknas när ett område skulle

—

[37] Strahlenberg 1975 [1730] Vorrede, s. 3 f.: ”/…/ Weil ich aber von demselben nach meiner Zurückkunfft aus der Gefangenschaft nichts gehöret, noch sonst etwas von ihm in Schriften, so ans tage-Licht kommen waren, gesehen, doch aber inzwischen wahrgenommen, das nicht allein Leute, welche sonst eine Stelle unter den Gelehrten mit Grossen Ruhmbehaupten, von diesen Nord=Ostlichen Ländern Europa und Asiens der alten und neuen Zeit halber grosse Nachfrage gethan, sondern auch viel andere es verlanget, indem es dem Menschen angebohren ist, fremden und unbekannten Dingen, /…/ womit ich den so, wie der Graveur den Kupfferstich fördern können, /…/ zugleich fertig worden.” Strahlenberg 1975 (1730). Vorrede, s. 3f., 1970 (1738) Preface, s. III.

[38] Se inledningen i Messerschmidt 1962, Einleitung, s. 8.

utforskas av tidens geografer och vetenskapsmän. Områdets ”innehåll” skulle även studeras och resultaten levereras vidare ut till de nyfikna och lärda i de europeiska kunskapscentren. Detta innebar att klassificering inte endast handlade om landgränser, natur och territorier, utan även om de människor som bebodde de områden som skulle utforskas. Kartläggningen, geografin och skildringen av människor, natur och kultur är här starkt sammanflätade och ingår i ett gemensamt system där beskrivandet, benämnandet och blicken utgör centrala utgångspunkter för skildringarna.

Förordet är intressant av flera skäl, kanske framför allt då Strahlenberg här förklarar vad hans skildring innehåller och hur han har gått till väga när han skrivit den. Han framhåller att han inte kopierat några andra författare, att han utelämnat sådant som redan är känt och att han inte har hittat på något av det han ska skildra. Han erkänner att han ibland tagit hjälp av pålitliga personer när han själv inte varit ögonvittne och att dessa passager inte kan anses helt exakta (”nicht so punctuel”).[39] Han förklarar också vad som är så viktigt med kartan som följde med hans skildring:

> Andra föredrar måhända en karta med mer ornamentik och sirlighet, vilket förvisso inte är en oangenäm sak, men det är kartans riktighet (”Realitäten”) som är det viktiga eftersom det är Geografins uppgift att fastställa de exakta avstånden mellan orter och länder på ett sådant sätt att de är fullständigt begripliga.”[40]

Denna exakthet går som en röd tråd genom den 500-sidiga skildringen. Det icke-definierade och otydliga ska bli något exakt och det var geografins uppgift att fastställa tydliga gränser och avstånd. Att Strahlenberg ständigt återkommer till denna exakthet är inte särskilt märkligt då den har varit och är, som Brian Harley uttrycker det, geografins främsta signum. Sedan tiden för upplysningen, då geografin började definieras som fysisk vetenskap anses kartan kunna spegla verkligheten: ”A good map is an accurate map /…/ Inaccuracy, we are told, is a cartographic crime.”[41]

Strahlenbergs skildring hade som sitt huvudsakliga syfte att förse de lärda och nyfikna i Europa med kunskap om okända områdens karaktär och informera om var gränsen mellan Europa och Asien skulle dras. Vilka som ska ha nytta av skildringen och kartan, mottagarna, framkommer på flera ställen, om än ibland något diffust. De två första grupperna var just de ”lärda” och ”nyfikna/vetgiriga” i Europa.

—

[39] Strahlenberg 1970 [1738], Preface, s. III, I original 1975(1730) Vorrede s. 4 (min paginering).
[40] I original: ”Ein anderer mag auf mehr Ornamenten und Zierlichkeit einer Charte sehen, welches auch keine unangenehme Sache ist; Allein es stecken dennoch die rechte Realitäten hierinnen nicht, sondern vielmehr in der Gewissheit und zuverlässigen Nachricht von einer Sache, wie auch bey den Geographicis in der accuratesse der Distanzen der Oerter, richtiger abgefaster Situation des Landes debst der Deutlichkeit, das alles verständlich vorgetragen sey”: Strahlenberg 1975 (1730), Vorrede s. 13. I 1970 (1738), Preface, s. VIII.
[41] Harley 2001, s. 35.

Strahlenberg beskriver hur freden i norra Europa gjorde det möjligt att sprida information om hur de okända områdena i Ryssland var beskaffade. På kartan får detta symboliseras med en gravering föreställande en scen som öppnas med inskriften *Per Vincula* (Genom bojor) nedanför:

Detalj ur: Strahlenberg, Philip Johan von, Matern, Johan Anton von, Frisch, Philipp J: *Nova descriptio geographica Tattariæ magnæ: tam orientalis quam occidentalis in particularibus et generalibus territoriis una cum delineatione totius Imperii Russici imprimis Sibiriæ accurate ostensa*, Stockholm 1730. Foto: Kungliga biblioteket Stockholm

> Scenens öppnande kan sägas symbolisera att alla de hinder som författarna till dessa verk fick utstå under sin fångenskap är undanröjda och att de nu har möjlighet att förmedla dessa kunskaper, som så länge varit eftertraktade, till det nyfikna Europa.[42]

Kriget och fångenskapen bidrog till att förse Europa med geografisk information om Ryssland. De som suttit som fångar under Stora Nordiska kriget blev en

—

[42] I original: ”Die Eröffnung der Scene aber will so viel sagen, nunmehro alle hindernisse, welche die Autores dieses wercks in der Gefangenschafft gehabt aus dem Wege geschaffet worden, und also dem Curiösen Europae die verlangte Nachrichten haben können mitgetheilet werden.”Strahlenberg 1975 (1730) Einleitung, s. 22. Strahlenberg 1970 (1738), s. 21.

viktig länk i denna informationsförmedling, vilket även Strahlenberg framhöll vid flera tillfällen.[43]

På bilden kan vi se hur detta illustrerades med fångenskapen i form av ett monster ur vars mun en miniatyrkarta av Sibirien växer fram. Under kartan ser vi olika måttenheter; tyska mil, ryska werst och vad som kan vara två svenska fångar, kanske är någon av dem Strahlenberg själv? Den ena utför geometriska beräkningar och den andra drar ifrån den ridå som tidigare dolt Sibirien och som nu lyfts fram i vetenskapens ljus. ”Per Vincula”, genom bojor, kan läsas som en signal om med vilken svårighet kartan har tillkommit.[44] Den lilla texten i bildens mitt riktar sig till kartans läsare och är en förklaring av de tyska och ryska milsystemen. Längst ner ser vi Strahlenbergs namn tillsammans med hans medarbetares Johan Anton von Matérn.[45] Vi läser även att P.J. Frisch graverade kartan.

Stora Nordiska krigets slut 1721 kom att få stor betydelse av flera skäl. Med de stora svenska landförlusterna och Sveriges reträtt till Skandinavien och Finland, kunde Sveriges tidigare ambivalenta ställning i Europa tydliggöras. Vad som tidigare ofta benämnts som ett nordiskt kungadöme, tillsammans med Ryssland och Polen, kunde nu särskiljas från dessa och ingå i ett mer europeiskt sammanhang.[46] Men vad menade då Strahlenberg med dessa ”nyfikna” delar av Europa? Begreppet återkommer på flera ställen i skildringen och Strahlenberg skiljer på de ”lärda” (”Gelehrte”) och de ”nyfikna” (”Curiösen”).[47] Det var alltså inte enbart vetenskapsmän, eller enbart geografer som han såg som mottagare, utan en något bredare publik.

Peter Burke berör denna mer allmänna nyfikenhet kort då han diskuterar hur stater under tidigmodern tid införskaffade sig information för att stärka sin makt. Han menar att det både fanns en stark önskan om att skaffa en mer genomgripande kontroll över områden, men att det även handlade om att information samlades in av nyfikenhet: det var inte den omedelbara nyttan som var anledningen, utan snarare en mer diffus förhoppning om att kunskapen skulle komma till användning och vara till nytta längre fram.[48]

Nyfikenhet, utan någon egentlig omedelbar nyttotanke, var tillsammans med mer konkreta nyttobetonade syften, motiv till vetenskapliga expeditioner. De inomstatliga expeditioner som tsar Peter och senare kejsarinnorna Anna och Katarina genomförde hade dock som främsta mål att öka kontrollen inom riket, att avgöra gränser och få delar av Ryssland att bli kategoriserade som europeiska.

—

[43] Se exempelvis Strahlenberg 1975 (1730), s. 106. Strahlenberg 1970 (1738), s. 120. Se även Broberg i Högnäs et al 2007, s. 222.
[44] Se även Novljanskaja 1968, s. 44.
[45] Strahlenberg och Matern ritade kartan tillsammans, även om den byggde på Strahlenbergs observationer. Matern f. 1686 i Stockholm, var löjtnant vid Fortifikationen och blev fånge i Ryssland samtidigt som Strahlenberg. Han återkom till Sverige 1722 och dog 1767 eller 1768. Se Strindberg 1912, s. 30.
[46] Wolff 1994, s.156, se även Broberg 2007, s. 225 f.
[47] Se Strahlenberg 1975 [1730], bl a Einleitung s.4ff. Strahlenberg 1975 (1738), Introduction s. 4ff.
[48] Burke 2000, s. 128.

Att tillfredställa de nyfikna i Europa, som Strahlenberg hoppades göra, tyder dock på ett mer spritt behov av kunskap kring okända områden i nordöst, framför allt inom de högre samhällsskikten.

Att tillfredsställa nyfikenheten, är något av reseskildringens mer generella syften. Som bland andra litteraturvetaren Nigel Leask påpekat var detta fortfarande under 1700-talet en giltig anledning till att publicera reseskildringar. Människor längtade efter att läsa om det okända, och annorlunda. Samtidigt framhåller han att denna diskurs allt mer kom att påverkas av periodens starka betoning på att erhålla kunskap och att kunna dra nytta av information kring okända områden. Men nyfikenheten var viktig som en sporre till att samla kunskap och som sådan erhöll den fortfarande status.[49]

En grupp som Strahlenberg särskilt uppmärksammade som mottagare av den nya kunskapen var de personer som reste och handlade i Ryssland och vilka hade en mer praktisk användning för en beskrivning och en karta. Han menar att han själv, till skillnad från många andra geografer, gjort sin karta så exakt som möjligt för att bistå de handelsmän och resenärer som antingen besökte eller handlade med områdena. Han drar en gräns mellan denna grupp resenärer och de ”lärda” då han skriver att han kommer att skildra sådant som kan vara användbart även för de som inte studerade.[50]

Strahlenbergs tre mottagargrupper kan även ses som exempel på tre aspekter som kännetecknar en geografisk skildring. Det finns en *vetenskaplig nyttoaspekt*. Den geografiska skildringen och kartan ska bidra till en ökad kunskap om området. De europeiska vetenskapsmännen ska genom utökad information och kunskap kunna föra civilisationen framåt. Okända områden ska bli kända och bli möjliga att kategorisera. Här kan vi också lägga till den ekonomiska och maktpolitiska nytta som den ryska staten kunde tillägna sig med hjälp av kartan och skildringen. En andra mer *praktisk nyttoaspekt* var den som berörde de resenärer och handelsmän som hade en direkt kontakt med områdena. Genom att klart avgöra distanser mellan städer, flodsträckors krökningar och utlopp, folks seder och bruk och så vidare, skulle besökarens vistelse i landet underlättas. Resenären skulle kunna avgöra vilken väg som var den bästa, vilka folk hon/han kunde stöta på och hur lång hennes/hans resväg skulle bli. Detta skulle också underlätta det ekonomiska utbytet mellan Europa och Ryssland. Slutligen, den ”onyttiga”. Det fanns en *allmän nyfikenhet* som skulle stillas. Trots att det enbart kan betraktas som ett fenomen i de övre samhällsskikten, ger det ändå en bild av att den kunskapsackumulering som började spridas ut i samhället. Samtidigt är det en nyfikenhet som berör reseskildringar överlag; det fanns en vilja att få ta del av okända platser och äventyr där det exotiska och främmande hade en given plats.[51]

—

[49] Leask 2002, s. 24 ff.
[50] Strahlenberg 1975 (1730),Vorrede s. 11ff.
[51] Se exempelvis. Rousseau G.S., Porter Roy (Ed.): *Exoticism in the Enlightenment*, Manchester 1990, s. 7.

Insamlandets praktik

Vad som kännetecknade ett utvecklat och framstående samhälle visar sig, som bland annat Larry Wolff påpekat, tydligt i Strahlenbergs beskrivning av Ryssland och dess många folk.[52] Vad som också framkommer är med vilken iver europeiska vetenskapsmän i tsarens tjänst samlade information om allt okänt de kom över. Som nämndes inledningsvis så förde Strahlenberg även en resedagbok under en period då han fungerade som följeslagare på den tyske botanikern och forskningsresanden Daniel Gottlieb Messerschmidts forskningsresor i Sibirien.[53] Under sommaren 1721 reste Strahlenberg ensam utan Messerschmidt och antecknade i dagboken, som i sin helhet publicerades 1962 i Berlin. Han befann sig i Tomsk och reste sedan för att ansluta med Messerschmidt i Abakan.[54] Under tiden i Tomsk begav han sig på en mindre resa till Narym och tillbaka.

Dagboken vittnar framför allt om Strahlenbergs stora intresse för att samla information om växter, språk, geografi och folkslag. Det var ett kumulativt insamlande av kunskap och allt okänt var intressant. I dagboken är det påtagligt hur mycket arbete som lades ned på just denna kunskapskartläggning. Den är skriven i en mycket kortfattad stil, i jämförelse med den mer detaljerade och ingående publicerade skildringen. Utöver den inblick vi får i det praktiska insamlandet, får vi även en mer tydlig bild av den kontext som omgav Strahlenbergs egen skildring. Intressant att följa är det stora resande maskineri som hela kartläggningsprojektet och inventeringen av det ryska riket var. Kontakterna mellan europeiska vetenskapsmän, ryska guvernörer och inhemsk befolkning beskrivs, ibland i förbigående, ibland mer detaljerat, men sammantaget är det en bild av en mycket intensiv, stundtals aggressiv utforskning av riket med dess folk, natur och artefakter som träder fram.

Den brittiske kirurgen och resenären John Bell som deltagit i den stora delegation som tsar Peter sänt till Peking samma år, var en av de många personer som Strahlenberg hade kontakt med i Narym, dit han anlände den 24 augusti 1721. Anledningen till att Strahlenberg reste till Narym, är inte helt klar. Han

—

[52] Se Wolff 1994, s. 157.

[53] Messerschmidt 1962 [1721–1722], T.1 s. 7 ff. Messerschmidts resor och hans möte med Strahlenberg återges även i Peters Simon Pallas verk *Neue nordische Beyträge zur physikalischen und geographischen Erd- und Völkerbeschreibung, Naturgeschichte und Oekonomie. Dritter Band*, S:t Petersburg & Leipzig 1781, s. 100f. Om Messerschmidt och Strahlenberg skriver bland annat Ulla Ehrensvärd i Jonson och Torstendahl Salytjeva 2009, s. 219 f. Messerschmidt nämns dock aldrig vid namn någonstans i Strahlenbergs skildring, vilket kan tyckas något märkligt då flera andra vetenskapsmän och geografer omnämns flitigt. En misstanke som infinner sig är att Strahlenberg gärna vill framhäva sig själv som en kompetent och unik resenär i vetenskapens tjänst som inte vill dela äran av sina upptäckter och vedermödor med någon annan. Se även förordet av John R. Kreuger i Strahlenberg 1975 [1730].

[54] Det är enbart de tre avsnitten där Strahlenberg befinner sig utan Messerschmidt i Tomsk, Narym och på resa till Abakan som analyseras här. Detta på grund av att han enbart i dessa partier kan ses som självständig dagbokshållare och resenär. I tidigare avsnitt förde de dagboken mer eller mindre gemensamt (ett ”vi” används oftast som pronomen) och efter Strahlenbergs frigivning och hemkomst, förde Messerschmidt dagboken själv.

berättar för guvernören att han hade ett meddelande till envoyén Ismaelows ”följe” som skulle lägga till i Narym efter resan till Kina. Det verkar som det är den svenske resenären, handelsagenten och delegationssekreteraren Lorenz Lange, som då fortfarande befann sig i Peking, som han ville meddela något.[55] Strahlenberg besökte Bell flera gånger under sin korta vistelse. Det som präglar beskrivningarna av denna vänskap är det vetenskapliga utbytet av information och föremål:

> Den här morgonen, den 27:e (söndag) besökte jag Herr Bell igen. Han gav mig lite *Lankoi* Té /…/ därefter gav han mig en kinesisk kniv, 2 ark vitt kinesiskt papper och en slags rötter som sades växa vid Angarafloden, vid vattenfallet och kallades *Padun.* Då man lade den i lite vatten och lät en människa dricka av det blev hon ursinnig/korrupt. Folket där borta visste dock hur man skulle hjälpa någon tillbaka [ur ursinnet]. /…/ Jag diskuterade också allehanda saker med honom/…/ Han berättade att Herr Fältskären Semble, som varit i Irkutsk på sin genomresa, hade skickat honom en växt med Rosmarinliknande blad, gul blomma och små svarta rötter /…/ De där borta [hade] givit [den] namnet *Wolschnoi korenia.*[56]

Han berättade vidare att det fanns många falkar vid Amo-floden och att det fanns två personer i Selinginsk som hade stora kunskaper om mongolerna, kalmuckerna och andra folkslag. Det var två vetenskapsmän som möttes och bytte saker med varandra. De utväxlade också kunskaper om avlägsna folk, märkliga sedvänjor och kan man förmoda, nyheter kring forskningsresanden och nya upptäckter. De förekommer också i varandras skildringar. Bell gav 1763 ut en egen skildring av sina resor i Ryssland, Sibirien och som medföljande på den ovan nämnda ryska handelskaravanen till Kina 1721. 1719, två år innan de träffades i Narym, befann sig Bell i Tobolsk. Han skrev:

> Tobolsky is by no means such a disagreeable place as generally imagined. Whatever the opinions of mankind may be, it is the business of a traveller to describe places and things without prejudice or partiality; and exhibit them fairly, as they

—

[55] Strahlenberg i Messerschmidt1962 (1721–1722) T.1, s. 130. Om Lange i Peking, se Langes journal i John Bell: *Travels from St.Petersburg, in Russia, to diverse parts of Asia in two volumes* Glasgow 1763, vol II s. 179 ff.

[56] Strahlenberg i Messerschmidt 1962 s. 130 f. I original: Diesen Morgen den 27. (Sonntag), besuchte ich Herrn Bellen wieder, welcher mir vor dem Herrn Doktor ein wenig Tee *Lankoi* gab /…/ Hernach gab er mir auch ein chinesisch Messer, 2 Bogen weiss chinesisch Papier und eine Art Wurzeln, welche am Angara-Strom wachsen soll, be idem Wasserfall, *Padun* genannt, welche, so man sie in ein wenig Wasser legte und liesse Menschen davon trinken, würden sie ganz korrupt und ursinnig; die Leute aber dorten wüssten gleich, davon wieder zu helfen /…/ Ich diskurrierte mit him sonst auch von allerhand andren Sachen unter andern /…/ Wir kamen auch von der *Wolscksnoi Coreen* zu redden. Sagte mir, Herr Feldscher Semble, der in Irkutsk bei ihrer Durchreise gewesen, hätte ihm Kraut gegeben, fast wid die Rosmarin-Blätter, hätte eine gelbe Blume und kleine schwarze Wurzeln, so ihm von Jakutsk zegesandt worden, so sie den Namen von *Wolschnoi korenia* dorten gäben.

> really appear. This principle it shall be my study to keep always in view. Captain Tabar [Tabbert/Strahlenberg], a Swedish officer, was at this time writing a History of Siberia. He was a gentleman very capable for such a performance; and, if it shall ever be published, it cannot fail of giving great satisfaction to the curious.[57]

Deras möte i Narym omnämns inte i Bells skildring, men det som framgår tydligt är att det fanns en liten värld mitt i detta storslagna utforskande av Ryssland och Sibirien. En vetenskapens egen värld där den ene alltid visste något om den andre och där kontakter knöts och information utbyttes, alltmedan skildringar om okända exotiska områden i nordöst publicerades i Europa. Viktigt att notera är att Strahlenbergs arbete var väl känt inom de vetenskapliga kretsarna redan långt innan det blev publicerat 1730.[58]

Vad som också framgår är att det, trots informationsutbyte och vänskapsband, också fanns inslag av konkurrens och rivalitet mellan de olika aktörer som agerade på den ryska vetenskapsarenan. I fokus för intresset stod framför allt den andliga utövningen bland de olika sibiriska folkgrupperna och de ”kuriositeter”, eller de kultföremål som den kopplades samman med. I Strahlenbergs publicerade skildring läggs stor vikt vid att beskriva och kategorisera olika folkgruppers gudomar och de föremål som var viktiga för deras religionsutövning. Med skildringen följde också Strahlenbergs egna illustrationer av några av dessa (*Se exempel bild 2 i bildinlaga*).

Efter hemkomsten från Ryssland brevväxlade Strahlenberg med bland andra Eric Benzelius i Linköping. Benzelius kom att bli domprost i Uppsala, men han var framför allt en man med starkt intresse för språkhistoria och vetenskap. I delar av den brevväxling som finns bevarad kan man följa deras ingående diskussioner kring folkgruppers och språks släktskap, funderingar kring ords härstamning, men också mer jordnära ting som exempelvis Strahlenbergs undran om Benzelius lyckats övertyga några prenumeranter på boken, vilket gick trögt.[59] Det är gytter av etymologisk information och därtill bifogade bilder av monument, amuletter, statyetter med inskrifter av olika slag, vilka senare även publicerades i boken. Strahlenbergs skildring var ett verk som föregicks av ett mångårigt arbete på plats, men också av flera års bearbetning från Torsberga, sydost om Eskilstuna, där brevväxlingen med Benzelius kan ses som ett av flera led i detta.

I dagboken får vi en inblick i det praktiska förfarandet när Strahlenberg samlade information. I hans försök att få tag på en ostjakisk gudabild framkommer hans iver att få del av de religiösa artefakter som vetenskapsmän och andra utforskare tillskanskat sig:

—

[57] John Bell: *Vol. I,* 1763, s. 191 f.
[58] Om Strahlenbergs arbete och kartans spridning i Europa, se bland annat Ulla Ehrensvärd i Jonson & Torstendahl Salytjeva, 2009, s. 214 ff.
[59] Se Eric Benzelius d.y. arkiv (E005/Br 10) vol. 7, 8, 9 Linköpings stiftsbibliotek.

> Jag hörde här att ostjakernas ursprung är detsamma som saränernas och att de likaledes uppvisar likheter i språket. Vid middagstid gick jag med Herr Borlüht och Hovmästaren till Herr Woiwoden [ung. guvernören] och i anledning därav bad jag honom visa mig den ostjakiska gudabilden vilken jag hört talats om. Han ursäktade sig dock denna gång med att han inte kunde komma åt den då den låg nedpackad i en låda.[60]

Strahlenberg gav inte upp i och med detta första försök, utan han gick några dagar senare och rådfrågade den ovan nämnde John Bell om hur han skulle få guvernören att ändra sig. Strahlenbergs plan var att låta envoyén Ismaelow tala guvernören till rätta och låta honom titta på gudabilden, men Bell avfärdade Strahlenbergs strategi och menade att guvernören var envoyéns närmaste anförvant och dessutom själv ”en samlare och beundrare av likartade ting och skulle då gärna vilja behålla den för sig själv.”[61] Strahlenberg gjorde ändå en sista ansträngning och den här gången försökte han låta Messerschmidts namn bana väg för honom. När han återigen bad guvernören om att få se den ostjakiska gudabilden framhöll han att Messerschmidt efterlyste liknande ”kuriositeter”, men han fick återigen ett nekande svar och insåg ”att det inte var mycket mer att göra än att tiga”. Han anhöll om att få bege sig tillbaka till Tomsk och nästa dag påbörjade han återresan i sällskap med guvernörens knekt, några kosacker och fem ostjakiska rorsmän.[62]

Utbytet av information och föremål ägde här rum mellan europeiska vetenskapsmän. Men Strahlenberg använde sig även av lokalbefolkningens kunskap om området för att få svar på sina frågor. Han betonade i sin publicerade skildring att läsaren inte skulle hitta något som var uppdiktat eller kopierat från andra författare:

> Jag kan försäkra läsaren om att allt han finner här är trovärdigt återgivet och inte kopierat från andra författare. /.../ Vid några tillfällen, då jag själv inte haft möjlighet att vara närvarande har jag tagit pålitliga personer till hjälp. Det kan måhända vara så, att det ena eller andra av dessa saker kan framstå som mindre exakta.[63]

—

[60] Strahlenberg i Messerschmidt 1962 s. 129. I original: Ich hörte hier, das der Ostjaken Ursprung solte einerlei sein mit die Saränen, und sollten sie in der Sprache etwas Gleichheit haben. Nachmittag ging [ich] mit Herrn Borlüht und dem Hofmeister nach [zu] dem Herrn Woiwoden, bei welcher Gelegenheit ich selben bat, er möchte mir doch das ostjakische Götzenbild zeigen, wovon [ich] vorhin vernommen. Er aber exkusierte [entschuldigte] sich diesmal, er konnte nicht jetzo dazu kommen, weil es in einen Kasten eingepacket wozu er itzo nicht beikommen konnte.

[61] Strahlenberg i Messerschmidt 1962 s. 131.

[62] Strahlenberg i Messerschmidt 1962 s. 132 f.

[63] I original: ”Nebst diesen wird Leser finden, das ich kein Ausschreiber anderer Scribenten gewesen, vielweniger, das in Schreiber anderer Scribenten gewesen, vielweniger, das in diesem Wercke etwas fingiret und erdacht, sonder ich versichere, das alles nach dem Wahrheit von mir berichtet worden; Es ware den, das eine oder die andere referirte Dinge, wo ich unmöglich selbst habe zugegen seyn können, die mir aber doch nach meinem Bedüncken von glaubwürdigen Personen berichtet worden, nicht so Punctuel und nach allen kleinen Umständen

I den publicerade skildringen hänvisar Strahlenberg ofta till andra författare och deras verk, men i dagboken får vi även glimtar av hur han mer praktiskt gick till väga då han sökte information på plats. Många gånger frågade han helt enkelt befolkningen:

> Jag frågade dessa tatarer om både det ena och det andra, och de berättade för mig att två dagsresor härifrån /…/ så fanns det en sjö som hette Kara-kul. Den hade inte något utlopp utan låg mellan Belyj ijus och Kara-ijus. Inte långt från denna sjö stod den kända Gudabilden *Kosen-kis,* det vill säga. ”Har-jungfrun”. Det är en Kvinnobild som kirgiserna ärar. De har låtit hennes huvud falla av som ett dåligt omen för deras efterföljare. I övrigt sa tatarerna att det inte finns någon annan flod som faller in uppför i Kara-ijus [sjön] [64]

Uttryck som: ”jag upplystes av en klok tatar/…./”[65] och ”ännu en klok tatar konfirmerade /…/”[66], visar just hur denna behjälplighet kunde ta sig uttryck. De negativa omdömena kring folken är få, samtidigt som Strahlenberg medvetet eller omedvetet, ingick i en form av kunskapskolonisation av Sibirien som i slutändan innebar en utökad rysk kontroll över områdena.[67]

Lokalbefolkningen beskrivs här som deltagare i sin egen kartläggning. Geografen Michael T. Bravo skriver i artikeln ”Geographical Navigation and the Ethnographic Gift” om de europeiska upptäckarnas kontakter med lokalbefolkningen och hur dessa bidrog till att informera européerna om geografiska förhållanden som de annars inte haft någon möjlighet att enkelt kontrollera, men även hur dessa kontakter i slutändan kom att beskrivas som enbart etnografiska. Den information som lokalbefolkningen bidrog med försvann i de publicerade geografiska skildringarna och kvar blev enbart etnografiska porträtt av ett folkslag.[68]

zutreffen solten.” Strahlenberg 1975 (1730), s 4. Vorrede (min paginering) I 1970 (1738), Preface, s. III.

[64] Strahlenberg i Messerschmidt 1962, s. 159. I original: Inzwischen befrug mich von eins und anders bei diesen Tattern, welche mir berichteten, das 2 Tagereisen von hier, den Kara ijus hinaufwärts zur Linken ein See sein sollte, der Kara-kul’ heisse. Er hätte keinen Aussfluss, läge swischen den Belyj ijus und Kara-ijus. – So auch, das nicht weit von diesen See das weitberühmte Götzenbild *Kosen-kis*, d.i., Hasen-Jungfrau´, stünde, welches ein Weibes-bild, so die Kirgisen vordem venerieret, vor ihrer Devastierung aber als ein boses Omen den Kopf abfallen lassen, und wäre nun ohne Kopf. – Sonsten sagten die Tattern, das keine mehrer Ströme den Kara-ijus hinauf in selben einfielen.

[65] Strahlenberg i Messerschmidt 1962, s. 155.

[66] Strahlenberg i Messerschmidt 1962, s. 157.

[67] Som Pratt skriver så behöver inte kolonisation enbart innebära att förslava och med våld erövra områden, utan det innebär också att med hjälp av information och kunskap skaffa sig kontroll. Här är de naturalhistoriska resorna typiska exempel och de många vetenskapliga resorna inom Ryssland hade just liknande syften. Se Pratt, 1992, s. 38 f.

[68] Micael T. Bravo: “Ethnographic Navigation and the Geographical Gift” i: Livingstone & Withers 1999, s. 200 f.

För att återgå till händelsen med den ostjakiska gudabilden så illustrerar den det ryska imperiets stora intresse för att insamla ”kuriositeter”, framför allt sådant som berörde de sibiriska folkens andliga utövning och kult. Händelsen visar också hur Strahlenberg kan ses som en aktiv deltagare i denna kunskapskolonisering av området. I samarbetet med Messerschmidt blev han en aktiv deltagare i den ryska statens stora informations- och kartläggningsprojekt av det egna imperiet. Allt detta samtidigt som han fortfarande befann sig i Ryssland i egenskap av svensk fånge och med egna ambitioner att rita en karta över det ryska riket, samt publicera en skildring över detsamma.

Strahlenberg var ytterst intresserad av att få del av de ”kuriositeter” som kunde inhämtas från de olika folken i området. På det planet var han en forskningsresande, med målet att insamla och systematisera information. Vad som också framkommer är att Strahlenberg fick kontakt med andra europeiska utforskare som befann sig i området och att han hade tillgång till både transport och assistans som en följd av hans samarbete med Messerschmidt. Den ovan beskrivna jakten på ”Kuriositeter” ger starka associationer till plundring och erövringar i ett vidare kolonialt sammanhang.

I Messerschmidts journal framstår Strahlenberg som en nitisk vetenskapsman som på ett nyfiket och intresserat vis tar kontakt med de invånare han träffar på sina resor. Han frågade dem och ville ha svar för att kunna skriva sin skildring och publicera sin karta. Utfrågningen som metod är typisk för 1700-talets europeiska utforskningar av omvärlden.[69] Ofta sågs folkgrupper utanför den europeiska delen av världen som utmärkta förmedlare av information, men som inkapabla att själva uttyda och använda sig av den:

> Det är förvisso en enkel sak att föreställa sig att särskilt de norra delarna av Asien omfattar många platser vilka fortfarande är okända för oss och där det finns monument, vilka så länge varit eftersökta i de historiska beskrivningarna, och vilka nu, med större säkerhet [kommer ge oss kunskap], obeaktat de råa och okunniga folken som nu huvudsakligen bebor dessa länder och som inte har någon kunskap om sin ställning och är än mindre i någon position att publicera någonting som rör dem. Det är därför dessa okända ting huvudsakligen behandlas av belästa och lärda europeiska författare och resenärer.[70]

—

[69] Foucault 1980, s.74 f.

[70] Strahlenberg 1975 (1730) Einleitung, s. 2. I original: Es ist aber leichtlich zu erachten, das sonderlich das Nordliche Asien viele und annoch unbekandte Oerter und daselbst vorhandene Monumentabin sich halte, welche uns die längst verlangte historische Nachrichten mit mehrer Gewissheit entdecken möchten; wiewohl das in diesen Ländern jetso wohnende und eines theils rauhe und stupide Volk solches zu verstehen nicht vermögend ist, was solche anzeigen; vielweniger ist es im Stande, dergleichen ans Licht zustellen /…/ Dahero geschichte es, das diese undbekandten Dinge am meisten nur durch belesene und gelehrte Europäische Scribenten und Reisende, welche von denen im Titel benandten Ländern, entwerder durch Correspondence, oder persohnlich, Kundschaft einziehen, bekandt gemacht warden. Strahlenberg 1970 (1738), s. 3f.

Att ha ett skriftspråk, eller ett skriftspråk som var uttydbart för den europeiska världen, var ett av flera kriterier för att ha en plats bland de civiliserade staterna. Det är också tydligt hur denna medvetenhet om att tillhöra skriftens och litteraturens kultur lyser igenom hos Strahlenberg. Att vara civiliserad innebar bland annat att ha bokstäverna och orden för tingen. Makten låg i att kunna benämna världen enligt ett system, ett system som var giltigt i Europa.[71] Då europeiska reseskildrare beskrev folkgrupper i termer av att de saknade kunskap om sitt eget ursprung, sin plats i världen och förmågan att förmedla detta i skrivna ord, så bidrog detta till att dessa folk placerades utanför civilisationen. Det var de lärda och erfarna européerna som förde deras talan då de inte ansågs kunna göra det själva.[72] Bland dessa lärda och erfarna fanns även resenärer. De hade på så vis både kunskapen och den egna erfarenheten att luta sig emot.

Att placera Ryssland på kartan och upprätta en gräns

Att vara europé innebar att vara civiliserad, att vara civiliserad innebar att vara europé. Så skulle man också kunna sammanfatta resonemangen ovan. Europabegreppet är ett begrepp med väldigt otydlig bakgrund. Det började användas mer och mer under 1600-talet och då som en benämning på ett kulturellt och geografiskt område befolkat av grupper från den västeurasiska landmassan. Som Michael Heffernan poängterar är berättelserna om hur begreppet uppstod många och ofta motsägelsefulla. Men något som står klart är att Europabegreppet är etablerat under 1700-talet, även om det då som nu hade många innebörder.[73] Att placera Ryssland på kartan innebar även att markera gränserna för Europa, både geografiskt och kulturellt.

En fråga som blir särskilt intressant i fråga om Ryssland är ju var denna gräns mellan Europa och det andra, Asien, rent geografiskt skulle dras. Framstegen inom kartografin, möjligheterna att allt mer detaljerat redogöra för världens gränser och landområdens innehåll, anspelade fortfarande på en gammal föreställning om hur världen var indelad, den så kallade *Mappa Mundi*, det latinska namnet för världskartan där världen var en cirkel indelad i tre: ”Ett T i ett O gör det möjligt att se, hur hela världen är delad i tre”, var en ramsa som skolbarn fick lära sig under 1400-talet och vars ideologiska innehåll fortfarande var starkt förankrat i det europeiska medvetandet.[74]

Asien formade den övre halvcirkeln och separerades från Europa av floden Don och från Afrika av Nilen. Medelhavet separerade Afrika från Europa. I centrum låg staden Jerusalem, den självklara utgångspunkten då kartritaren var

—

[71] Se t.ex Foucault 2006, s. 136 ff. Se även Ajagán-Lester 2000, s. 66 f. om hur just folk som ansågs vara utan skriftspråk, även sågs som folk utan någon historia.
[72] Se liknande exempel i Said 2000, s. 89.
[73] Se till exempel Michael Heffernan: *The European geographical imagination. Hettner-Lecture 2006*, Stuttgart 2007, s.17. Se även Ambjörnsson 2011, s. 22 ff.
[74] Fritt översatt från Willinsky 1998, s. 138: ”A T within an O shows vividly/ how all the world is cut up into three” som i sin tur citerar den italienska poeten Goro Dati.

kristen. Den geografiska kunskapen ökade, nya mätinstrument och metoder möjliggjorde allt mer detaljerade och praktiskt brukbara kartor. Samtidigt bestod den medeltida uppdelningen i tre klart avgränsade världsdelar, men där framför allt gränsen mellan Asien och Europa var allt annat än självklar. Denna skarpa tredelning av världen bestod även efter det att Amerika och Australien blivit kända som kontinenter. De kom aldrig att få samma skarpa kontur som Europa, Asien och Afrika.[75]

Ryssland utgjorde skärningspunkten mellan det österländska och västerländska, Asien och Europa. Men precis var denna punkt fanns var som sagt oklart. Att geografins gränser är situerade i tid och rum är denna uppdelning ett talande exempel på, ”mental mapping” är en term som bland andra Larry Wolff använder för att förklara hur den geografiska, liksom den etnografiska, kartläggningen av de östra delarna av Europa, var en sport som framför allt handlade om att jämföra och finna motsatser.[76] Det finns inga egentliga gränser mellan Asien och Europa, de som föreslagits är alla produkter av mänskligt filosofiskt, politiskt, kulturellt bryderi. I detta bryderi framträdde, bland många andra Strahlenberg och förespråkade den gräns mellan Asien och Europa som vi idag fortfarande ofta använder, nämligen Uralbergen. Han utgick ifrån det axiom som betonade att naturalgeografins gränser ska vara naturliga, de ska hänga samman och inte kunna separeras.[77] Han kritiserade tidigare geografers förslag för att sedan framhäva sitt eget:

> Gränserna som uppställts av de äldre geograferna i norr, vid floden Pytziora, är inte tillräckligt urskiljbara, de modernas gränsdragning, på floden Oby, åt norr, är förvisso synlig, men inte naturlig och de i söder, vid hagaijanska öknen åt Astracan, har enbart varit synliga på kartorna. Men de som här blivit föreslagna, med bergen som gräns, är lika tydliga som de är naturliga /.../[78]

När det inte fanns hav, blev det granit, hård, distinkt och av naturen. Men även om Strahlenberg med stor självsäkerhet fastslog att hans gränser skulle vara

—

[75] Willinsky 1998, s. 138.

[76] Wolff 1994, s. 6. Se även Ambjörnsson 2011, s. 13 ff.

[77] Se Islam 1996, s. 26 där han diskuterar hur just fysiskt upplevda gränser använts inom geografin. Han skriver: ”Natural boundaries are simply repeated masks of power adorned on the face of nature.” och anknyter till vad Lucien Febvre kallat för en ”vacker hägring” (a beautiful mirage).

[78] Strahlenberg 1975 (1730), s. 126. I original: Und hieraus wird nun summariter, doch zur Genüge, zu ersehen seyn, das die von denen Alten gesetzte Gräntze in Norden bey dem Pytziora-Strohm zu schwach und unkenntlich, doch nicht natürlich, solche aber zugleich in Süden durch das Desertum Nagaicum gegen Astracan zu, nicht anders sichtbahr als nur in denen Mappen und Charten gewesen; Da hingegen diese, welche hier bey denen Gebürgen angegeben worden, so kenntlich als naturlich ists /…/ Strahlenberg 1970 (1738), s. 120. Se även Strahlenberg 1975 (1730) s. 105 f. för exempel på hur det naturliga framhävs.

”fastställda för alltid”[79], så dröjde det en bit in på 1800-talet innan denna gränsdragning togs i allmänt bruk. Den tyske geografen Johann Georg Gmelin satte exempelvis år 1747 gränsen mellan Asien och Europa vid floden Jenisei, långt in i Sibirien. Strahlenberg var heller inte först med att föreslå Uralbergen som gräns, utan det var troligtvis Vasilii Tatishchev som fått i uppdrag av tsar Peter att rita en fullständig geografisk teckning av det nya reformerade Ryssland. Strahlenberg kom dock att komplettera och modifiera Tatishchevs förslag och det var Strahlenbergs tryckta skildring som kom att spridas runt Europa.[80]

Under hela 1700-talet var alltså osäkerheten stor om var den *egentliga geografiska* gränsen mellan Asien och Europa låg. 1700-talets geografi fungerade som ett verktyg för alla möjliga former av observationer och att Strahlenberg publicerade både en skildring och en karta kan bara ses som väldigt symptomatiskt. Geografiska gränser var lika kulturellt betingade som just geografiska och Strahlenberg kan med sin skildring och sin karta ses som ett mycket tydligt exempel på hur geografin som vetenskap var inbäddad i ett kulturellt sammanhang, hur den stred om företräden och hur påverkan från andra texter/bilder genomsyrade både den skildring som skrevs och den karta som ritades. Därigenom framkommer det klarare både vilken publik kartan riktade sig till och i vilket sammanhang den skapats, vilket sällan är fallet med kartor i allmänhet. En karta är dock aldrig, som J.B. Harley påpekat, ett arbete av en enskild person, utan involverar ett flertal. Strahlenberg står som upphovsman till kartan, tillsammans med den något förbisedde Johan Anton Matérn och graveraren Johan Frisch, men även utgivaren, företrädare för marknaden och andra mer eller mindre diffusa aktörer bidrog till att utforma denna sorts bild av Ryssland.[81]

Vad som framkommer i Strahlenbergs skildring är att geografin var en vetenskap vars främsta kännetecken var ”exakthet”. Det skulle inte finnas några vagheter i definitionerna och ett av Strahlenbergs mål var att tillrättalägga de fel och brister som tidigare geografer gjort sig skyldiga till i sina kartläggningsförsök. Strahlenberg hade bland annat fått en karta skickad till sig av en vän då han befann sig i Tobolsk:

> Men då jag undersökte den stora vackra kartan, fann jag knappast tio byar och orter som var rätt placerade. Och så är det även med andra kartor.[82]

Kritiken mot andra geografer och kartritare var ofta skarp, men han kritiserade även sina egna tidigare kartläggningsförsök. Han skrev att han korrigerat fel och

—

[79] Strahlenberg 1975 (1730) s.16. I original: /…/ die jederzeit fest stehen, und unverrückt bleiben wird. På engelska: ”determind’ forever”, Strahlenberg 1970 (1738), s. 17.
[80] Bassin 1991, s. 5f. Se även Roll i Durchardt, 2009, s. 29.
[81] Se Harley 2001, s.38 och Broberg 2007, t ex. s. 238 ff.
[82] Strahlenberg 1975 (1730), Vorrede s. 14 f. I original: /.../ als ich aber solche anfieng zu examiniren, fand ich in solcher schönen grossen Charten kaum 10 Wörter und Oerter, die in dem einen so wohl als andern waren. Strahlenberg 1970 (1738), Preface, s. IX.

brister i sina tidigare kartor eftersom han nu lyckats observera saker och ting bättre och med mer ”exakthet.”[83] En gräns ska dras och den ska vara naturlig. Distanser ska mätas på rätt sätt. Även språk, folk, natur ska klart urskiljas och kategoriseras. Geografin, vilken börjar utvecklas som vetenskap under 1700-talet, var objektiv och ytterst exakt.

Avslutning

Utgångspunkten i det här avsnittet har varit att den geografiska (och däri även den etnografiska och etymologiska) kunskap som Strahlenberg kan ses som en företrädare för, var under stark utveckling under den period som studerats här. Ryssland kom att utgöra en form av scen där europeiska och ryska vetenskapsmän kämpade om positioner och företräden i det vetenskapliga arbete som syftade till att placera och inrätta Ryssland på den Europeiska och Asiatiska kartan. Strahlenberg, svensk-pommersk krigsfånge, men samtidigt en kartograf och vetenskapsman, befann sig i en tid och i ett sammanhang, där kunskapen om Ryssland höll på att utvidgas. Man ville få ytterligare klarhet i hur Ryssland skulle kategoriseras, vilka folkslag som bebodde det väldiga landet, vilka arkeologiska fynd och religiösa fetischer som gömde sig i outforskade områden i nordost. Vetenskapsexpeditioner sändes iväg till Sibirien, Kamtjatka, Altai. Informationen flödade in. Strahlenberg var en av dessa tidiga kartläggare och kunskapsförmedlare och i hans beskrivningar av sin resa och sina umbäranden ligger också en civilisationshistoria inbäddad. Det handlade om att sätta upp gränser mellan det europeiska och det asiatiska, det civiliserade och det okända. Men framför allt var det en insamlandets praktik som beskrevs.

Strahlenbergs skildring av Ryssland och Sibirien berör mängder av områden. Det är en kompilatorisk form av kunskapsinsamling som har något av både Rudbäck och den snart så inflytelserika Linné över sig. Information samlades för informationens skull, men kategoriseringen var ännu inte fullt utvecklad. Det finns fortfarande något religiöst och smått mytologiskt över det hela.

Framför allt är beskrivningen en text där inledningen och förordet skiljer sig avsevärt från de avsnitt som följer. Kreuger menar att det förmodligen har skett stora omarbetningar av just dessa partier då Strahlenberg kommit hem efter fångenskapen.[84] Det förflöt trots allt åtta år mellan hemkomsten och den slutgiltiga publiceringen av verket. Brevväxlingen med Benzelius visar även detta. Inledningen andas lärdom, kunskap och en stor förtrogenhet med samtida och föregående författare som behandlat Ryssland i skrift och på karta. Europa framstår som civilisationens självklara mittpunkt och de ryska och asiatiska områdena beskrivs som ”avlägsna”, ”isolerade” och ociviliserade. Här diskuterar

—

[83] Strahlenberg 1975 [1730], s. 11. 1970 (1738), s.11.
[84] Se John R. Kreugers förord i: Strahlenberg 1975 [1730].

Strahlenberg de misstag som andra geografer gjort sig skyldiga till och positionerar sig själv som en kompetent och sanningssträvande geograf och resenär. Det egna, Europa, ställs mot det andra, Ryssland/Asien.

Men med exemplen ur Strahlenberg/Messerschmidts resedagbok, visar det sig även hur resandet och kunskapsinsamlingen beskrevs i en mer praktisk bemärkelse. Resedagboken, som blev publicerad först på 1960-talet, har starka band till den sortens resedagböcker som bland annat de karolinska krigarna förde på resa och i sin fångenskap. Det är väder- och vindförhållanden, städer som passeras, människor som kommer och går. I detta beskrivande av vardagens umbäranden skymtar möten med ryska folk och vetenskapliga utbyten med andra europeiska vetenskapsmän på resa. Den kunskapskolonisation som den ryska staten, med hjälp av europeiska vetenskapsmän, sysselsatte sig med blir synlig. Att samla information om religionsutövning, antikviteter, språkgrupper och härstamning, kan visserligen ses som bara ännu ett exempel på den stora vetgirigheten och nyfikenheten kring dessa länders innehåll som frodades i europeiska lärda kretsar under perioden, men i ett större perspektiv så måste den även förstås som en form av kontroll över folkgruppers invärtes sammansättning och kultur/religionsutövning. Att insamla information var och är att skaffa sig kontroll.

För Strahlenberg handlade detta kanske enbart om att föra ut kunskap i det europeiska ljuset, att göra sig ett namn bland geografer och resenärer. Att främja sanningen och dra exakta gränser. Men det som först kan tyckas som oskyldig nyfikenhet och en vilja till kunskap, kan också ses som en, om än bara liten del, i en större strävan att skapa rysk kontroll och underkuva utomryska folkslag. Här spelade också en strävan att närma sig Europa in och som bland andra Mark Bassin visat så var relationen till Europa viktig både från europeiskt och från ryskt håll. Det är till Europa Strahlenberg vänder sig i sin skildring. De europeiska lärda männen, de nyfikna och de som följer en karta. Vad som är centrum och vad som är pereferi framkommer tydligt, det är en europeisk publik som ska informeras och stillas i sin nyfikenhet kring det avlägsna och främmande.

När Strahlenberg kommit tillbaka till Sverige och bosatt sig i Torslunda utanför Eskilstuna, hade redan flera nya Rysslandsskildringar publicerats som han nu fick möjlighet att läsa. ”Das Veränderte Russland” av Fridrich Christian Weber utkom 1721, alltså samma år som freden slöts och Strahlenberg påbörjade sin återresa.[85] Han anknyter ofta till detta verk i beskrivningen och överlåter åt läsaren att ta del av Webers beskrivningar, då han själv anser ytterligare omnämnanden överflödiga.[86] Under åren som följde skulle bland andra Georg Gmelin, Peter Simon Pallas, Georg Wilhelm Steller, Friedrich Müller och många andra publicera sina omfattande beskrivningar av resor och forskningsland-

—

[85] Friedrich Christian Weber*: Das veränderte Russland /…/* Frankfurt 1721.
[86] Se till exempel Strahlenberg 1975 (1730), s. 28.

vinningar i ryska områden. Nya atlaser skulle tryckas och vinna erkännande. Då Strahlenberg skrev och publicerade sin beskrivning och karta hade arbetet precis bara börjat.

Särskilt påtagligt i Strahlenbergs text är den uppdelning han gör mellan den europeiska, lärda eliten och de folkslag och områden i Ryssland som beskrivs som avlägsna och icke-kapabla att beskriva sig själva. Som i synnerhet Wolff understrukit, liksom även Gunnar Broberg och Sten Högnäs, så framstår det tydligt att han drar en skarp gräns, både geografiskt och kulturellt mellan Europa och, framför allt Nordostsibiriska områden i Ryssland.

Med ett vetenskapens tilltal och målgrupp blir tudelningen mellan Europa och Ryssland skarpare och mer tydligt definierad. Sorteringen av språk och folkgrupper, deras härstamning och släktskap är även en del i detta. I det mer praktiska förfarandet som kan anas i dagboken framkommer denna vilja till ordning och gruppering. Att fråga befolkningen var ett led i att erhålla kunskap, ett annat att eftersöka kulturskatter och religösa föremål bland de olika folkgrupperna, men också som en form av varuhandel mellan europeiska vetenskapsmän. De väldiga områdena i Sibirien framstår här som oupptäckta väntande skattkammare, fyllda av allehanda växter, folkslag och föremål. Den ridå som dolt Sibirien hade dragits undan och det var upp till vetenskapsmännen att föra all den kunskap de kunde komma över, ut till Europa.

I denna vetenskapens beskrivning av Ryssland var det detaljerna som avgjorde helheten.

KAPITEL 4

Navigatören – Om okända stränder och farliga hav. Sven Waxell och den andra Beringexpeditionen

A map says to you
Read me carefully, follow me closely, doubt me not.
It says
I am the earth, in the palm of your hand
Without me
you are alone and lost.[1]

I Strahlenbergs skildring var det framför allt tre grupper av läsare som han vände sig till: de lärda, de nyfikna och de som faktiskt hade praktisk nytta av en karta och en skildring. Sven Waxell, den resenär vi möter härnäst, tillhörde utan tvekan den sista av dessa grupper. I kapitlet som följer vill jag visa hur geografisk kunskap användes, diskuterades och presenterades av en resenär som befann sig mitt i en rysk vetenskaplig expedition och där innebörden av begrepp så som sanning, erfarenhet, nytta och vetenskap ställdes på sin spets och utmanades när en resa utanför den av vetenskapen kända världen beskrevs.

Sven Waxell föddes i Stockholm 1701 och arbetade under flera år som sjöman i England. 1733 anmälde han sig som frivillig till den andra Beringexpeditionen där han medverkade i sexton år. Efter hemkomsten blev han befordrad till sjökapten och fick i uppdrag att sammanställa och jämföra de olika skeppsjournalerna. Han förde senare befäl på olika skepp på Östersjön och blev utsedd till kommendörkapten på flottstationen i Kronstadt.[2]

Om Waxell är att se som svensk eller ryss är inte möjligt att svara på; han reste på sjön och var anställd av den ryska staten. I forskningen är det framför allt Waxells insatser för att främja den ökade kunskapen om ryska landområden och utforskningarna av Kamtjatka och de nordamerikanska kusterna som framhållits och precis som i fallet Strahlenberg och Vitus Bering, ses han ofta som ett exempel på hur viktiga de skandinaviska insatserna var för att sprida kunskap om okända områden i Ryssland.[3] Vad som betonas är ofta mödan och strapatserna och de enorma uppoffringarna som gjordes för att främja den ryska expansionen och kunskapen om riket. Det är i mycket en hjältehistoria som

—

[1] Beryl Markham, *West with the night*, N.Y. 1983, citerat ur Harley i Livingstone & Rogers (Ed) 1996, s. 423.
[2] Se Semjonow i Waxell 1953, s. 207 f. Se även Lönnberg 1941.
[3] Se exempelvis Semjonow i Waxell 1953, s. 206 ff., Lönnberg 1941.

berättats. Umbärandena var enorma.[4] Men det som betonas här är inte i första hand Waxells insatser för kunskapen om Ryssland och geografin, utan det sammanhang och de diskurser som berättelsen från expeditionen ingår i och ger uttryck för. Jag vill avtäcka mönster och sammanhang som berör kulturella och mänskliga förhållanden och hur dessa hänger samman med periodens vilja till systematisering och kategorisering av människor och natur. Hur synliggörs detta i en resebeskrivning från en av periodens största vetenskapliga expeditioner och vad får det för betydelse?

Strahlenberg och Waxell hade som resenärer många gemensamma drag. Deras skildringar är båda ett resultat av att de rest som medföljare på ryska expeditioner där inventeringen av kända och okända delar av Ryssland skulle presenteras och åskådliggöras för en rysk och europeisk publik. Men de skiljer sig också åt på många sätt: Strahlenberg var den stora kartläggaren, han drog gränser och kategoriserade människor, föremål och språk. Waxell, å andra sidan, var en sjöman, en resenär som på resa i okända hav var i händerna på vetenskapen och de kartor som producerats; en felaktig karta kunde innebära skillnaden mellan liv och död, samtidigt som han med sin skildring, med sina rapporter om land och folkslag var ännu en kunskapsproducent som skapade sanningar om ryska och okända folk längs den ryska / nordamerikanska kusten. På grund av denna dubbelsidighet ges här möjligheter att analysera reseskildringens ofta väldigt mångbottnade innehåll och budskap, pendlingarna som sker mellan olika positioner, i det här fallet är det särskilt begreppen erfarenhet och sanning som står i fokus.

Gottfried Wilhelm Leibniz hade redan 1697 gjort förfrågningar hos tsar Peter om att sända iväg en expedtion för att klargöra huruvida det fanns en landförbindelse mellan Amerika och Asien. Frågan kom upp vid flera tillfällen och även från franskt håll fanns ett stort intresse för frågan.[5] 1724 fick dansken Vitus Bering order om att bege sig till Kamtjatka och där bygga två stora båtar för att sedan segla norrut. Syftet med den första expeditionen är något omtvistat. Huruvida det var att undersöka om det fanns en landförbindelse mellan Asien och Amerika, eller om detta endast var en bisak i det ännu viktigare projektet att kartlägga okända områden, som bland andra Carol Urness hävdar, är fortfarande oklart.[6] För Ryssland var det viktigt att fastställa var rikets nordostligaste

—

[4] Se till exempel Lönnberg 1941, Semjonow 1953, Strindberg 1912.

[5] Waxell, 1953, s. 18 Semjonow i Waxell 1953, s. 184 f.

[6] Se Carol Urness: ”The first Kamtchatka Expedition in Focus” i: Møller and Okhotina Lind 2003, s. 17 ff. Forskningen kring Vitus Bering och de ryska vetenskapsexpeditionerna är ansenlig. En god överblick kring rysk, engelskspråkig, tysk och nordisk litteratur ger Peter Ulf Møller i ”Bering and the Kamtchatka Expeditions. A bibliography” i Peter Ulf Møller & Natasha Okhotina Lind (Ed): *Under Vitus Bering's Command. New Perspectives on the Russian Kamchatka Expeditions*, Aarhus, 2003, s. 270 ff. Om de ryska expeditionerna och utforskandet av Nordamerika, se till exempel Nikolai Nikolaevich Bolkhovitinov (Ed.): *Istorija Russkoj Ameriki: 1732–1867. T.1, Osnovanie Russkoj Ameriki: 1732–1799*, Moskva 1997. Leonid A Goldenberg,: *Mezhdu dvumia ekspeditsiiami Beringa*. Magadan, 1984. Om kapten Chirikov

gräns skulle dras, men också att finna en praktisk sjöväg från Atlanten till Stilla havet, vilket skulle betyda mycket för handeln med Kina, då landvägen var krävande. Denna sjöväg förutsatte ett sund mellan Asien och Amerika.[7] Sundet var utsatt på Strahlenbergs karta som precis hade publicerats, men osäkerheten var fortfarande stor.[8]

Vitus Bering kom tillbaka från den första expeditionen 1730. Tsar Peter hade nu avlidit och det var kejsarinnan Anna som fick motta Berings rapport. På grund av att rapporten betvivlades i vissa läger erbjöd sig Bering att ge sig ut på en ytterligare expedition. Hans plan godtogs 1732, men utvidgades till att även innefatta en utforskning av ögruppen Kurilerna och dess geografiska förhållande till Japan. Tre skepp skulle byggas för att resa mot Kurilerna och Japan och ytterligare två skepp för att återigen klargöra gränsförhållandena mellan Asien och Amerika. (*Se bild 3 i bildinlaga*) Det var på denna andra expedition som styrmannen Sven Larsson Waxell var en av deltagarna och senare fick befälet, då kommendörkapten Vitus Bering avlidit.[9]

De båda Beringexpeditionerna kan ses som typiska exempel på hur tidens strävan efter ny kunskap och information kring okända delar av världen kunde ta sig uttryck. När man tittar lite närmare på vilka som deltog i dessa expeditioner blir detta ännu tydligare. Det krävdes experter för att genomföra en expedition och dessa experter var till majoriteten från det vi idag kallar Västeuropa, framför allt var det tyska inflytandet stort. Med på den andra Beringexpeditionen fanns från starten 1733 historikern och ledamoten av den engelska vetenskapsakademin, professor Gerard Friedrich Müller, botanikern och medicine doktorn Johann Georg Gmelin, samt astronomiprofessorn Louis Delisle de la Croyère. Dessa byttes senare ut mot historieprofessorn Johan Eberhard Fischer och adjunkten i botanik och naturalhistoria, Georg Wilhelm Steller. ”Dessa män ledsagades av konstnärer, målare, studerande, med flera.”[10] Expeditionen måste

och hans resa på skeppet S:t Paul, se M. Dmitrii Lebedev: *Plavanie A. I. Chirikova na paketbote Sv. Pavel k poberezhiam Ameriki*. Moskva 1951. L.S. Berg: *Otkrytie Kamchatki i ekspeditsii Beringa 1725–1742*, Moskva, Leningrad 1949, och Frank A. Golder: *Bering's Voyages. An Account of the Efforts of the Russians to Determine the Relation of Asia and America*. 2 vols. New York 1922–25. Se även A. I. Andreev(ed.): *Russian Discoveries in the Pacific Ocean and North America in the 18th Century*. Översatt av Carl Ginsburg & Ann Arbor, Michigan 1952. M. I. Belov (Ed.). *Russkie morekhody v Ledovitom i Tikhom Okeanakh. Sobranie dokumentov o velikikh russkikh geograficheskikh otkrytiiakh na Severo-Vostoke Azii v XVII Veke*. Moskva1952. Se även Lydia Black: *Russians in Alaska 1732–1867*, Fairbanks 2004 och från svenskt håll, se t ex. Kristian Gerner: ”Beringland – en rysk historia” i Thomas Borén och Peter Schlyter (red): *Kring Beringia. Expeditioner och folk. Ymer 2007. Årgång 127*, Eslöv 2008, särskilt s. 19 ff.

[7] Semjonow i Waxell 1953, s. 186.

[8] Se te x Sten Lindroth: *Löjtnant Åhls äventyr. Svenska studier och gestalter*. Stockholm 1967, s. 165.

[9] Lönnberg, Einar: ”Sven Larsson Waxell. Ett 200-års minne” i: *Kungliga Vetenskapsakademins årsbok för 1941*, särtryck, Stockholm 1941, s. 262 Lönnberg bygger i stort sett sin framställning av expeditionerna på Waxells egen rapport, då ännu ej översatt till svenska.

[10] Waxell 1953, s.16. Se även Beck i Steller 1974, s. VIII ff.

även ses som ett led i den ryska expansionen; det fanns stora ekonomiska intressen bakom företaget. Att inmuta nya områden, där naturfyndigheter och skattepålagor gav inkomster till staten var en mycket stark drivkraft bakom expeditionerna.

Från denna expedition finns det flera reseskildringar publicerade, de mest kända är den av Johann Georg Gmelin som utkom 1751/52 under titeln *Reise durch Sibirien*[11], liksom *Beschreibung von dem Lande Kamtchatka* av Georg Wilhelm Steller som trycktes 1774.[12]

Även Linné följde expeditionens umbäranden och brevväxlade med Gmelin som samlade plantor och frön, vilka så småningom nådde Linné i Uppsala via svenska sändebud i S:t Petersburg. Utforskandet av Sibirien och Berings expeditioner var alltså händelser som följdes med stort intresse från universiteten i Europa och i utilistisk anda såg även Linné de stora möjligheterna med att lyckas så frön och föröka plantor från platser med liknande klimat som Sverige.[13] Ryssland och framför allt Sibirien beskrevs som något av en outforskad naturalhistorisk skattkammare som bara väntade på att upptäckas/avtäckas, namnges och inrättas i de naturalhistoriska systemen.

Expeditionen var ett stort och påkostat projekt, över 1 000 man kom att vara direkt involverade och enligt Waxell kom ytterligare 2 000 personer att bistå med transporter av främst proviant och virke till skeppsbygget: ”allt för att befrämja den allmänna geografien och sålunda stå allmänheten till tjänst…”[14] Även om det fanns flera syften bakom det påkostade projektet som både inkluderade utforskningen av okända kuster i nordost och utforskningar av den ryska Kamtjatkahalvön och Kurilerna, var det främst viljan att med vetenskapliga metoder kartlägga och samla information om okända landsdelar och kuster som stod i fokus.

—

[11] Johann Georg Gmelin: *Reise durch Sibirien von dem Jahr 1733, bis 1743*, Göttingen 1751. Om Gmelin, bekantskapen med Linné och Beringexpeditionen, se Carl-Otto von Sydow: ”Linnaeus and Gmelin” i *Svenska Linnésällskapets Årsskrift årgång 1978*, Uppsala 1979, s. 212 Se även Sten Lindroth: ”Svensk-ryska förbindelser under 1700-talet” i: *Löjtnant Åhls äventyr. Svenska studier och gestalter*, Stockholm 1967.

[12] Georg Wilhelm Steller,: *Beschreibung von dem Lande Kamtscatka. Dessen Einwohnern, der ensitten, nahmen, Lebenart, und verschiedenen Gewohnheiten her aus gegeben von J.B.S. mit vielen Kupsern,* Frankfurt und Leibzig 1774.

[13] Även om ryska staten kontrollerade insamlandet så var det möjligt att sända exemplar ut ur landet, vilket skedde i stor skala. Gmelin hade precis börjat använda sig av Linnés klassifikationssystem och Linné väntade på den sibiriska flora som skulle publiceras så småningom. Om Gmelin, Linné och turerna kring hur Linné lyckades få Gmelin att skicka åtråvärda frön och plantor till Sverige och Uppsala, se även Lindroth 1967, s. 167ff. Även Stellers växter från Kamtjatka lyckades Linné komma över i slutet av 1740-talet enligt Lindroth 1967, s. 170 f. Se även Von Sydow i *Svenska Linnésällskapets Årsskrift årgång 1978*, 1979, s. 214 ff. Om nätverksrelationer, utbyten av frön och specimen i den närmaste kretsen kring Linné, se Hodacs och Nyberg 2007, s. 108 ff.

[14] Waxell 1953, s. 16 f.

I all enkelhet – Styrmannen och hans skildring

Nyfikenheten, vetgirigheten, den allmänna nyttan, det vetenskapliga, sanna, exakta och förnuftiga kan alla ses som begrepp och företeelser som faller inom ramen för upplysningens idékomplex. Allt detta har även sin plats hos Waxell som dock inte utger sig för att ha något annat syfte med sin skildring än att ”här teckna en sjömans eller matrosrapport”.[15]

Waxells skildring är inte daterad, men enligt Jurij Semjonow nedtecknades den i sitt slutgiltiga skick mellan åren 1756 och 1758, alltså ett antal år efter att expeditionen avslutats.[16] Det är först 1891 som skriften omnämns i en avhandling som behandlar Stellers ’sjöko’.[17] Waxells text; ”Auszug” som var den ursprungliga rubriken, hamnade troligtvis via amiralitetet i S:t Petersburg i kejsarinnans privata bibliotek och låg där oläst under lång tid. Anledningen till att skildringen inte lästs menar Semjonow, var att den var författad på en tyska som var så pass dålig och rent av obegriplig, att den troligtvis direkt avskräckte från läsning.[18]

Under revolutionen försvann Waxells text, men 1938 dök den 203 sidor långa skriften upp igen hos en bokhandlare och statens bibliotek i Leningrad kom över skriften.[19] Men varför skrev han på tyska om han inte behärskade språket fullt ut? Förmodligen berodde valet av språk på att han förutsatte både ett ryskt och utomryskt intresse för texten. Inte att förglömma så hade han även haft tillgång till botanikern Georg Wilhelm Stellers anteckningar som var skrivna på tyska. [20] Från expeditionen finns det en stor mängd loggböcker, kartor och annat material samlat, som Waxell fått order om att skicka till amiralitetet. Hans skildring bygger i stort på de loggböcker och rapporter som nedtecknades under resans lopp.[21] Framför allt måste den rapport som Waxell skrev och skickade till amiralitetskollegiet den 15 november 1742 framhållas, vilken var den första beskrivningen av skeppet S:t Peters färd som gjordes.[22]

—

[15] Waxell 1953, s. 12.

[16] Se Semjonow i Waxell 1953, s. 221. Tidigare versioner hade dock redan spridits. ”Nachdem Swen Waxell seinen Bericht hatte, war die ”Grosse Nordische Expedition” 1743 offiziell für beendet erklärt worden”, skriver Beck i förordet till Steller (1774) 1974, s XIX.

[17] Sjökon, manaten eller barkdjuret som det också kallades, var ett tidigare okänt djur som Waxell och hans besättning råkade på under sin vistelse på Beringön. Sjökon kom att bli deras huvudföda under deras sista del av vistelsen. Den utrotades ganska snart av jägare efter det att den blivit känd i övriga Ryssland. Se Waxell, s. 154 ff och Lönnberg 1941, s. 287 f.

[18] Semjonow i Waxell 1953, s. 222. Waxell ursäktar sig också i förordet för sin dåliga tyska: ”Må man förr se till min goda vilja än till verket”. Waxell 1953 s. 14.

[19] Se Förordet av Hakon Mielche i den danska översättningen av ”Utdrag” översatt av Johan Skalberg. Sven Waxell: *Vitus Berings eventyrlige opdagerfaerd. 1733–1743. Skildret af hans rejsefaelle og förste officer Sven Waxell*, Köpenhamn 1948, s. 11.

[20] Se Semjonow i Waxell 1953, s. 228.

[21] Lönnberg 1941, s. 292, Semjonow i Waxell 1953, s. 218 ff.

[22] Se Semjonow i Waxell 1953, s. 218. Se den första rapporten på: http://frontiers.loc.gov/cgi-bin/query/r?intldl/mtfront:@field(NUMBER+@od1(mtfms+u0010080), Detailed report of Lieutenant Sven Waxell about second expedition to Kamchatka (written in Petropavlovsk harbour), November 15, 1742 (Acts of Admiralty Board – Fond 216, delo 2 /1742). Hämtad 2012-06-05.

Att Waxells ”utdrag” är en skildring som även bygger på andra personers beskrivningar illustreras med det avsnitt som behandlar den del av expeditionen som reste mot Japan och Kurilerna. Detta baseras på den danske kaptenen Martin Spangbergs rapport då Waxell inte själv var med, men detta påpekas också i texten.[23]

Waxells skildring är problematisk ur flera synvinklar. För det första måste textens språkliga problematik lyftas fram. Det ursprungliga manuskriptet skrevs av en svensk på dålig tyska. Texten har bearbetats och publicerats på danska och tyska, men här används en svensk översättning. Detta kan ses som ett problem då nyanser och syftningar kan ha gått förlorade i både översättning och bearbetning. Dock har en stickkontroll genomförts och några uppenbara feltolkningar har inte påträffats.[24] För det andra tecknar skildringen till stora delar förhållandena till havs eller beskriver den strandsatta expeditionens levnadsvillkor på Beringön. De möten med främmande folk som beskrevs skedde på områden som dittills setts som okända. Det är därför inte möjligt att enbart tala om Sven Waxell som en svensk resenär på resa i Ryssland. Snarare kan vi se honom som en sjöman med svensk bakgrund vilken gått i rysk tjänst och som deltar i en expedition i de yttre gränsområdena mellan Nordamerika och Ryssland.

Här koncentreras analysen till de delar där Waxell ger oss en inblick i hur han såg på expeditionens syften, förhållandet till vetenskapen och sin egen roll som medlem av expeditionen och dess skildrare. Hur beskrevs en expedition med vetenskapliga syften, av en man som själv inte var vetenskapsman, utan styrman? Mot bakgrund av periodens intresse för vetenskap och geografi; hur tog sig detta uttryck hos en man som deltagit i ett av tidens mer påkostade kartläggnings- och kunskapsprojekt? Ytterligare frågor som ställs är hur Waxell

—

[23] Waxell 1953, kapitel VIII med rubriken ”Om expeditionens andra uppgift, nämligen att finna en väg till Japan och att bestämma detta lands läge i förhållande till Kamtjatka” s. 52.

[24] Det är den på svenska publicerade skildringen som används här. Denna har, på grund av de många led som översättningen genomgått, jämförts med en fotokopia av originalet som finns i Bancroftsamlingen vid Barkeleys universitetsbibliotek i Kalifornien, under signum BANC MSS P-K 208. Den svenska texten överrensstämmer väl med originalet utifrån de förutsättningar som finns. Se Semjonow i Waxell 1953, s. 237 f. Jag har i synnerhet jämfört de citat som jag använder, för att förvissa mig om att ord och meningar inte blivit fullständigt misstolkade i översättningen. Det mest påtagliga är att ortsnamnen ibland anpassats till den standard som gällde under 1950-talet, till exempel orten Bolsjeretsk, som i originalmanuskriptet benämns Boulsoy. Jämför Waxell BANC MSS P-K 208, s. 66 och Waxell 1953, s. 65. Detta påpekas dock i Semjonows översättning. För framtida forskning skulle en jämförelse mellan dessa texter, samt med de rapporter och loggböcker som skickades in till amiralitetet, kunna ge ytterligare information om expeditionen, dess medlemmar och hur hela projektet administrerades. Det har dock bedrivits relativt mycket forskning kring Beringexpeditionerna redan, särskilt från danskt, ryskt och amerikanskt håll och då syftet här inte är att i detalj avgöra resultatet av expeditionen, så har sådana efterforskningar lämnats åt sidan. Dock finns det mycket material att titta på i Admiralitetets arkiv, varav en hel del finns digitaliserat. Om Bering, se till exempel Møller i Møller & Okhotina Lind 2003, s. 270 ff. Loggböcker, rapporter mm. finns bevarade i Admiralitetets arkiv i S:t Petersburg och i viss utsträckning digitaliserat på Meeting of Frontiers hemsida: http://frontiers.loc.gov/intldl/mtfhtml/mfhome.html – Sökord: ”Sven Waxell” bland de digitala samlingarna.

beskrev sin egen roll som förmedlare av denna nya geografiska kunskap och hur han skildrade och bemötte människor och områden vilka tidigare betecknats som relativt okända eller dåligt utforskade. Vilka strategier hade man för att bemöta detta okända?

Slutligen diskuteras Waxells skildring av invånarna på Kamtjatka, den halvö expeditionen utgick ifrån och dit de slutligen återvände efter sin långa vinter som skeppsbrutna på det som skulle komma att kallas Beringön. Utifrån två bilder ur expeditionsmedlemmen och botanikern Stellers publicerade skildring, vilka tecknats av någon av de konstnärer som fanns med på expeditionen, ställs frågan om hur Waxells beskrivningar och ”Stellers” bilder av invånarna på Kamtjatka kan tolkas? Vad innebar detta i ett större perspektiv?

Något som utmärker Waxells skildring är att den till stor del beskriver förhållanden till havs och expeditionens vistelse på öar så som Beringön. Han använder sig ofta av termer som hör navigering och sjöfart till och mycket kretsar kring väder, vind och sjöförhållanden. I det följande låter jag skildringarna av natur och människor stå i fokus, liksom förhållandet till vetenskapen och de kunskapsideal som präglar perioden.

Med erfarenheten som vapen till de lärda i Europa

Waxells förord är intressant ur flera aspekter; Han redogör här för syftet med sin skildring, vilket är att förse världen med uppgifter om vad expeditionen egentligen uträttade. Han vill även uppmuntra andra besättningsmedlemmar ”att låta den kunskapstörstande delen av mänskligheten ta del av ytterligare uppgifter”[25] Dessutom framkommer det vad som ansågs kännetecknа en sann skildring vilket kan ses som något mycket typiskt för perioden. Waxell framhåller att han inte har någon annan avsikt än att författa en sjömans- eller matrosrapport och vad som vid flertalet tillfällen upprepas är att han bygger sin skildring på sanningen och den egna personliga erfarenheten. Det ses som ytterst angeläget att legitimera den skrivna texten. Genom den egna erfarenheten blir skildringen trovärdig, författaren har varit på plats, iakttagit med egna ögon och detta är oerhört viktigt för att kunna hävda att det som skildras faktiskt är sant, vilket som tidigare diskuterats, alltid varit ett dilemma för reseskildraren.

Den tänkta publik som skildringen riktar sig till är i stort sett densamma som Strahlenbergs. Då Waxell i sitt förord skriver vilka förebilder han har i fråga om sitt författande, står det klart att han ser som sin främsta uppgift att förmedla den rena sanningen utan överdriven litterär finess och att han tagit kaptenen William Dampier och dennes styrman Funnel, vilka reste runt jorden 1679, som förebilder. ”Dessa två män har också givit världen en skildring av sin resa, och även om stilen inte är särdeles sirlig eller lärd innehåller deras böcker endast sanna rapporter och sådana nyheter som världen längtade efter. Och därför har

—

[25] Waxell 1953, s.11.

också deras verk blivit mottaget med största aktning i hela Europa."[26] Waxell visar att han tagit intryck av andra författare när han själv tecknade sin skildring, men också att det fanns en förväntad publik med vissa krav på vad en reseskildring skulle innehålla.

Världen längtade efter nyheter och som Suzanne Rodin Pucci skriver så kan man tänka sig att det främst var olikheterna mot det västerländska som lockade. Det fanns en publik, lärd och nyfiken, som lockades av reseskildringar från fjärran platser och det är mot denna publik som även Waxell riktade sin skildring. Genom att förse denna publik med sann information om okända områden, utvecklades vetenskapen och kunskap spreds. Waxell såg sig här som en man i tjänst hos vetenskapen och var mycket medveten om de stora vetenskapliga värdena av den expedition som företogs. Han lovordade exempelvis den ryska staten eftersom han menade att det inte sparades på pengar och manskap då okända länder, kuster och förhållanden skulle undersökas och klargöras:

> Bakom hela denna aktivitet låg uteslutande avsikten att tjäna mänskligheten och främja den allmänna geografien, för att den lärda delen av världen äntligen skulle bli väckt ur den sömn den så länge, ja till dato, hade slumrat i.[27]

Okunnigheten skulle åtgärdas och detta gjordes med hjälp av vetenskapliga expeditioner vars skildrare kunde hänvisa till den personliga erfarenheten då de förmedlade information till Europa och just erfarenheten är ett ständigt återkommande tema och begrepp i Waxells skildring. Det är tydligt att denna erfarenhet var hans främsta tillgång när han ville förmedla sina intryck av expeditionen. Utan att själv vara en betydelsefull vetenskapsman med utbildning och specialiserad kunskap så hade han i alla fall erfarenheten att tillgå när han ville göra sin skildring känd i vidare kretsar:

> Jag skriver inte med hjälp av gissningar och spekulationer utan på grundval av fakta och verkligen på så sätt, som det efter försök och erfarenheter förhåller sig.[28]

Waxell var en resenär som hade varit på plats och anledningen till att detta framhölls så starkt vid flera tillfällen var kanske framför allt för att han ville särskilja sig från de fiktiva resenärerna, eller "the armchair-travellers", vars skildringar också fanns i omlopp. Men han använde sig också av erfarenheten för att positionera sig gentemot vetenskapsmännen och deras allt starkare ställning.

—

[26] Waxell 1953, s. 12. Funells och Dampiers skildringar finns publicerade i flera upplagor. Se tex. Robert Kerr F.R.S & F.A.S. Edin (Ed.): *A General History and Collection of Voyages and Travels /…/. Part II, Book IV,* kapitel VIII och IX. London & Edinburgh 1824. Waxell nämner även lord [Georg] Anson som förebild. Han reste runt jorden 1740–1744, Waxell 1953, s. 12 f.
[27] Waxell 1953, s. 27.
[28] Waxell 1953, s. 27.

Med hjälp av fakta och erfarenhet skulle sanningen förmedlas till de ”slumrande lärda” i Europa.

Waxell var som sagt ingen vetenskapsman, han var styrman och som han själv påpekade var det ”en känd sak att ytterst få sjömän har studerat vid universiteten och att de följaktligen saknar de nödvändiga kunskaperna”.[29] Trots detta var han ytterst medveten om vetenskapens, och i synnerhet geografins och kartografins betydelsefulla roll i samtiden. Han redogjorde sakligt för expeditionens syften: att först ”undersöka den så kallade Nordostpassagen mellan Jugorsundet[30] för att genom Ishavet komma ut i Kamtjatka-havet, eller Stilla havet”[31] för att sedan finna vägen till Japan och bestämma läget i förhållandet till Kamtjatka.[32] Slutligen skulle expeditionen: ”avgöra det verkliga avståndet i parallellen mellan Nordamerika och Asien”.[33]

När Waxell skulle redogöra för sina egna åsikter om den Nordostpassage som de hade som mål att hitta, bygger han sina argument på just den egna erfarenheten. Det framkommer tydligt att han var medveten om att resonemang skulle underbyggas vetenskapligt och att det skulle vara möjligt att pröva antagandens sanningshalt:

> Då jag nu gått så långt och rent av förklarat en sådan passage omöjlig, är det naturligt att jag framlägger de orsaker och erfarenheter jag bygger på. Annars kunde man nämligen med rätta påpeka, att vem som helst med hjälp av några förmodanden kan komma med sina reflexioner om en okänd sak, reflexioner som dock väl att märka är utan grund och absolut säkerhet, eftersom ordentlig erfarenhet saknas. Sådana invändningar vågar jag dock påstå, att man inte kan göra mot mig.[34]

Waxell fortsatte att berätta om hur expeditionen försökte finna passagen, men misslyckades. ”Alltså har jag med erfarenheten som grund fastslagit denna nordliga passages oanvändbarhet.”[35] Med fem argument förklarade han varför passagen var en omöjlighet och avslutade med att han skulle kunna lägga fram många fler, eftersom ”… det är en lätt sak att göra dem, då jag sitter inne med så många tungt vägande erfarenheter…”[36]

Att ha varit på plats var framför allt viktigt när trovärdigheten i de egna kretsarna ifrågasattes. Just detta med de geografiska och kartografiska beskrivningarna av dessa relativt outforskade områden kom att få avgörande konsekvenser för hela expeditionen. En karta som utgav sig för att visa det så kallade

—

[29] Waxell 1953, s. 12.
[30] Sundet mellan Vajgatj-ön och fastlandet, övers. anm.
[31] Waxell 1953, s. 27.
[32] Waxell 1953, s. 52, citatet från s. 70.
[33] Waxell 1953, s. 70.
[34] Waxell 1953, s. 27.
[35] Waxell 1953, s. 30.
[36] Waxell 1953, s. 34.

Juan da Gamas land, spelade en avgörande roll för de problem expeditionen kom att stöta på under sin färd mot den Nordamerikanska kusten.

När vetenskapen sviker – Kartan och vikten av erfarenhet

Expeditionen övervintrade mellan åren 1740–1741 i Petropavlovsk på Kamtjatka. De båda skeppen, S:t Peter, där Waxell var styrman och Vitus Bering kommendörkapten, och S:t Paul skulle efter vinteruppehållet bege sig ut på den del av expeditionen som skulle undersöka förhållandet mellan Asien och Amerika. Enligt Waxell diskuterades det bland officerarna under hela vinteruppehållet vilken kurs som skulle tas från Kamtjatka:

> Samtliga officerare och styrmän höll rådslag om denna fråga, men enligt instruktionen skulle också en astronomiprofessor de la Croyère, som varit med på expeditionen, deltaga i diskussionen. Till rådslaget hade han tagit med sig en karta, som senare visade sig vara framställd med hjälp av falska och ogrundade iakttagelser. Denna karta visade det så kallade Juan da Gamas land i S O till O från Avatja, på nordlig bredd 47, 46 och 45 gr och S däromigen, och den förändrade östliga längden var omkring 13 gr. På grundval av de upplysningar vi inhämtade från denna karta, enades vi om att försöka anlöpa ifrågavarande land."[37]

De avseglade från Avatja (på Kamtjatka) den fjärde juni 1741. Först seglade skeppet S:t Paul och lite senare S:t Peter. Planen var att de skulle vara tillbaka i Avatja i slutet av september för att undkomma vintern till havs. Så blev nu inte fallet då kartan de utgick ifrån visade på ett land som de aldrig hittade. På grund av detta blev expeditionen kraftigt fördröjd. Waxell, som skildringen igenom håller en relativt neutral och återhållsam ton, uttrycker sig med stor ilska och besvikelse när han vid flera tillfällen kommenterar kartan som han menade förde dem vilse.

Det blir här tydligt vilka de praktiska konsekvenserna av kartografin och de geografiska beskrivningarna kunde bli då de som faktiskt följde dessa kartor kunde konstatera att de inte överrensstämde med verkligheten. Den astronomiprofessor som fört med sig kartan hade det avgörande inflytandet då kursen skulle fastställas. Banden mellan vetenskap och makt var starka. Besättningens beräkningar som, åtminstonde enligt Waxell, visat på en helt annan kurs, sattes åt sidan när kartan av da Gamas land vecklades ut i handen på en vetenskapsman.

—

[37] Waxell 1953, s. 68 f. Kartan som Loius Delisle de la Croyére förde med sig var den karta som hans halvbror Joseph N. de Lisles hade ritat 1733. Da Gamas land (Gamalandet), liksom "Terre d'Eso" och "Terre de la Compagnie" var tre öar som snart ansågs obefintliga. Se avsnitt ur de Lisles karta i Waxell (1953), se även Beck i Steller 1974, s. XIV. Viktigt att påminna om är att det här är Waxells version av vad som hände och att han har ett visst mått av intresse av att lägga skuldbördan på någon annan. Att kartor var mer eller mindre fiktiva under perioden var inte ovanligt.

Waxell skriver att det var den felaktigt ritade kartan som kom att medföra att besättningen inte lyckades återvända till Kamtjatka innan vintern. På grund av bristande proviant och färskvatten kom många i besättningen att insjukna och avlida, främst i skörbjugg. Besättningen fick övervintra på det som senare blev kallat Beringön. Waxell var ordentligt upprörd när han i sin skildring fastslog att:

> Det är en oerhörd skillnad mellan att göra upp en karta efter påståenden, underrättelser, förmodanden och spekulationer och att göra upp en karta efter egna erfarenheter /…/ mitt blod kokar när jag tänker på det skändliga bedrägeri vi blev utsatta för."[38].

För Waxell är erfarenheten ett kriterium för trovärdighet. I hans värld betydde den mer än titlar och vitsord. Med erfarenheten följde sanningen och denna sanning var inte relativ, utan oföränderlig och fast. Resan fortsatte, men på grund av väder och vindförhållanden kom expeditionen återigen att hamna i ett dilemma där vetenskapen inte längre var dem till hjälp:

> Vinden [bibehöll]samma riktning med små variationer som från VSV till VNV /…/ På det sättet fick vi inte se solen på ett par, tre veckor, och på natten kunde vi inte se stjärnorna. Då var det omöjligt att göra observationer beträffande vilken breddgrad vi var på och att korrigera våra sjöberäkningar. Vi måste segla vidare utan att veta besked, och det i en okänd och obeskriven ocean, liksom de blinda som inte själva vet om det går för fort eller för sakta. Jag vet inte om det finns något tristare eller obehagligare i världen, än att på detta sätt vara tvingad att navigera på ett okänt hav. Jag talar av erfarenhet och kan i sanning säga, att jag inte fick många timmars lugn sömn under de fem månader jag befann mig på denna resa och inte såg känt land.[39]

Något som blir påtagligt i dessa citerade rader är den maktlöshet som verkade infinna sig hos Waxell när det inte längre finns någon erkänd vetenskaplig information att tillgå. Det okända var farligt på flera sätt, dels då besättningen inte kunde klargöra hur långt från land de befann sig, eftersom de inte kunde göra de nödvändiga observationer som behövdes för att fastställa den bästa kursen, dels därför att det okända var farligt på grund av att det är just okänt.

Även om de stötte på land och öar, vilka de också besökte, så var dessa landområden inte beskrivna eller angivna med namn. Tryggheten låg just i att områden fanns skildrade och att de hade besökts av europeiska folk. Det okända signalerade fara och kaos. Waxell skriver att de i november äntligen siktade land, men han påminner också om att det land de såg inte var känt:

—

[38] Waxell 1953, s. 71. Se även s. 76. Steller skriver inte så mycket om Juan da Gamas land. Eftersom han stod utanför befälet över skeppet var han inte med på det rådslag som hölls i maj 1741 där beslutet togs.
[39] Waxell 1953, s. 87 f.

> dessa områden [var] inte bara okända för oss utan för hela världen. Av alla dessa orsaker var det nämligen omöjligt för oss att veta något namn på det land vi fick i sikte, och det så mycket mer som vi hade varit fem månader på havet utan att få syn på ett enda känt eller tidigare observerat land /…/ Det enda hjälpmedel vi hade för handen, var våra blanka mercator-kartor…"[40]

Kartor var ett hjälpmedel som ingav trygghet, men kunde också vilseleda en besättning och orsaka både lidande och död.[41] Kartografin och geografin var vetenskaper i stark utveckling under perioden. Med exakta iakttagelser, astronomiska beräkningar och geodesi skulle sanna kartor produceras. Med hjälp av dessa skulle länders lägen och beskaffenhet begripliggöras, vilket intresserade olika samhällsgrupper. En stat med kartografisk kunskap om både sitt eget och andra staters territorier hade, som tidigare nämnts, stora maktpolitiska fördelar. Stater understödde kartografiska projekt i syfte att vinna ekonomiska fördelar, så som ökade beskattningsmöjligheter, liksom för militära och politiska syften, men dessutom för att anses moderna.[42]

Att presentera och göra världen begriplig var ett av målen för de många vetenskaper som utvecklades. Genom ett vetenskapens språk och vetenskapligt utformade system skulle detta vara möjligt. Med kartor och diagram blev informationen förmedlad även visuellt och seendet blev här viktigare än läsandet. Nya metoder för att beräkna avstånd utvecklades. Jordens exakta form kom exempelvis att fastställas som aningen tillplattad vid polerna och den geografiska och kartografiska vetenskapen kom att utvecklas i snabb takt. Olika sorters kartor producerades och till nyheterna under perioden hörde de tematiska, topografiska och geologiska kartorna.[43]

—

[40] Waxell 1953, s. 91.

[41] En stor del av Waxells skildring utspelar sig till havs och det blir påtagligt hur just havet blir till en form av tomrum i texten där det inte finns några riktmärken att skriva utifrån. Havet formar på så vis en passage, ett mellanrum mellan punkter. Punkten för avresan, Avatja, är det kända, stabila och målen för resan är visserligen någorlunda uttalade, men ändå mycket osäkra: finns det en landväg till Amerika? Hur ser kusten ut? Vilka bor där? Hur långt sträcker sig det ryska riket? Vilka områden kan riket lägga under sig? Mellan dessa punkter, utgångspunkten och målet/målen, ligger havet som är färdvägen, resan. Syed Manzurul Islam beskriver havet som skådeplatsen för det *egentliga* nomadiska resandet. Deleuze och Guattari ser det som ett exempel på *smooth space*, tillsammans med områden så som öknen, luften, steppen, det vill säga motsatsen till det inrutade, inmätta och demarkerade. En resa i det icke-fastställda, ett nomadiskt resande utan avresepunkter och ankomstpunkter, ett intermezzo. Men detta slags intermezzo var också det första att "bli med" landområden: "The sea became the *fleet in being*, where one no longer goes from one point to another, but rather holds space beginning from any point: instead of striating space, one occupies it with a vector of deterritorialization in perpetual motion. This modern strategy was communicated from the sea to the air /…/". Haven och landområdena fördes samman, det otydliga, med det avgränsade, *smooth space* och *striated space*. Se Islam 1996, s. 70, samt Deleuze & Guattari 2004, s. 427.

[42] Daniel R. Headrick: *When Information came of Age. Technologies of Knowledge in the Age of Reason and Revolution, 1700–1850*, New York 2000, s. 98 f.

[43] Headrick 2000, s. 115 ff, s. 130 ff.

Samtidigt är det viktigt att påpeka att geografi som ämne ännu inte var fullt etablerat under den här perioen. Det var till exempel inte förrän under det andra decenniet av 1800-talet som de första geografiska sällskapen bildades.[44] Som ämne var geografin och kartografin under en ständigt pågående utvecklingsprocess. Den karta Waxell och hans besättning följde och som han menade var anledningen till att de blev så vilseledda, tillhörde heller inte ovanligheterna. Det fanns fortfarande delar av världen som inte kartlagts och inventerats och fortfarande cirkulerade kartor med mer eller mindre fiktiv information.

Oavsett om syftet med att rita kartor kunde variera och innehålla alltifrån att fastställa ett lands politiska, territoriella ställning, till att visa att man uppfyllde kriterier för att räknas som en upplyst civiliserad stat, så hade kartorna en mycket praktisk funktion för en besättning som Waxells. Kartor kunde betyda en skillnad på liv och död och när vetenskapen svek lurade faror överallt. När Waxell befann sig i outforskade och icke kartlagda områden, anas en stark rädsla och det farliga och äventyrliga betonas starkt i texten. Här rådde inte ordning. I detta oordnade, namnlösa kunde besättningen inte göra sina geografiska observationer, mätinstrumenten fungerade inte och det var istället naturens krafter som tog över. Besättningen fick finna sig i att driva omkring, utan mål, utan kunskap och att förlita sig på ödet, turen eller Guds nådiga försyn.

Det okända måste ha ett namn!
Om att förbereda och överlämna en resa

Att vara först på en plats innebär att den huvudsakliga uppgiften blir att samla information, artefakter och att rita kartor som sedan kan föras tillbaka till centrum. På sätt och vis är kunskap att anlända en andra gång, skriver geografen Michael Bravo och anknyter till sociologen och vetenskapsfilosofen Bruno Latours exempel där fransmannen Lapérouses skildring av en expedition år 1787 i Stilla havet då frågan om Sakhalin var en ö skulle avgöras för gott. Den första besökaren var sårbar, utelämnad åt den okända naturen och okända folk, medan de som följde hade en helt annan styrkeposition eftersom de hade kunskap och därför kunde förbereda sig på helt andra sätt än sina föregångare. [45] I Waxells skildring av expeditionens färd till havs var det just detta som saknades. En karta hade vilselett dem och den förkunskap de trodde att de besatt var helt enkelt värdelös. Samtidigt hade de noggrant förberett sig för eventuella möten med okända folkslag och framför allt; de var utrustade med både mätinstrument,

—

[44] Se till exempel Harry Liebersohn: ”European Geographic Societies and Ethnography (1821–1840)” i: Philippe Despoix, Justus Fetscher (Eds/Hrg.): *Cross-Cultural Encounters and Constructions of Knowledge in the 18th and 19th century. Non European and European Travel of Exploration in Comparative Perspective Interculturelle Begegnungen und wissenkonstruktionen im 18 und 19 jahrhundert Aussereuropäische und europäische Forschungsreisen im Vergleich*, Kassel 2004, s. 145 ff.

[45] Michal Bravo: ”Ethongraphic Navigation and the Geographical Gift” i: Livingstone & Withers 1999, s. 226 f.

vetenskapsmän och konstnärer, för att kunna föra informationen tillbaka till S:t Petersburg och vidare ut i Europa.

I Waxells text framkommer det tydligt med vilken rädsla och osäkerhet det okända förknippades. Beträffande förberedelserna inför eventuella möten med olika folkslag så var det i bästa fall med hjälp av gåvor expeditionen tänkt närma sig människor, man hade till exempelvis med sig mängder av glaspärlor, men de hade också förberett sig för våldsammare scenarier.[46] När Waxell skildrade möten med människor från dessa okända områden, är det tydligt att det fanns välbeprövade metoder som skulle användas. Under augusti månad, då expeditionen slagit fast att Delisles karta av Da Gamas land var felaktig och allt fler i besättningen börjar lida av skörbjugg på grund av den långa tiden till havs, så fick de en natt syn på eldar som brann längre bort på en ö:

> Kommendörkaptenen gav order om att officeren skulle bege sig av och han fick också instruktioner om hur han skulle förhålla sig om han påträffade människor på ön /…/ Det var sammanlagt sex man [som begav sig av] och de försågs rikligt med gevär och ammunition och dessutom med några småsaker, som de skulle förära infödingarna, om det fanns några.[47]

Förutom att göra geografiska beräkningar och namnge okända områden, uppmuntrades kontakter med folken som bebodde dessa områden. Bravo menar att de europeiska utforskarna ofta utarbetade olika strategier för att möjliggöra möten. Ur dessa möten hoppades man kunna få värdefull information, både gällande områdens geografiska läge, men även etnografisk information som skulle kunna vara värdefull i andra sammanhang. Centralt, skriver Bravo, var gåvornas betydelse för dessa utbyten. Gåvor användes för att få folken vänligt inställda till främlingarna, men också för att ingjuta en form av tacksamhetsskuld, vilket kunde innebära att resenärerna fick motta gåvor i gengäld, liksom viktig geografisk och etnografisk information.[48]

När expeditionen den 5 september låg för ankar och inväntade bättre väder för att kunna gå längre ut till havs så hörde de röster från en närliggande ö:

> jag och adjunkt Steller seglade över till dem tillsammans med nio man. Vi var allesamman fullt beväpnade med gevär och ammunition. /…/ Jag fick syn på nio av de amerikanska infödingarna. Med miner och tecken uppmanade jag dem på

—

[46] Berings kvarlåtenskap, liksom andra arkivfynd från expeditionen, har studerats av Natasha Okhotina Lind och Peter Ulf Møller i: *Kommendøren og konen. Arkivfynd om danske deltagare i Vitus Berings ekspeditioner*, Köpenhamn 1997. De omnämnda glaspärlorna finns på bild på bokens baksida.

[47] Waxell 1953, s. 78 f.

[48] Bravo i Livingstone & Withers 1999, s. 204. Se även Marcel Mauss: *Gåvan,* Lund 1997 för en diskussion om gåvornas relations- och maktskapande betydelse.

> vänligaste sätt att komma ombord /…/ och visade dem också åtskilliga saker som jag ville ge dem[49]

Invånarna var ovilliga att komma ut till båten och till slut fick Waxell lämna tre av sina egna män i pant för att få över två av de amerikanska invånarna. Det första Waxell gjorde var att erbjuda en skål med brännvin till den han bedömde var den förnämsta av de två: ”han spottade omedelbart ut det igen och skrek på det förfärligaste”. Han försökte överlämna andra gåvor; pipor, synålar, glaspärlor, men ”han ville inte ta emot något av mig utan vände tillbaka igen”. I en timme låg sedan Waxell och försökte med olika tecken få dem att återvända:

> Jag talade till dem med hjälp av en engelsk bok, de la Hontans beskrivning av Nordamerika, som jag hade med mig. I den finns det en del amerikanska ord i alfabetisk ordning och med bifogad engelsk översättning. Jag frågade dem om vatten, och de visade mig ett litet källsprång, /…/ [jag] frågade /…/ dem om träd /…/ till svar pekade de på en annan ö där jag själv kunde se att det var rikligt med snårskog. Jag frågade dem också om kött, och då gav de mig ett stort stycke valspäck. Dessa och andra frågor ställde jag för att få reda på om de verkligen var amerikaner och då de besvarade alla mina frågor till min belåtenhet, blev jag därigenom fullkomligt övertygad om, att vi befann oss i Amerika.[50]

Med hjälp av gåvor, en amerikansk ordbok och med den trygghet som ammunition och vapen förde med sig kunde information om området och folket samlas in, läggas till handlingarna och så småningom fylla sin funktion som geografisk och etnografisk kunskap om det okända gränsområdet mellan Asien och Nordamerika.

Waxell hade goda skäl att tillbringa en timme lockandes och pockandes på fartygets däck. Det var den infödda befolkningen som bidrog med vad Michael Bravo kallar ”den geografiska gåvan” (”the Geographical Gift”) vilken möjliggjorde att information kunde utvinnas och geografiska pussel läggas. Utöver detta begrepp använder sig Bravo även av vad han kallar ”etnografisk navigation” (”Ethnographic Navigation”): Geografisk kunskap och etnografisk kunskap brukar ofta hållas isär och ses som två separata kunskapsformer. Men, menar Bravo, navigatörer kunde också använda etnografisk information för att orientera sig geografiskt. De både sammanföll och understödde varandra. När utforskaren skaffade sig geografisk information från befolkningen passade han samtidigt på att skapa sig en etnografisk bild av samma folk. Med denna information kunde han avkoda andra folkslags utseenden och kulturella praktiker, han kunde navigera etnografiskt och då även geografiskt.[51]

—

[49] Waxell, s. 82 f. Se även Stellers journal i Steller (1774) 1988, s. 97 ff. Steller beskriver kritiskt de gåvor som besättningen gav till amerikanerna och skriver att han hade avrått från gåvor så som tobak och sprit.
[50] Waxell 1953, s. 83 f.
[51] Bravo i Livingstone & Withers 1999, s. 203 f.

Med de etnografiska skisser som Waxell och andra förde med sig tillbaka till vetenskapsakademin och tsarinnan, där amerikanerna beskrevs som ”Stora och välskapade” och deras ansikten som ”röda men för några vidkommanden blåmålade” och med ”individuella ansiktsdrag liksom européerna i motsats till kalmuckerna, som allesammans är plattnästa” så kunde framtida navigatörer och utforskare ha något känt att förhålla sig till och navigera utifrån.[52] Och genom att namnge hitintills okända platser och sätta ut dem på kartan, blev det okända benämnt, det främmande känt och nästkommande expeditioner hade både etnografisk och geografisk kunskap att tillgå när de skulle utforska naturtillgångar, handelsmöjligheter och allt som följde i kartläggningens spår. Etnografi och geografi kan på många sätt ses som äpplen på samma träd. Eller om man så vill, som olika linjer på samma karta.

I en väv av namn – Waxell, Steller och alla de andra

Waxells skildring kan i fråga om genre, placeras bland den reselitteratur som går under beteckningen ”Circumnavigation”, det vill säga den praktik som innebar att någon reste, gärna runt okända outforskade delar av jorden och sedan, efter hemkomsten skrev en reseberättelse om just det. Denna tradition sammanföll med den kartläggning som ägt rum och som då fortfarande, i början av seklet, pågick runt världens kustlinjer. Men kartorna började nu bli allt mer detaljerade och världen var inte längre en lika hemlighetsfull plats. Cykloperna och amazonerna kom allt mer att hamna i skymundan. Vad kartläggningen och världsomseglingarna bidragit till, menar Mary Louise Pratt, var att ett nytt globalt subjekt hade skapats:

> This worlds historical subject is European, male, secular and lettered; his planetary consciousness is the product of his contact with print culture and infinitely more “complete” than the lived excperience of sailors.[53]

Waxells förhållande till vetenskapen och den lärda europeiska eliten var mångbottnad. Han framhöll gång på gång sin egen roll och position som erfaren, men outbildad sjöman. På många sätt förde han en kamp mot den teoretiska kunskapen. Vetenskapsmännen i Europa var ”slumrande”, de ritade kartor utan ”erfarenhet” och ställde helt enkelt mest till besvär. Det var istället det oskolade sjöfolket, Waxell själv inräknad, som lyckades föra spillrorna av expeditionen i land igen. Hans litterära förebilder var sjömän, precis som han själv, och hans ledstjärna var att berätta ”sanningen” utan litterära ”krusiduller”. Varför han så påtagligt betonade detta och gick i polemik mot vetenskapsmän och kartritare, kan, om man följer Pratts resonemang, bottna i den brytningstid han befann sig i.

—

[52] Waxell 1953, s. 86.
[53] Pratt 1992, s. 29 f.

Upptäcksresorna och kartläggningen av kustlinjer, liksom sjöfararnas berättelser om äventyrliga resor och strapatser på okända hav, hade fått konkurrens. Den yttre kartläggningen, som visserligen fortfarande var högaktuell hade fått sällskap av den inre, mer penetrerande formen. Waxell måste helt enkelt positionera sig själv och den kunskap han besatt i förhållande till den bildade, urbana europeiska eliten. Detta samtidigt som han själv var ytterst medveten om den viktiga roll vetenskapen (särskilt geografin) spelade i förståelsen av omvärlden och sin egen roll som förmedlare av kunskap och information.

I Waxells journal framträder en spänning mellan sjöfolket ombord och vetenskapsmännen, i synnerhet mellan Waxell, Bering och Georg Wilhelm Steller. Steller, läkare och botaniker, gift med tidigare nämnda Messerschmidts änka, var en av periodens framträdande tyska vetenskapsmän som deltog i det ryska kartläggningsprojektet.[54]

Det är en väv av namn som alla, på olika sätt hänger samman: Strahlenberg, Messerschmidt, Steller, Gmelin, senare Falck, och Pallas. Och så Linné förstås, som från Uppsala följde forskningsarbetet; brevväxlade med disciplar och likasinnade, samlade information och material till sina samlingar och forskningsarbeten.[55] Vetenskapsakademin i S:t Petersburg samlade många utländska namn. Tillsammans med ryska ledamöter och vetenskapsmän kom de att publicera och sprida sina upptäckter om landet, i synnerhet Sibirien, vilka då höll på att inventeras. Från svenskt håll kom framför allt Johan Peter Falck, Eric Laxman och Anders Johan Lexell, att göra sig kända.[56]

I Stellers journal som skrevs 1743, men som publicerades för första gången i sin helhet av Peter Simon Pallas 1781 och 1793, är spänningen mellan sjömännen och han själv påtaglig. Det är en starkt kritisk och förnärmad röst som beklagar sjömännens dumhet och brist på respekt för vetenskapen och hans egna kunskaper inom botanik och geografi, som återges mellan journalens pärmar.[57] I förhållande till Waxells ”Utdrag” är det vetenskapsmannens röst vi hör, som förgäves försöker vinna gehör hos det oskolade manskapet ombord. Två röster från samma expedition, men med ytterst olika agendor.

—

[54] Om Steller, se inledningen i: Steller, Georg Wilhelm: Journal of a Voyage with Bering 1741–1742. Edited and with an introduction by O.W. Frost, transl. by Margritt A. Engel and O.W. Frost, Stanford 1988. Angående giftermålet med Messerschmidts änka, se s. 14 i samma volym. Stellers och kommendörkapten Berings konfliktfyllda förhållande berör bland annat Peter Ulf Møller i: ”The Changing Images of Vitus Bering. A Critical Study in the Russian and Danish Historiography of his Expeditions” i Möller & Lind 2003, s. 88f.

[55] Frost i Steller 1988, s. 18. Se även Hodacs och Nyberg 2007.

[56] Om de svensk-ryska vetenskapliga förbindelserna har Sten Lindroth skrivit, se Lindroth 1967, s. 158 ff. Se även Bengt Jonsell: ”Linnés ryska förbindelser. Glimtar från ett fyrtioårigt forskningsfält”i: Ragnar Granit (red) *Utur stubbotan rot. Essäer till 200-årsminnet av Carl von Linnés död*, Stockholm 1978, s. 60 ff. De tyska vetenskapsresenärer finns det mycket skrivet om. Ett standardverk om tysk reselitteratur och som även berör de tyska vetenskapsresorna och reseskildringarna är Peter J Brenner: *Der Reisebericht in dem deutschen Literatur*: *ein forschungsüberblick als Vorstudie einer Gattungsgeschichte*, Tübingen 1990, se särskilt s. 266 ff.

[57] Se Steller 1988

Waxells framhöll att hans främsta mål var att finna geografiska/etnografiska bevis och sammanhang och att kunna föra manskapet i säkerhet för att så småningom komma hem. Steller å sin sida, beskriver hur han drevs av en stark vilja att utforska områdens inre. Han ville samla växter och upprätta system.

Waxell och Steller kan som personer ses som representanter för två olika former av kartläggning och kunskapsinsamling som under perioden båda var aktuella, men där den senare så småningom kom att dominera. I Johan Peter Falcks postumt publicerade journal från sina naturalhistoriskt orienterade resor i Ryssland är detta system fullt utvecklat. Sida upp och sida ner med korta faktabetonade beskrivningar och artbestämmelser över den sibiriska floran och faunan, där även folkslag ingick. Johan Peter Falck arbetade som naturalhistoriker på vetenskapsakademin i S:t Petersburg och var utbildad av Linné i Uppsala. Han reste och samlade arter i Sydöstra Ryssland, delar av Sibirien och Astrakan. 1774 i Kazan, på väg tillbaka till S:t Petersburg, tog han sitt liv efter en lång periods depression. Han sände under hela sin femåriga resa frön och naturalier till S:t Petersburg och brevväxlade kontinuerligt med Linné i Uppsala.[58]

Att artbestämma, att se det som skiljer sig från annat, det specifika, som bland annat Eliasson menar är det mest framträdande draget hos den linneanske resenären, framkommer tydligt. Falck, eller Johann Gottlieb Georgi, som var Falcks student och den som lät sammanställa och publicera Falcks texter och bilder, sammanfattar prydligt folkgruppers sammansättning i kolumner så som antalet döpta och antal hedningar, antal män och antal kvinnor, men beskriver även ingående deras ”seder och bruk”.[59] Beskrivningarna påminner mycket om tidigare publicerade beskrivningar från Ryssland, till exempel Strahlenbergs, men det avstånd till människor och land som Pratt menar var typiskt för perioden efter 1735, är än mer påtagligt.[60] I det taxonomiskt inriktade beskrivandet fanns inte rum för mer mångbottnade skildringar av människor och möten. Människan hade i och med naturalhistoria blivit en vetenskap. Ett djur bland andra. Symptomatiskt är att de skisser som medföljer Falcks journal, lika detaljerat och ur samma vinklar, ritar blommor, fåglar och människor.[61]

Pär Eliasson ställer i sin avhandling *Platsens blick* frågan om det är möjligt att jämföra den naturalhistoriska resan med experimentet. Det bästa exemplet på detta, menar Eliason, var de geografiska upptäcktsresorna. Det huvudsakliga syftet med dessa resor var att göra geografiska observationer och pröva hypoteser. Vilka

—

[58] Jangfeldt 1998, s. 118.

[59] Johan Peter Falck i: *The Linnaeus Apostles. Global Science and Adventure. Europe, Arctic, Asia. Volume Two Book Two. Johan Peter Falck*. Edited by Hansen, Lars, Cormack, Eivor, Edberg, Ragnar, Sörbom, Per, London & Whitby 2007, s. 623 ff. I original heter boken *Beyträge zur Topographischen Kenntniss des Russischen Reichs*, S:t Petersburg 1785–1786. Det var Falcks student Georgi som publicerade boken efter Falcks svenska, latinska och tyska anteckningar. Arrangemanget är alltså Georgis, inte Falcks, även om Falck har skrivit texterna. Se översättarens och transkribentens efterord, s. 741.

[60] Falck i Hansen et al 2007, s. 623 ff.

[61] Falck i Hansen et al 2007, skisser.

landområden hängde samman? Fanns det ett sund mellan x och y? Och så vidare. Här finns som synes starka paralleller till Waxells, och i stor utsträckning även Strahlenbergs, resor och beskrivningar; de prövade geografiska hypoteser genom att själva färdas i det geografiska rummet. Detta, menar Eliasson, var dock ovanligt bland de mer renodlade naturalhistoriska resenärerna vars främsta mål var att hitta nya arter, eller snarare, vad som var ”nytt för vetenskapen naturalhistoria”.[62]

Här kan vi ana en ytterligare förklaring till den split som uppstod mellan sjöfolket och Steller; de förespråkade två ganska olika metoder och sätt att resa för att nå sina respektive mål. Det geografiska rumsliga experimentet förutsätter en något annorlunda metod än det naturalhistoriska insamlandet av nya arter. I inledningen till sin resejournal beklagade Steller de få resultaten som expeditionen utmynnade i. Felet var inte hans eget, utan helt och hållet kommendörkapten Berings då denne inte lät Steller göra tillräckligt noggranna utforskningar. Steller beklagade att han enbart fick gå iland på tre öar och att assistansen från manskapet ombord var obefintlig. Med enbart sarkastiska kommentarer från sjömännen ombord fick han ensam samla in det lilla han kunde.[63] Som en ensam naturalhistoriker med begränsade möjligheter att samla in bevis och beskriva nya arter, befann han sig långt ut till havs tillsammans med ett sjöfolk som inte alls verkade uppskatta vare sig hans botaniska kunskaper eller hans iver att utforska områdens innehåll.

Konfliktfyllda möten, fixerade blickar och ädla vildar

Sven Waxell skildrade inte bara resan till havs och upplevelserna på Beringön, utan även expeditionens tid på Kamtjatka och i Okhotsk. Det var ifrån Kamtjatka expeditionen startade, efter flera års förberedelser då skeppen byggdes i Okhotsk. Det var också till Kamtjatka de kom efter den eländiga vintern på Beringön. När Waxell beskrev sin vistelse på Kamtjatka så är rösten i texten en annan. Området var känt. Det fanns kunskap om befolkningen och naturen och ingen var egentligen här för första gången. (*Se exempel bild 4 bildinlaga,* där Kamtjatka syns till höger, illustrerad med en invånare som åker hundsläde.)

Koloniseringen av Kamtjatka påbörjades 1697 då kosackofficeraren Atlasov anlände till landområdet som tidigare varit okänt för den ryska statsmakten. Jakten och handeln med sobelskinn blev tsar Peters främsta intresse i området och mängder av skinn fraktades under hela 1700-talet från Kamtjatka. Befolkningen, som enligt det dekret tsar Peter utfärdat 1697, skulle behandlas varsamt och inte fängslas eller förslavas, hamnade likväl under svåra omständigheter. Många tillfångatogs och användes som arbetskraft av kosacker och ryssar.

I och med koloniseringen kom så småningom invånarnas religionsutövning att hamna i fokus för tsarmaktens intresse. Under kejsarinnan Elisabeths styre

—

[62] Eliasson 1999, s. 26.
[63] Se Steller 1988, s. 50.

(1741–1761) kom den rysk-ortodoxa kyrkan allt mer att få fäste i området och klostret i Uspensk uppfördes. Från 1740-talet och framåt flyttade även ryska bönder in och blandades så småningom upp med befolkningen. Ursprungsbefolkningen kom under ett sekel att minska från ca 13 000 invånare i slutet av 1600-talet till ca 3 000 personer 1781. Ryssarnas och kossackernas hårda behandling av befolkningen, samt spridningen av sjukdomar och alkoholism som följde med den ryska koloniseringen kan ses som de främsta orsakerna, liksom assimilering med de inflyttade ryssar som skedde under mitten av 1700-talet.[64]

Waxell levde en stor del av sitt liv i Ryssland. Han gifte sig med en rysk kvinna, fick tre söner med henne och kom landet och folket nära. Han framställer aldrig sig själv i texten som svensk eller europé, utan som styrman och som medlem av en rysk vetenskapsexpedition. När Waxell och expeditionens mannar befann sig på Kamtjatka och i Okhotsk, betonades däremot olikheten gentemot invånarna starkt. I kontakten med dessa folk, som nyligen hade blivit kristnade och underställda den ryska staten, var det olikhet snarare än likhet som accentuerades. För Waxell framstod invånarna som något av ädla vildar i ett ursprungligt tillstånd, de var oskyldiga, okunniga och väldigt olika honom själv.

Waxell skildrade ingående människornas underjordiska hus och skrev om hur både män och kvinnor klädde sig likadant.[65] Det annorlunda, det som avvek från en europeisk norm, var det som framträdde starkast, även om det är den inbjudande karaktären som dominerar. Tidens fascination vid de yttre och inre egenskaperna hos olika folkslag framkommer gång efter annan i uttryck så som: ”Ansiktet är platt, men ändå inte som hos kalmuckerna. De är egentligen inte heller dumma, utan begriper rätt bra när man lär dem något. De är trofasta /…/och man hör aldrig att de är tjuvaktiga.”[66] Det är en form av fascination inför det exotiska som träder fram och det blandades friskt mellan yttre och inre egenskaper, vilket kan ses som kännetecknande för periodens stora intresse för klassificering i rasliknande varieteter och frågor kring folkslags inre moraliska egenskaper.[67] I Waxells skildring berördes både naturen, människorna, områdets karaktär och det geografiska läget. Allt dokumenterades. Beredning av fisk, nättillverkning, husens konstruktion, yttre kännetecken hos invånarna, allt var lika viktigt.

En intressant passage visar hur Waxell såg på skillnaden mellan vildmark och civilisation. Han skrev: ”innan kapten Spangberg som den förste av oss anlände

—

[64] Se ”The Red Book of the Peoples of Siberia”: http://www.eki.ee/books/redbook/itelmens.shtml Hämtad den 27/5 2008 och Forsyth 2000, s. 131 ff. Se särskilt s. 143 för uppgifter om invånarantal, assimilieringen med ryssarna etc.

[65] Waxell, 1953, s. 144, s.147.

[66] Waxell, 1953, s. 145. Återigen en jämförelse med kalmuckerna, vilket förekommer i flera texter. Det skulle vara intressant att undersöka varför?

[67] Carl Frängsmyr: *Klimat och karaktär,* Stockholm 2000, s. 110. David N Livingstone: ”Race, space and moral climatology: notes towards a genealogy” i: *Journal of Historical Geography,* 28, 2 (2002) s, 159–180, s. 164 Om Linné och hans varieteter, se Gunnar Broberg: *Homo Sapiens L,*Uppsala 1976, s. 221 f.

hit, var detta ställe närmast en vildmark och vad människor beträffar fanns det nästan inga andra än tunguser och lamuter, som hade boplats här."[68] Det är tydligt att det vilda förknippades med frånvaron av ryssar, eller européer. Innan dessa kolonisatörer kom till platsen fanns bara vildmark, men med kapten Spangberg och hans mannar kom civilisationen till Okhotsk. Här stannade expeditionen i två år och byggde mellan åren 1739 och 1740 de två skeppen S:t Paul och S:t Peter, för att sedan under Berings befäl bege sig till Petropavlovsk på Kamtjatka. Waxell berättar hur de köpte torkad fisk av invånarna, men hur de också tvingades att bege sig 30 mil inåt landet för att hämta proviant som blivit skeppad till Boljeretsk. För att kunna frakta denna proviant var man tvungen att ta hjälp av invånarna och deras hundar:

> För några /…/ var sådan körsla ett helt ovant arbete /…/ De flesta av dem hade heller inte varit längre bort än fem mil från den plats där de föddes, och nu skulle de, så vitt de förstod, följa med till världens ände och det till köpet tillsammans med hundarna som de älskade över allt annat. Pengarna brydde de sig i själva verket inte om, de hade ingenting att använda dem till, ja, de flesta av dem hade inte ens en aning om vad pengar var. De blev därför uppstudsiga och slog ihjäl några av vårt folk.[69]

Vad som sedan följer är en beskrivning av hur de skyldiga återfanns och gav upp, efter att många sårats av expeditionens granatattacker:

> Då det slog ned en granat bland dem visste de först inte vad det var, de rusade fram för att betrakta granaten och stod sedan i en ring omkring den och log och undrade vad det kunde vara för någonting. Till slut exploderade granaten, den sårade många av dem och åtskilliga dödades.[70]

Citaten kan ses som exempel på de ojämlika förhållanden som faktiskt rådde mellan invånarna och expeditionsmedlemmarna. Med skjutvapen och granater blev invånarna övertalade att bidra med sin arbetskraft och sina hundar. När de blivit vana vid körningen och förstod att de inte skulle bli utsatta för fler övergrepp, skriver Waxell: " så hade vi inte längre något besvär med dem."[71]

Waxell var i egenskap av medlem i den ryska expeditionen också en del av den kolonisation som pågått sedan slutet av 1600-talet. Skildringarna av dessa möten visar också på en mycket vanlig diskurs där folk som avvek från en europeisk, eller som i det här fallet snarare rysk, norm betecknas som infantila, naiva och med alla de övriga egenskaper som beskriver naturfolk utanför den europeiska världen. Precis som i skildringar av exempelvis afrikaner, kan vi

—
[68] Waxell 1953, s. 44.
[69] Waxell 1953, s. 66.
[70] Waxell 1953, s. 66.
[71] Waxell 1953, s. 68.

utläsa en frustration över att folket inte accepterar en form av europeisk ekonomisk rationalitet. Som Ajagán-Lester skriver angående periodens beskrivningar av afrikaner, i det här fallet *Khoi-khoi-folket*, stod de utanför de antropologiska och ekonomiskt ställda förväntningarna då de inte accepterade kolonisatörernas sätt att bedriva handel och ekonomiska transaktioner. ”De vägrade arbeta för ekonomisk eller materiell belöning /.../ de vägrade att acceptera den västerländska ekonomiska, instrumentella rationaliteten.”[72] Genom att inte följa ett europeiskt mönster, utan istället ha skapat andra kulturella värderingar och system, där arbetet inte var centralt och där överlevnad var det primära, fungerade inte besökarnas belöningssystem. Istället var det genom hot och våld som invånarna kom att inrätta sig. Utan kunskaper om den moderna, civiliserade världens sätt att använda pengar som betalningsmedel och mutor, förstod de inte heller varför de skulle bistå expeditionen med sitt arbete och sina hundar.

När Waxell skildrade händelserna med granatattackerna och invånarnas förhållande till betalt arbete, så intog han flera olika positioner. Pratt menar ju att det under mitten av 1700-talet sker en stor förändring i hur folk i utomeuropeiska områden beskrivs. Med exempel ur Pieter Kolbs skildring från Sydafrika 1721, menar hon att hon i jämförelse med senare beskrivningar av området, kan se en större närhet mellan de beskrivna och den som beskriver, även om det då, liksom senare, ofta är olikheterna gentemot det europeiska som lyfts fram.

Trots att de europeiska resenärerna mer eller mindre självklart ansåg sig skildra folk som var dem underlägsna, så beskrevs de ändå som mänskliga kulturella varelser. Pratt hävdar att detta försvann under 1700-talets mitt då Linnés mer rasliknande klassificeringar, eller snarare varieteter, fick spridning och där den naturalhistoriska reseskildringen allt mer kom att placera befolkningen i skymundan. Bergskedjors sträckning, blomarter och fjärilar hamnade i fokus, medan de folk som bodde i områdena mer eller mindre osynliggjordes och avhumaniserades. Vad som tidigare beskrivits som olikheter och skillnader beskrevs nu i termer av avsaknad, menar Pratt. [73]

Det finns i Waxells beskrivning av folket på Kamtjatka, en mänsklig röst som försöker beskriva och förklara *varför* de inte inrättade sig som koloniala subjekt och inte tog emot pengar och mutor: de var inte vana vid den sortens arbete, de arbetade inte för pengar, de hade aldrig varit så långt hemifrån och de älskade sina hundar. Även om de skildras som annorlunda och naiva, framställs de ändå som människor och med mänskliga känslor.

En berättarteknik som reseskildrare ibland använder sig av för att t ex. ge ögonvittneskaraktär åt sin text är dialogformen. Även om det kan ses som en teknik för just detta, ger den dock det beskrivna objektet en form av utrymme och röst. Waxell gör även detta då han i en passage berättar om hur folket på

—

[72] Ajagán-Lester 2000, s. 54.

[73] Pratt 1992, s. 27ff., s. 41 ff. Gunnar Broberg menar dock att den skildring som Pieter Kolb efterlämnade hör till undantagen bland periodens afrikaskildringar. Se Broberg 1976, s. 246.

Kamtjatka såg på vänskap. Han berättar att invånarna var mycket tjänstvilliga mot främlingar, men att de behövde tid på sig för att avgöra om de ville vara någons vän. De svarade, skriver Waxell:

> Jag känner dig ännu inte och vet därför inte, om jag kan vara din vän; ty det räcker inte att bara kallas vän, man måste också vara och förbli det i ord och handling.[74]

Här får de skildrade en egen röst i beskrivningen och det är en mänsklig röst vi hör. Skildringen bygger inte på avstånd, utan snarare på en stark närhet till de beskrivna. Samtidigt pendlar Waxell mellan olika positioner: ”Lika tjänstvilliga som de är mot främlingar, lika lata är de när det gäller deras eget”[75] för att i nästa stycke förklara varför de är på just detta sätt: ”de föredrar att njuta sin frihet framför att samla ihop mer än det nödtorftigaste.”[76] Beskrivningar som bygger på att fixera den andre; de är lata, utmanas samtidigt av en beskrivning av deras preferenser. De var annorlunda, andra, men samtidigt mänskliga. I jämförelse med Pratts analys av Kolbs Sydafrikaskildring finns det många likheter.[77]

Trots den bitvis dialogiska karaktären där de betraktade och beskrivna själva fick en form av utrymme och röst, var det på många sätt en vetenskapens diskurs som präglade framställningen av folket på framför allt Kamtjatka. Texten genomsyras av ett stort avstånd till det beskrivna, det dialogiska försvinner då och det som Pratt kallar ”det fixerande” ersätter ett tidigare mer mångbottnat och ambivalent förhållningssätt.[78]

Folket i Kamtjaka – En rent vetenskaplig betraktelse

När Waxell författade sina ”Utdrag” hade redan Georg Wilhelm Steller färdigställt sitt manuskript från samma expedition och sänt detta till Vetenskapsakademin i S:t Petersburg.[79] Mellan Waxells och Stellers skildringar av folket på Kamtjatka finns många likheter.[80] Stellers text(er) har dock ett mer utpräglat vetenskapligt tilltal. Det är en fixerande framställning av människorna vi möter i Waxells, liksom Stellers skildringar: de bor i underjordiska hus, fiskar, äter lök och odlar ett gräs som de gör brännvin av. Männen var lata, kvinnorna flitiga och deras liv var inrutat efter årets månader:

—

[74] Waxell 1953, s. 145 f.
[75] Waxell 1953, s. 146.
[76] Waxell 1953, s. 146.
[77] Se t ex. Pratt 1992, s. 44 om den dialogiska och mänskliga aspekten av skildringen.
[78] Pratt 1985, s. 120 ff.
[79] Se Semjonow i Waxell 1953, s. 228.
[80] Se Steller 1774, särskilt kapitlet *”Von dem Itelmänischen ostrogen”,* s. 210 ff. som på många sätt liknar Waxells kapitel om vistelsen på Kamtjatka.

> Deras [kvinnornas] arbete har en bestämd indelning efter årstiderna. Männen hjälper bara till med fisket och att föra hem fångsten, varefter kvinnorna tillbringar hela natten med att rensa fisken. Nästa dag bereder de den för upphängning, torkning eller nedsaltning. Detta arbete håller på till nästa kväll, och då *börjar de om från början igen*, och på det sättet arbetar de genom hela maj, juni och juli. I augusti och september plockar kvinnorna bär och gräver upp de gula liljornas rötter till vinterförrådet /…/ Likaledes har de fullt upp att göra med att skära och rensa det söta gräset /…/ I oktober plockar de nässlor, och under hela november är de sysselsatta med att bereda dem, så att de kan spinnas. December och januari använder de till att spinna och februari och mars till att tillverka näten. Det sista hjälper männen dem med en aning. I april går de ut i skogen för att samla *tjeremtja*, d.v.s. vild lök, och ibland tar de väl också med männen för att samla fågelägg, och slutligen hjälper de till med att koka salt. I maj månad börjar de om igen, *och på så sätt fortsätter hela deras liv*.[81]

I en beskrivning av årets månader och det arbete som kvinnorna utförde skildras hela folket som inrutat i ett tydligt fastställt mönster. Det är en repetitiv beskrivning, utan avbrott och utan förändringar, vilket resulterar i att de på detta sätt blir fixerade i tid och rum; de står utanför en europeisk progression. De är och förblir desamma och deras livsföring beskrivs i termer av hushållning, kläder och bostäder, liksom deras yttre kännetecken och arbetsdelning mellan könen. I texten som helhet är det framför allt invånarnas förhållande till fisken och fisket som är central.[82]

I Stellers publicerade skildring finns det flera kopparstick. Vem som tecknat bilderna i Stellers tryckta skildring är okänt, men någon av de medföljande konstnärerna och tecknarna kan ses som troliga upphovsmän. F.A. Krebs Scu Mag. står det antecknat i hörnet av tre bilder som föreställer en shaman från olika vinklar. Det kan vara han som även tecknat de övriga kopparsticken. ”Eine kamtschadalische sommerhütte” är rubriken under bilden nedan:

—

[81] Waxell 1953, s. 146 f. min kursivering.
[82] Waxell 1952, se s. 136 ff.

”Eine Kamtschadalische Sommerhütte”, ur: Georg Wilhelm Steller: *Beschreibung von dem Lande Kamtschatka*, Frankfurt und Leipzig 1774. Foto: Kungliga biblioteket Stockholm

På bilden kan vi se hur människorna troligtvis sysslar med någon form av beredning av fisk. Fisken rensas och hängs upp på en ställning. Två människor, till vänster i bild står vid en brasa med skyfflar i händerna. Till höger ser vi två hus på pålar och en person som vi endast ser ryggen av, kokar något över en eld. I bakgrunden ser vi två båtar ute på vattnet.

En tolkning som denna säger egentligen inte särskilt mycket, men bilder, precis som vilka dokument som helst, är som Lena Liepe skriver, historiska produkter som tillkommit i ett visst sammanhang och med olika syften. Liepe hänvisar till Michael Baxandall term ”situated intention” och skriver: ”Någon har vid ett visst tillfälle haft anledning att göra den [bilden], eller att låta göra den. En bild är ett resultat av val gjorda i en specifik historisk situation och utifrån vissa bestämda syften.”[83] Om vi sammanför den ytliga informationen med det vi vet om Beringexpeditionen, tidsperioden, den geografiska inventeringen av okända landsdelar, de olika deltagarna och så vidare, så får bilden en djupare mening. Vi ser också andra saker. Då vi dessutom vet i vilket sammanhang bilden tillkom och hur den kom att distribueras så kan ytterligare tolkningar göras.

Om vi börjar med att jämföra bilderna med Waxells skildring, kan exempelvis den syssla de två människorna vid elden utför, tolkas som att de driver ut fett ur fisk. Waxell skriver att då fisken kallad *malma* är ovanligt fet ”och dessutom

—

[83] Lena Liepe: ”Konst som historiskt källmaterial? Om bildens epistemologi” i: *Mer än tusen ord. Bilden och de historiska vetenskaperna*, Lars M Andersson, Lars Berggren och Ulf Zander, (red.), Lund 2001, s. 25.

har mjukt kött [så] använder man vinterförrådet av den till att göra fiskfett av, vilket går till på följande sätt: man fyller ett stort kar med *malma* och sedan häller man glödande stenar i; fatet täcks sedan över ordentligt, och då drivs fettet ut ur fisken; man fortsätter med flera heta stenar tills allt fettet drivits ut. Av 2 000–3 000 fiskar får man ett helt fat rent klart fiskfett, och det begagnar infödingarna hela året istället för smör."[84] Kanske är det just det som de två människorna på bilden gör? Ett kar finns avbildat och något som ser ut som runda stenar som bärs på skyfflar. Om vi tittar åt höger på bilden, längst ut i hörnet, ser vi något som ser ut som en kulle med en liten grop i. Troligtvis är det öppningen till en av invånarnas vinterbostäder vi ser, vilket bilden nedan visar.

Att det är samma konstnär som tecknat bilderna är troligt. De liknar varandra på många sätt. De många raka linjerna, bildens komposition, hur människorna avbildats, deras ansiktsuttryck. De två bilderna är troligtvis gjorda som parbilder och ska ses tillsammans, eller som de gör i Stellers skildring, efter varandra.

"Eine kantschadalische winterhütte" ur: Georg Wilhelm Steller: *Beschreibung von dem Lande Kamtschatka*, Frankfurt und Leipzig 1774. Foto: Kungliga biblioteket Stockholm

På bilden ser vi ett boningshus, en "Winterhütte" och sju människor, av vilka tre ser ut att sitta och spinna med sländor. En är vänd med ryggen mot oss, troligtvis avbildad med ett hundskinn kring sig. Ytterligare två tillverkar något och den sista sitter längst in till vänster och är något svårtydd. En eld ser ut att brinna längst in,

[84] Waxell 1953, s. 137.

bjälkar håller upp boningen och en stege leder ut. Vid en första anblick kanske vi tolkar bilden som att det är ull som spinns, men om vi återgår till Waxells ”Utdrag” och Stellers *Beschreibung* så kan sländorna tolkas som ”nässelsländor”.

Det tema som är mest centralt i de båda bilderna är Kamtjatkabornas förhållande till fisken. På den första bilden rensas fisk, torkas/upphängs fisk, utvinns fiskolja och vi ser även två båtar ute på vattnet, vilket också för tankarna till fiske. Den andra bildens motiv är kanske inte lika enkla att uttolka, men om sländorna tolkas som de av Waxell och Steller beskrivna ”nässelsländorna” så är fisket en del av bilden även här. Waxells skildring uppehåller sig allt som oftast vid invånarnas förhållande till fisken och han verkar mycket fascinerad av den stora mängd fisk som invånarna kan göra sig betjänta av. Det är inte mycket som kan odlas på Kamtjatka, enligt Waxell, men:

> Trots allt detta kan man dock se, att Gud i sin överväldigande nåd och godhet inte överger sina skapade varelser eller prisger dem till svälten. Ty även om han kanske förmenar dem bröd och andra livsmedel, så har han dock i överflöd ersatt dessa saker med goda och välsmakande fiskar och andra användbara födoämnen /…/ Ja, det förefaller rent av som Kamtschatka blivit speciellt förutbestämt för fiske.[85]

Fisket återkommer vid flera tillfällen i Waxells skildring och han berättar hur de tillreder olika sorters fisk, hur de spinner fiskenät av nässlor och hur de även gräver gropar i marken där de förvarar fisk som sedan ruttnar och anses vara en delikatess.[86] Waxell berättar vidare om jakten under sommarmånaderna, användningen av hundspann och insamlandet av örter: ”jag berättar allt detta om Kamtschatkabornas levnadssätt för att visa, att det inte alls är så illa ställt som många inbillar sig. Om de bara låter bli att ligga på latsidan, behöver de inte lida någon hungersnöd.”[87]

De bilder som används i Stellers skildring tjänade ursprungligen inte till att endast illustrera dennes text, utan konstnärerna fanns med på expeditionen för att förse den ryska staten med upplysningar om områdens karaktär. På grund av detta så förklarar Steller inte utförligt vad bilderna föreställer i detalj, utan de får illustrera hur invånarna bygger och lever i sina hus på sommaren och vintern i kapitlet med namnet ”Von den Itälmenischen Ostrogen”.[88] I bilderna fixeras Kamtjatkas invånare visuellt och det är möjligt att tala om en form av antropologisk tablå; det mest karakteristiska för området trängs ihop prydligt på bild och genom blicken berättas det om kamtjadalernas levnadssätt. Folket levde av fisk i märkliga, underjordiska hus och liknade alla varandra. Vitus Bering, som under

—

[85] Waxell 1953, s. 138.
[86] Waxell 1953, s. 136 ff.
[87] Waxell 1953, s. 142.
[88] Steller, 1974 [1774], s. 210 ff.

den första expeditionen 1725–1730, hade vistats på Kamtjatka, gjorde en mycket snarlik illustration till en av sina kartor över Sibirien. (*Se bild 4 i bildinlaga*).

Här tolkas bilderna som något av ett mellanting mellan bild och fotografi, på så sätt att de vill visa ett ögonblick ”precis som det var”. Som Allan Ellenius skriver i inledningen till boken *Bilden som källa till vetenskaplig information* kom just den visuella informationen att spela en stor roll inom naturalhistorien under 1700-talet och under denna tid skedde även en stor förändring i hur bilden användes. Nu skulle bilden, så exakt som möjligt, vara ett hjälpmedel i det vetenskapliga arbetet.[89] Vetenskapsexpeditionerna, Linnés klassifikationssystem med både växter, djur och folkslag, kartornas utbredning och försöken att lyfta upp Ryssland ur det oupplysta mörkret. Allt detta sätter sin prägel på bilderna ovan och med detta som ramverk kan man tala om hur den ”Vetenskapliga blicken” (The scientific gaze) skapade bilden av Kamtjatka.

I ett större sammanhang

En annan svensk resenär, numismatikern Carl Reinhold Berch, befann sig i S:t Petersburg under samma tid som Beringexpeditionen utförde sin andra resa i Kamtjatkaområdet. I hans reseskildring ägnas ett helt ”kapitel” åt att berätta om ”Geographien”.[90] Berch redogör här för det arbete som pågick i Ryssland med att teckna en karta och att göra en beskrivning över hela riket. Han skriver om hur befallningar har utgått till alla guvernörer att de ska låta lantmätare uppmäta alla län. I huvudstaden presenterades några av de kartor som ritats för honom:

> Witsens öfver Norra och Östra Tartaryet hafwer sin stora merite; sammanledes ock Strahlenbergs öfwer hela Ryssland/…/Bästa och accurataste afritningen är på landet Kamtschatka, hwilken han hafwer ställdt efter Capitain Commendeuren Berings nyligen giorda beskrifning.”[91]

Han var dock inte imponerad över de kartor som tecknats av Ivan Kyrilow:

> M: de L’isle lät mig se berörda profcartor: de woro på Ryska, och wid de förnämsta orter namnen jemwäl skrifna med Latinska bokstäfwer, och på ett barbariskt sätt latinizerade. Ty efter Hr Statsrådet Kyrilow sielf icke kan Latin, så har han adresserat sig til några dumma munckar i Moscow/…/”[92]

Kartorna uppvisade enligt Berch ”många felachtigheter /…/ ty de äro intet annat än simple copior af några ofullcomliga cartor.”[93] Förutom kritiken av Kyrilows

—

[89] Allan Ellenius ”Inledning”, ingår i: Allan Ellenius (red) *Bilden som källa till vetenskaplig information. Föredrag vid Vitterhetsakademins symposium 13–14 april 1989,* Stockholm 1990, s. 1f.
[90] Berch (1735), s. 135 ff.
[91] Berch (1735), s. 135 ff.
[92] Berch (1735), s. 138.
[93] Berch (1735), s. 138.

kartor så får vi även veta att Bering på nytt begivit sig till Kamtjatka och att de fått till uppgift att undersöka om det finns någon landförbindelse till Amerika. Berch skrev:

> Huru okunniga Ryssarna för[e] Peters tid warit i Geographien /…/ Man hafwer aldeles intet bekymrat sig om ländernas situation och figur, utan allenast dragit ihopa hwad man hördt ligga öster eller wäster om staden Moscow /…/."[94]

Att tsar Peter sågs som något av Rysslands förlösare och den man som av egen kraft och styrka dragit Ryssland ur det barbariska mörkret och närmat sig det civiliserade och upplysta Europa är ett ständigt återkommande tema som upprepas i skildring efter skildring. Utan tsar Peter hade Ryssland varit förlorat i barbariska seder och okunskap.[95] Citatet kan också ses som ett exempel på hur den ordning som kartläggningen och utforskandet av landet bidragit till, tidigare varit obefintlig. Ryssarna hade endast "dragit ihopa" områden på sina ofullkomliga kartor och de hade varit både "okunniga" och obekymrade om sin plats i världen. Med ett europeiskt sätt att inordna världen, skapades ordning och kunskap kunde spridas. Förväntningarna på vad man nu skulle finna i de avlägsna landsändarna var höga:

> Öfwer de aflägsnaste och mäst obekandta delar af Ryska riket wäntar man största och säkraste beskrifningar af professorerna som följt Commendeuren Bering til Kamtschatka /…/ de hafwa geodister och målare med sig, som taga grundritningar och prospecter af städer, fästningar och andra monumenter, samt afmåla plantor och diur, hwilka ej in natura kunna skickas ifrån dessa Tartariske länder, dem de i längden och bredden igenomresa."[96]

Den sista meningen kan ses som ett exempel på det nya sätt att resa och inordna omvärlden som Pratt menar var en direkt följd av vad hon kallat "Europes' planetary consciousness".[97] Expeditionen till Kamtjatka, Waxells skildring, bilderna av befolkningen och Strahlenbergs encyklopediska skildring och kartläggning av Rysslands mer okända områden, kan stå som exempel på hur detta nya sätt att resa och klassificera omvärlden kunde gå till. Det visar också hur Ryssland kom att bli föremål för det stora upplysningsprojekt som kartläggningen av världen innebar och hur några resenärer med svensk bakgrund var en del av detta projekt. Det okända skulle bli känt och det namnlösa benämnt och detta skedde med hjälp av resenärer i vetenskapens tjänst.

—

[94] Berch (1735), s. 140.
[95] Se exempelvis skildringarna av Ehrström, Strahlenberg, Hauswolff, Nordenadler. Se även Wolff 1994, s. 190.
[96] Berch (1735), s. 141.
[97] Pratt 1992, s. 15.

Avslutning

Waxells skildring måste ses mot bakgrunden av att det är den ryska staten och kejsarinnan som var hans uppdragsgivare. Rapporter och skeppsjournaler skickades till S:t Petersburg under hela den tid expeditionen pågick och det som Waxell gjorde var att med sina egna minnen, liksom med hjälp av de anteckningar som förts under färden, sammanställa en skildring ett antal år efter expeditionens upphörande.[98]

Trots alla de källkritiska problem som skildringen är behäftad med, innehåller den mycket intressant information kring hur en resenär i vetenskapens tjänst skildrade och tolkade sina erfarenheter av ett oerhört påkostat och långvarigt kartläggningsprojekt. Särskilt har de delar som behandlar just Waxells eget förhållande till vetenskapen betonats. Waxell visade genomgående vikten av praktisk erfarenhet när landgränser skulle ritas och områden kartläggas. Han var mycket kritisk till de kartor och skildringar som producerats, vilka inte byggde på just den personliga erfarenheten. Ett ögonvittnes beskrivningar var sanna beskrivningar och en karta blev endast trovärdig om kartritaren varit på plats.

Betoningen på erfarenhet ses här som ett mycket typiskt exempel på hur information skulle värderas. De skildringar som under tidigare perioder varit vanliga, där monstruösa folkslag skildrats, liksom fiktiva länder, utmanades under perioden av geografisk precision och exakthet. Dock förekom fortfarande mer eller mindre fiktiva kartor. (Frågan om var paradiset var beläget geografiskt var exempelvis fortfarande aktuell och olika förslag om var detta förlorade Eden kunde finnas cirkulerade flitigt).[99] Waxell var även mycket medveten om den viktiga roll expeditionen spelade för det geografiska och etnografiska utforskandet av Ryssland. Han riktade sig vid flertalet tillfällen mot de lärda och kunskapstörstande, då han redogjorde för syftet med sin skildring, och med erfarenheten som vapen ville han sprida kunskap till dessa runt om i Europa.

I Strahlenbergs skildring har tre tilltänkta publikkategorier utlästs, de lärda, de nyfikna och de som följde en karta. Strahlenbergs mottagargrupper kan även ses som tre aspekter vilka kännetecknar en geografisk skildring. Det fanns en vetenskaplig nyttoaspekt, en nyfikenhetens aspekt, samt en mer praktiskt inriktad nyttoaspekt. Waxell, vars skildring bitvis kretsade kring just vikten av pålitliga kartor, tillhörde främst denna tredje kategori. En karta som förde dem vilse beskrevs som den främsta orsaken till att de fick leva strandsatta en hel vinter på Beringön. Kartan gavs även skulden för de många dödsfallen som orsakades av skörbjugg och proviantbrist.

—

[98] Rapporter, brevväxlingar, lönelistor, manskapsförteckningar och mycket annat som berör Beringexpeditionerna finns bevarade i amiralitets arkiv i S:t Petersburg. Flera dokument finns inscannade på ”Meeting of Frontiers” hemsida: http://frontiers.loc.gov/cgi-bin/query.

[99] Se Charles W.J Withers: ”Geography, Enlightenment, and the Paradise question” i: *Geography and Enlightenment*, David N. Livingstone, and Charles W.J. Withers, (ed.), Chicago 1999, s. 67 ff.

För Waxell och andra inom denna kategori av resenärer, var kartor inte en enbart teoretisk vetenskap utan livsnödvändiga praktiska hjälpmedel. Waxell visade tydligt på det praktiska behovet av kartografisk kunskap, men även en tilltro till vetenskapen kan anas, där det vetenskapligt beskrivna och benämnda ingav trygghet i sig själv. När områden skildrats, namngetts och placerats på en karta var de ”säkra”. Det okända och farliga var detsamma som det icke-benämnda, det namnlösa.

Waxell skildrade äventyret och farorna på havet och öarna, men tillägnade även ett helt kapitel åt en ”Beskrivning av de land- och havsdjur samt olika fåglar vi påträffade på Beringön…”[100] Avstånd, vindriktningar och områdens lägesförhållanden nedtecknades noggrant, liksom de möten som ägde rum med de okända områdenas befolkningar. Allt skulle beskrivas och föras vidare till de ivrigt väntande skarorna av lärda och nyfikna i Europa och Ryssland.

När det kommer till de skildringar Waxell gjorde av människorna på framför allt Kamtjatka, är det påtagligt att Waxell vill framhålla det avvikande och annorlunda. Porter och Rousseau talar om att exotismen under perioden kom att få en mer inbjudande karaktär där även temat med den ädle oförstörde vilden hade sin givna plats. Detta ses som den mest påtagliga aspekten av Waxells skildringar från Kamtjatka. Folket, som skildrades på avstånd, beskrevs i relativt positiva termer. De fiskade, samlade och bodde i underjordiska hus. Deras yttre egenskaper blandades med deras inre och de sågs som oförstörda vildar i någon form av naturtillstånd. Det avgörande var dock att de var annorlunda och Waxell verkade aldrig komma dem riktigt nära, olikheterna övervägde och mötet, som bitvis även präglades av våld, blev aldrig ömsesidigt. Waxell kallade sig i skildringen aldrig som svensk, inte heller som ryss, men när han talade om ett ”vi” så var det besättningen som helhet han beskrev.

Waxells och Strahlenbergs skildringar skiljer sig åt på mängder av sätt. Den mest påtagliga skillnaden är att de skrevs utifrån så olika utgångspunkter. Strahlenberg såg som sin uppgift att kartlägga Ryssland och Sibirien. En karta skulle tryckas och spridas i Europa. Skildringen i sig har något av en encyklopedi över sig. Han rörde sig över mängder av ämnesområden, religion, numerologi, etymologi och bifogade dessutom både en ordlista och en encyklopedi över områdenas allehanda märkvärdigheter.

Waxells skildring är en skildring av en styrman. Han hade inte samma vetenskapliga ambitioner som Strahlenberg och hans skildring blev heller aldrig publicerad under hans livstid. Däremot kan båda deras skildringar ses som starkt påverkade av tidens ideal kring vetenskap och kunskapsförmedling. Båda var de starkt influerade av denna periods förhållningssätt till erfarenhet, sanning, samt vikten av att klassificera, kategorisera och presentera okända områdens innehåll. På så sätt kan vi tala om ett vetenskapens skapande av Ryssland.

—

[100] Waxell 1953, s. 149.

Geografin som vetenskap är, både i dess mer teoretiska som praktiska form, oerhört central för att förstå hur Rysslands folk och landområden kom att kategoriseras under 1700-talet. Geografin var en vetenskap i utveckling och med den följde en stark tilltro till det exakta och sanna. Det var en genomträngande vetenskap som överblickade och tecknade gränser, vilka var lika kulturellt betingade som de texter som skrevs om Ryssland. Att sätta Ryssland på kartan innebar olika saker beroende på vilket sammanhang som berörs. För Strahlenberg kunde det vara ett sätt att skapa sig ett namn bland västvärldens geografer och upptäckare, för Waxell kunde det istället handla om att tjäna den ryska staten och den allmänna geografin, att göra det okända och farliga känt, liksom något så enkelt som att hitta vägen hem och överleva en resa. Vad det konkret innebar för de folk som hamnade under vetenskapens lupp kan vi bara spekulera i, men texterna och bilderna visar hur en vetenskapens diskurs kom att genomsyra skildringarna av Ryssland med dess jämförelser och kategoriseringar. Språkens härkomst, invånarnas livsföring, likheter och skillnader mellan Europa och dessa outforskade områdens folk. Allt detta skildrades med en detaljrikedom vars främsta uppgift var just att förmedla mängder av information. Allt var av intresse då de lärda i Europa väntade på kunskap från de avlägsna områdena i nordöst, allt medan Ryssland med Larry Wolffs ord blev ”discovered, mapped, traveled, studied and stamped, according to the enlightened standards of Western Europe”.[101]

[101] Wolff 1994, s.145.

KAPITEL 5

I en rysk etnografi – religion, kön och civilisation

> Man får inte försöka fixera människan,
> ty hennes lott är att bli fri.[1]

I de två föregående avsnitten har vi mött resenärer som alla, på lite olika sätt, haft kartläggandet av det ryska riket som centrala utgångspunkter i sina texter. Som nämnts skedde detta på olika nivåer. Det handlade både om att dra upp geografiska gränser, att åskådliggöra territorium, att avskilja och urskilja, men även om att kartlägga det etnografiska och kulturellt betingade innehållet i riket. Det är om just detta ”innehåll” i skildringarna, det som berör människor och kultur, som detta kapitel kommer att handla.

I mötet med olika folkslag i Ryssland, kom resenärerna att ställas inför sedvänjor, religiösa yttringar och kulturella praktiker som troligtvis tedde sig mer eller mindre främmande. Men hur dessa möten och betraktelser beskrevs var även en fråga om i vilket sammanhang och av vem de beskrevs. Diskurser kring det ryska, det europeiska, män och kvinnor, civilisation och barbari, liksom gränser kring hur en text ska skrivas och vem som får skriva vad, utövade inflytande på text och handling. I det här kapitlet är det mer generella diskursiva mönster som analyseras och det är fler resenärer som talar än i det föregående. Frågan är *hur* de talade? Och *vad* de talade om?

”Sådan är den ryska nationen”

Larry Wolff har visat hur Ryssland och områden i det som skulle komma att kallas Östeuropa, under perioden för upplysningen beskrevs av europeiska resenärer och författare, som starkt kontrasterande mot europeiska ideal. I fallet Ryssland var det framför allt det despotiska styret, med tsaren och godsherrarna i toppen och de förtryckta och undfallande subjekten med de livegna bönderna i botten, som var kännetecknande för hur landet skildrades, liksom den avvikande ryskortodoxa tron. Livegenskapen och de korporala bestraffningarna ansågs både avskyvärda, ociviliserade, men samtidigt passande för just Ryssland.[2] Dessa

—

[1] Franz Fanon: *Svart hud, vita masker*, Göteborg 1997, s. 204

[2] Wolff 1994, s. 62 ff. Resenärer som t ex. Casanova och Louis-Philippe Ségur anpassade sig mer än väl. Även om slaveri ansågs opassande och brutalt, var det ingenting som hindrade att

ämnen diskuterade även svenska resenärer och reseskildrare i sina texter. Överlag är beskrivningarna i överrensstämmelse med vad tidigare forskning konstaterat. Det despotiska styret, den ortodoxa tron och de hårda straffen i Ryssland sågs som ryska egendomligheter som satte sin prägel på hela folket, ett folk som beskrevs som förtryckta av en oresonlig övermakt; ”Hela nationen fördelas uti twänne Classer; herrskaper och slafwar.”, skrev Lorenz Nordenadler i sina *Samlingar* som publicerades 1789.[3] Ryssland, uppdelat i två klasser där den förtryckta massan saknade både förnuft och känsla;

> de äro genom bultande känslolöse til själ och kropp, och kunna, sedan man undantagit deras mensklighet, närmast komma i jemförelse med Rapphöns-hundar, hwilka under hård aga, snart sagt kunna lära at tala, men göra godt, ej af en god böjelse, utan blott för at undwika den öfwer hufwudet uplyftade käppen.[4]

Bilden av en hårt arbetande, i slaveri förtryckt massa som hölls i schack genom hårda straff känns igen från många andra europeiska rysslandsskildringar.[5] En annan typisk beskrivning av landet var att det kännteckades av en stark motvilja mot allt främmande. Landet skildrades som stängt mot omvärlden och folket, i synnerhet de högre klasserna, framställdes som kallsinniga och högmodiga;

> Misstänksamhet emot Främlingar /.../ Högmod och storhet innom sig; uti all ting et otyglat öfwerflöd, och en fattad öfwertygelse at det Ryska är det bästa /.../[6]

Nordenadler sammanfattar här en väl spridd föreställning om landet i det avsnitt han valt att kalla; ”Allmän afmålning” och där ovanstående citat är hämtat. Här kan vi också läsa om ryssarnas stora fallenhet för sprit, hur de sändes till Sibirien för småbrott, hur allt var en ”politisk hemlighet” och hur folket levde i ett slags halvupplyst tillstånd; ”så många Millioner Människor inom Rysslands Gränsor, nästan lika många länkar uti en ofullkomlighets-kedja/.../ et så merkeligit antal halffärdige fönuftige warelser.”[7]

Kari Tarkiainen har för svenskt vidkommande visat att bilden av Ryssland under 1500- och 1600-talet överlag var mörk och att det i stor utsträckning var dessa ryska nationella ”egenskaper” som betonades; bilder som genomsyrar texter både bakåt och framåt i tiden och som även återkommer i andra europeiska reseskildringar och områdesbeskrivningar.[8]

resenärer själva nyttjade systemet när det passade. Mönster som inte ter sig alltför främmande i en mer samtida kontext. Se Wolff 1994, s. 50 ff.

[3] Nordenadler, 1789, s. 89.

[4] Nordenadler, 1789, s. 99 f.

[5] För en beskrivning av den danska synen på Ryssland i reseberättelser, se Möller i Christensen & Gottlieb 1993, s. 104 ff. Om ryssarna som lydiga och underdåniga se s. 115 ff.

[6] Nordenadler, 1789, s. 90.

[7] Nordenadler 1789, s. 91.

[8] Tarkiainen 1974, s. 68 ff.

Nordenadler var inte ensam bland de svenska rysslandsskildrarna om att komma med beskrivningar som de ovanstående, däremot utmärkte han sig genom att vara så tydlig i sina ”afmålningar” av den ryska befolkningen. En ytterligare text som kom i tryck i början av 1800-talet var Carl Elméns verk *Några underrättelser om Ryssland.* I två band beskrev författaren, som under flera år vistades i Ryssland, bland annat som medföljare på svenska ambassader, hur Ryssland och ryssarna *var*. Det är ett klassiskt översiktsverk och inte en egentlig reseskildring, då den inte beskriver en resa, utan är snarare en områdesbeskrivning och uppslagsverk för den som söker kunskap om Ryssland, eller som han skriver i sitt förord; ”för att kunna lemna den mindre kunnige /.../ en handledning i detta ämne”[9] Däremot framhölls författarens erfarenhet av landet; att han hade vistats i Ryssland gav honom rätten att tala om Ryssland.[10]

Innehållet i den första volymen har rubriker så som: ”National-karakteren” ”Adeln”, ”Konstnärer”, ”Religion”, ”Upplysning”, vilket prydligt och lättöverskådligt ger läsaren möjlighet att bläddra sig fram till det som intresserar. I den första delen är det en mörk bild av ett rike som präglades av despoti och slaveri som målas upp. Den upplysning som genomlyste Europa fick landet bara se glimtar av. Tsar Peter, Katarina II, Elisabeth och tsar Alexander bidrog till att mörkret skingrades, men befolkningen befann sig fortfarande långt ifrån mer civiliserade nationers förfinade seder och kunskap. Folket framstod som ”böjliga”, de högre klasserna som halvupplysta och alltid redo att smickra de som kunde ge egna fördelar.[11] Vetenskap och upplysning kom utifrån: ”Peter I såg sin Nation försänkt i det djupaste mörker, han ville rycka henne derur, och gå med stora steg upplysningen till mötes.”[12] Samtidigt beskrevs nationens huvuddrag som bestående av en glad och gästfri befolkning som älskade musik.[13]

I den andra volymen av verket är tonen annorlunda. Det gavs ut 1811 och består i stort av samma rubriker, men i något förändrad form. Man kan undra varför. En anledning kan vara den ryska censuren. I Borgå stift förbjöds den första volymen redan i januari 1810 att säljas i boklådor på uppmaning av kejsar Alexander.[14] Den andra delen behandlar i stort samma saker, men i ett från ryskt håll mer fördelaktigt ljus. Texterna är inte genomgående negativt färgade, snarare pendlar författaren mellan olika åsikter. Vad som däremot tydligt framgår är att det att det finns en ordning för *vad* det ska talas om. Despoti, slaveri och okunskap, liksom gästfrihet, gladlynthet och en känsla för musik. Det är en ordning som oavsett resenärernas slutsatser strukturerade deras texter och lade grunden för vad de som rysslandsskildrare förväntades beskriva.

—

[9] Elmén 1809, Företal (opag. s. II).
[10] Elmén 1809, Företal (opag. s. I).
[11] Elmén 1809, s. 8, s. 18.
[12] Elmén 1809, s. 86.
[13] Elmén 1809, s. 12.
[14] Se Adolf Alarik Neovius: *Ur Finlands historia. Publikationer ur de alopaeiska pappren*, Helsingfors 1890–1891, Del 1, s. 25 Hämtat från http://runeberg.org/finlhist/1/0097.html.

Ett svenskt verk med en något annorlunda hållning gentemot Ryssland är ”Juris Studiosus” Carl Fredric Berlings 30-sidiga skrift *Några underrättelser rörande Ryska Nationen ledande till en närmare kännedom af Ryska Nationalkarakteren*, som trycktes i Lund 1803. Skriften var ett svar på alla de fördomar som författaren menade var i omlopp om ryssarna. I tur och ordning ifrågasatte han de laster som ryssen ansågs vara skyldig till: deras superi, högfärdighet, slaviska karaktär och så vidare. Sådana beskrivningar menade han enbart var resultat av fördom och okunskap: ”En ryss af den bättre klassen /.../ kan i avseende till anständighet och sinna seder jämföras med hvarje annan Nation”[15]

Att rysslandsbilden var mörk är denna lilla skrift ett exempel på. En ung student skrev en text om hur orättvist den ryska befolkningen beskrivits och hur denna felaktiga syn var ett resultat av gammal ingrodd fördom och okunskap. Hade han varit i Ryssland? I texten finns ingenting som avslöjar var han hämtat sina intryck ifrån och den är inte att betrakta som en reseskildring. Samma avstånd som präglade ”nationsbeskrivningarna”, översikterna, präglar även denna skrift, medan slutsatsen är annorlunda. Den är intressant på så vis att den så kraftigt motsatte sig gängse uppfattningar om Ryssland.

Men i avsnittet som följer är det inte i huvudsak dessa typiskt ”ryska” karaktärsdrag som kommer att diskuteras, utan jag har riktat in analysen på två områden som genomsyrat beskrivningarna på än mer djupgående plan. Vi kan se dem som metadiskurser som i sin tur förgrenar sig i ytterligare diskursiva strukturer och på olika sätt utövar påverkan på texter som skrevs om Ryssland. Överhuvudtaget var de centrala i reseskildringar från alla jordens hörn och berör Ryssland i en vidare geografisk och etnografisk kontext.

Att beskriva Ryssland innebar för många av dessa svenska resenärer att skildra folkslag som inte var ryssar, men som däremot var under ryskt styre. Vad praktiserar de för religion? Hur är deras samhällen och familjeorganisation uppbyggda? Är befolkningen civiliserad? I synnerhet de tidiga 1700-tals resenärerna sökte svar på dessa frågor och de var grundläggande för hur den allmänna uppfattningen om områden och folk beskrevs. Samtidigt var dessa områden; religion, kön, och i slutändan, civilisation, också centrala i beskrivningar av ryssar och mötet med den ryska kulturen.

Seder och bruk

Men hur görs folkgrupper till främmande, annorlunda “andra”? Svaret, menar Mary Louise Pratt kan utläsas tydligt i reseskildringar. Att homogenisera och kollektivisera är det mest påtagliga framställningssättet när människor görs till just ”Andra”. Med exempel ur brittiska reseskildringar från afrikanska och sydamerikanska områden visar hon hur den normaliserande diskursen ”seder och bruk” använts för att förfrämliga, i hennes exempel, afrikaner och sydamerikaner.

—

[15] Berling 1803, s. 30.

En vanlig ”seder och bruk”skildring brukar börja med en allmän beskrivning av folkets utseende, deras bostäder, kläder, arbete, hushållning, för att sedan övergå i en beskrivning av deras andliga utövning, förhållanden mellan könen och civilisationsgrad. Inre och yttre egenskaper blandas, men det mest påtagliga är att skildringarna inom denna diskurs alltid kollektiviserar och homogeniserar; de skildrade är en massa helt utan individualitet. På så vis blir den Andre en lista av yttre och inre kännetecken. Uppgiften, menar Pratt, är att ”kodifiera skillnad” och att placera den Andre i ett tidlöst ”nu” där allt han gör (ja, det är oftast ett anonymt maskulinum, eller ett kollektivt anonymt ”de” som används) enbart är upprepningar av det han alltid gör och att skapandet av denna Andre aldrig utgår ifrån ett tydligt berättarjag eller skildrar ett möte som leder till ömsesidig kontakt. Det är istället en distanserande diskurs som i sig själv förutsätter avstånd.[16]

I Pratts resonemang kring resenärers skildringar av främmande folk och den distansering som äger rum, finns likheter med antropologen Johannes Fabians betraktelser över hur antropologin skapat sina objekt. I sin kritiska analys av hur västeuropeiska tid och rumsuppfattningar separerats från de beskrivnas, forskningsobjektens, ”infödingarnas” dito drar han slutsatsen att antropologerna, reseskildrarnas efterföljare, aldrig lyckats skapa gemensamma spatiala och temporala rum för sig själva, sina läsare och de folk som utgör forskningsobjekten. De Andra lever i en annan tid, en tid som symboliserar det förflutna, det stilla stående, eller helt enkelt ett ”alltid”, till skillnad från betraktaren, forskaren, resenären som befinner sig i ett pågående priviligierat nu, på väg framåt.[17] I reseskildringar är detta betraktelsesätt vanligt förekommande.

Skildringar av ”seder och bruk” är ofta väl inbäddade i den övriga texten. Diskursen samspelar med andra representationer, andra positioneringar, vilka ibland är i överrensstämmelse med diskursens uppgift, att normalisera, fixera och visa på skillnad, men kan också gå i motsatt riktning.[18] Ibland är den urskild som ett helt eget kapitel med titlar som ”Ryska Nationens Huvud caractere”[19], eller där ett stycke av ett kapitels rubrik lyder: ”/…./ dessutom om invånarna, deras näringsliv, livsmedel och andra anmärkningsvärda förhållanden”[20]. Men det kan också vara enstaka textpartier inbakade i texten. Anders Pihlströms dagbok från fångenskapen i Ryssland 1708–1723 består till exempel av daterade anteckningar som fördes under fångtransporterna från Moskva till Tomsk och Tobolsk. Här är texten mycket kortfattad och består ofta av korta, i våra ögon kanske något trista anteckningar om väderförhållanden, vilka svenskar som rest bort, blivit sjuka, vilka byar som passerats, men detta avbryts då och då av

—

[16] Pratt 1985, s. 120 f.
[17] Fabian 2002, se t ex. s. 1 ff., s. 75, s. 143 ff. Se även Mills 2004, bland annat s.99 ff., och s. 190.
[18] Pratt 1985, s. 121.
[19] Nordenadler 1789, s. 88 ff.
[20] Waxell 1952, Kapitel XV, s. 134.

enstaka skildringar av olika folkslag. När detta sker blir rösten i texten en annan. Så här kan det till exempel låta:

> 13. februar. Ryckte vi om morgonen här ifrån och gingo förbi byarne Somuffka 10 w.[erst] /…/ Här flöt en liten ström, som och kallades Gmelioffka Reeka /…/
>
> 14. Fortsatte vi resan och gingo förbi Påkrow och Jarckij 13[werst], och kommo i godh tidh till staden Cusmandemianski /…/ Derest flyter strömmen Wolga förbi. Omkring staden bodde mäste dehlen scheremisser, såsom och några af dem äro i staden boende, dock sådane som sigh låtit döpa och antagit den graekiska lähran. Elliest äro samma folkslagh i gemehn hedningar som lever i ett stock tiockt andeligit mörker; icke desto mindre kan man väll säja om dem, att de äro ett enfaldigt och godt folk /…/[21]

Pihlström fortsatte sin berättelse med att beskriva deras andliga utövning, relationer mellan könen, äktenskapsbruk och avslutar textpartiet med en sedvanlig avståndsbeskrivning: ”Emellan denna stad och Nissna är 32 mihl eller 160 worst.”[22]

I Pihlströms skildring ligger diskursen väl inbäddad i texten. Det monotona beskrivandet av fångarnas vardag, deras resor där miltal, väder och namn på byar är det mest centrala, får här vika undan för en beskrivning av ett exotiskt folkslag, där texten helt plötsligt blir mer utförlig, mer värderande och i Pratts termer även fixerande: ”de äro ett enfaldigt och godt folk”. Seder och bruk är i många avseenden detsamma som frågan om vad folken praktiserar för religion, hur samhället styrs och hur de könsrelaterade praktikerna i samhället organiseras.[23]

Kapitlet som följer handlar om hur denna diskurs synliggörs i skildringarna från Ryssland; vad den består av, vad den resulterar i och utifrån vilka berättarpositioner den uttrycks. Analysen lägger tyngdpunkten på några av de diskursiva formationer som tydligast präglar innehållet i texterna. I kapitlet analyseras innehållet i 13 reseskildringar, den äldsta skriven år 1708, den yngsta från åren 1812 till 1813.

Viktigt att poängtera är att det i detta kapitel är reseskildringar från en mängd olika områden i Ryssland som behandlas. Det Ryssland som beskrevs var befolkat av många olika folkslag och den geografiska spridningen av resenärer var stor. Några reste till S:t Petersburg, andra beskrev sina upplevelser i Tomsk, en

—

[21] Pihlström 1903 (1708–1723) s. 40 f. Pihlström förde dagbok under hela sin vistelse i Ryssland och även efter det att han så småningom kom hem igen i maj 1723. Dagboken skrevs av för Ellen Fries räkning och hamnade i vetenskapsakademins bibliotek. Den utgavs 1903 av kungliga samfundet för utgifvande af Handskrifter rörande Skandinaviens historia. Historiska handlingar del 18 N:o 4. Se förordet ibid.

[22] Pihlström 1903, s. 41.

[23] Se Gunlög Fur: *A Nation of Women. Gender and Colonial Encounters Among the Delaware Indians*, Philadelphia 2009, s. 42 och Gunlög Fur: ”The Struggle For Civilised Marriages in Early Modern Sweden and Colonial North America” i: *Collisions of Cultures and Identities. Settlers and Indigenous Peoples*, Patricia Grimshaw and Russell McGregor (Ed), Melbourne 2006, s. 40 ff.

annan Narym, Novgorod och Okhotsk. Detta innebar att resenärens förhållande till det ryska, såg olika ut.

Avsnittet börjar med en redogörelse för hur resenärer skildrat den rysk-ortodoxa trosinriktningen och vad detta innebar i ett vidare sammanhang för resenärernas skildringar av landet. Slutligen kontrasteras detta mot hur folkslag utanför den rysk-ortodoxa religionssfären beskrevs. I ett andra led analyseras betydelsen av kön och hur uppfattningar om hur relationer mellan män och kvinnor var organiserade.

En ytlig och innerlig religiositet

”Allt består i korsande” berättade en tysk pastor för Anders Winberg då han var på genomresa i Pleskow (i ryska Livland) 1789. ”Då en källarmästare för några år sedan utsatte sin skylt, Bacchus på tunnan, trodde alla att det var ett av deras helgon, och korsade sig för honom. /…/ Själva lärarna kunna ingenting /…/ Den som kan något litet latin anses för höglärd. – En rysk aftonbön bevistades. Den bestod mest i korsande och sjungande.”[24]

Det huvudsakliga innehållet i citaten ovan skulle kunna vara hämtat ur ett flertal av de i Europa publicerade rysslandsskildringarna från perioden.[25] Ryssarnas religionsutövning betraktades här genomgående som ytlig, samtidigt som befolkningen beskrevs som ytterst religiös. Prästerskapet var okunnigt, kunde inte läsa latin, använde knappt böcker och folkets helgondyrkan sågs som något som bröt mot guds bud; ”Du skall icke göra dig något beläte” (Exodus 20:4). Likheterna mellan flera av periodens kända rysslandsskildringar är slående och samma tematik lyftes fram gång efter annan.[26]

Wolff menar att västerländska uppfattningar om den ortodoxa kyrkan både byggde på negativa uppfattningar om alla religioner utanför den protestantiska sfären, men också på en pågående uppdelning mellan ett stagnerat Östeuropa och framåtskridande Västeuropa där den ryskortodoxa kyrkan kom att förknippas med efterblivenhet, vidskeplighet och stagnation.[27] Samtidigt framhåller han att upplysningstidens filosofer överhuvudtaget kom att se religion som ett hinder för civilisation och utveckling och att den negativa inställningen till den ryskortodoxa kyrkan, framför allt till prästerskapet, hängde ihop med en mer övergripande fråga om huruvida Ryssland kunde anses civiliserat.[28] Det var alltså inte den ryskortodoxa religionen specifikt, utan religion överlag och i samspel med frågan om en lägre grad av civilisering som resulterade i de samstämmiga åsikterna kring den ryskortodoxa kyrkan, skriver Wolff.

—

[24] Winberg 1967 (1789), s. 80 f.

[25] Se exempelvis Herberstein 1557, Olearius 1647, William Coxe: *Travels in to Poland, Russia, Sweden and Denmark /.../* London 1784–1790, liksom Petrejus 1615 och 1620.

[26] Se Wolff, 2001, s. 136.

[27] Wolff 2001, s.132, 139, 146.

[28] Wolff 2001, s.170 f.

De texter som svenska rysslandsresenärer efterlämnat är inte texter av upplysningsfilosofer. De flesta publicerades inte ens och av de som kom i tryck, var resenärernas bakgrund ofta militär. Skildringar av den ryska religionsutövningen fanns med i nästintill samtliga av de reseskildringar som analyseras här.

Att vara ”svensk” handlade under perioden fortfarande främst om att vara rättroende (det vill säga tillhöra den lutherska kristendomen) och att vara bosatt inom rikets gränser.[29] Religionen fanns närvarande överallt, både hos den svenske resenären och i det ryska samhället. Att mötet med den ryskortodoxa kristendomen var ett möte som ofta präglades av förundran, ifrågasättande och negativa omdömen förvånar inte. Att utvecklingen av en mer privat religiositet under perioden också påverkade dessa resenärers skildringar och möten med den ryska trosutövningen är troligt.[30] Strahlenberg var ju som nämnts pietist och deltog i grundandet av den svenska pietistiska skolan i Tobolsk. Många av de karolinska fångarna i Sibirien kom att påverkas av den pietistiska trosriktningen.[31]

Bland de tidiga rysslandsskildringarna finns en text som är koncentrerad kring den ryska religionsutövningen. Den får ses som något av ett undantag då ingen annan skildring så starkt inriktar sig på just detta. Anledningen till att religionen här är så central kan förklaras med att det är en regements-predikant som skrivit den. Henrik Sederberg vistades i Ryssland mellan åren 1709 och 1718. Han kom i rysk fångenskap efter slaget i Poltava 1709 och författade en skrift som först 1836 kom i tryck då en släkting hittat den. Skriften hade titeln *Anteckningar öfver Ryska Folkets Religion och Seder*.[32]

Syftet med skildringen var att ge en bild av den ryska trosutövningen, men också att slutligen avgöra huruvida ryssarna kunde anses som kristna eller ej. Denna fråga hade debatterats sedan 1600-talet. Under medeltiden och en bra bit in på 1500-talet ansågs ryssarna överlag som okristna i Sverige. Kari Tarkiainen har påpekat att det först var under 1600-talet som den rysk-ortodoxa kyrkan och Ryssland började anses som en del av den kristna världen, även om den rysk-ortodoxa riktningen fortfarande ansågs som en avart till den lutherska.[33] Redan 1620 hade prästen Johannes Botvidi gett ut en avhandling med titeln *Theses de qvaestione utrum muschovitae sint christiani?*[34] Så ämnet var inte nytt. Däremot var

—

[29] Monika Edgren: *Från rike till nation. Arbetskraftspolitik, befolkningspolitik och nationell gemenskapsformering i Sverige under 1700-talet*, Lund 2001, s. 67 ff.

[30] Se exempelvis Carola Nordbäck: *Samvetets röst. Om mötet mellan luthersk ortodoxi och konservativ pietism i 1720-talets Sverige*, Umeå 2004, s. 29 ff. Hilding Pleijel: *Svenska kyrkans historia. Femte bandet. Karolinsk kyrkofromhet, pietism och herrnhutism 1680–1772*, Uppsala 1935 s. 135, s.139 ff.

[31] Om pietismen i Sibirien under den karolinska fångenskapen och skolan i Tobolsk, se Franck 1988, s. 39 ff. Gunnar Jarring berör den också i Jarring 1981, s. 58 ff.

[32] Den fullständiga titeln lyder: *F.d. Regementspredikanten Mag:r Henr: Sederbergs Anteckningar öfver Ryska Folkets Religion och Seder, under dess vistande i Ryssland åren 1709–1718. En hittills icke utgifven Handskrift.,* Christianstad 1836.

[33] Tarkiainen 1974, s. 26 ff.

[34] Johannes Botvidi: *Theses de qvaestione utrum muschovitae sint christiani?*, Holmiae 1620.

Sederbergs skrift ett resultat av att han hade vistats i Ryssland under en längre tid och själv utgav sig för att ha sett det han skildrade. Trots detta har boken stora likheter med andra tryckta rysslandsskildringar som var i omlopp under perioden, exempelvis Petrus Petrejus tidigare omnämnda *Regni muschovitici sciographia* som utkom 1615. I Petrejus bok ägnas hela det sjätte kapitlet åt den ryska religionen och Sederberg har troligtvis hämtat en mycket stor del av innehållet i sin egen bok därifrån, liksom från tidigare tryckta skildringar.[35]

I Sederbergs skrift kan vi läsa att ryssarnas tro på många sätt skiljer sig från den protestantiska, men även från den grekiskortodoxa kristendomen. Vad Sederberg framför allt betonar så som typiskt för den ryskortodoxa riktningen är att de enbart anser den ryskortodoxa formen av kristendom som sann, att de liknar sin tsar vid en gud, att folket inte kan läsa fader vår eller trosbekännelsen, att de dyrkar helgonen och jungfru Maria, samt att de inte tror på treenigheten. Framför allt betonas att prästerna och munkarna är obildade och enfaldiga.[36]

Sederberg avslutade sin skrift med en sammanfattning där han i 23 punkter beskrev hur den ryska tron liknade den evangeliska, liksom hur den avvek från den grekiska. Sammantaget menade Sederberg att ”Af dessa 23 punkter kunna ryssarna väl kallas Christne, ty änskönt de icke fullkomligen komma öfverens med de Evangeliske, likna de dem likväl i många fall.”[37]

Samtidigt som Sederberg avslutade sin skildring med att i huvudsak erkänna ryssarna som kristna och betonade likheterna med den evangeliska kristendomen, är hela hans skrift ett exempel på hur det avvikande i den ryska trosutövningen lyfts fram.

Sederberg menade att hans skrift var sann eftersom ”den, som detta skrifvit, har detta sjelf sett”, men skildringen saknar ett tydligt författar-jag och händelser eller företeelser beskrevs aldrig utifrån någon form av eget bevittnande eller möte. Samtidigt var Sederberg extremt tydlig i den sista meningen i skriften där han gör anspråk på sanning, vilken bygger på just det egna bevittnandet. Det var, och är fortfarande, detta som utgör grunden för reseskildringarnas stora sanningsanspråk och auktoritet. Det jag har sett med egna ögon och berättar för er är sant.

Sederberg var präst och blev så småningom kyrkoherde i Karlshamn.[38] Att han fäste så stor vikt vid religionen i Ryssland kan därför ses som en följd av hans egen profession. Men med religionen följde också det ryska folkets levnadssätt och traditioner och detta var också något som Sederberg behandlade. Han skrev om bröllop, kvinnornas situation, hur ryssar fastade, deras dryckesvanor och detta hänger starkt samman med religionstematiken. Religion och köns-

—

[35] Petri Petrei: *Regni Muschovitici Sciographia. Thet är: Een wiss och egenteligh beskriffning om Rydssland /…/* Stockholm 1615.
[36] Sederberg 1836, se särskilt sidorna 10–28 och 62–82.
[37] Sederberg 1836, s. 85
[38] Se exempelvis *Svenskt boklexikon, åren 1830–1865, senare delen M–Ö*, Hjalmar Lindström (utg), Stockholm 1961, s. 443.

normer, liksom allmänna beskrivningar av hur samhället styrs och fungerar, ingår i den sammanflätade diskursen ”Seder och bruk”. Var det ena börjar och det andra slutar är ofta inte möjligt att avgöra. Flera exempel kan ges från det sjunde kapitlet med rubriken ”Om ryssarnes Tros-Artiklar i allmänhet”. Här beskrevs bland annat ryssarnas högtidsdagar som Sederberg menade att de höll mycket heliga:

> Alla Söndagar och högtidsdagar gå ryssarne 3:ne gånger i kyrkan, först före solens uppgång /…/ så förmiddagen, /…/ sist, före aftonen /…/, till hvilken då det ringer, en hvar gerna skyndar sig; ty så snart det mörknar, särdeles högtidsdagar (Prasnik) och Söndagar, är man alldeles osäker för Ryssar, hvilka af det gräsliga brännvinssupandet blixtfulla, löpa omkring och öfva otukt, röfva och mörda, och alltid begå sådant, änskönt Zaren mycket förminskat krogarnes antal, och derjemte förordnat viss tid till deras öppnande och tillslutande.[39]

En beskrivning av högtidsdagar mynnar här ut i en skildring av det utbredda supandet och ryssarnas fallenhet för osedlighet och våld. Citatet ovan kan ses som ett exempel på hur ryssarnas starka religiositet beskrevs som en bidragande orsak till osedlighet och ett våldsamt, ociviliserat beteende. Firandet av de många helgonens festdagar sågs som en orsak till ryssarnas stora alkoholkonsumtion och de våldsbrott som Sederberg menade var en följd därav. Det utbredda superiet bland befolkningen och prästerskapet var ett ämne som återkom i flera skildringar.[40]

Detta tema återfinns även hos resenärer på resor i andra länder, exempelvis Sverige. Mark Davies har visat hur brittiska ståndsresenärer under 1800-talet förfärade sig över svenskarnas stora alkoholkonsumtion, både i städer och på landsbyggd, på krogar och gästgiverier. Framför allt marknader och högtidsdagar, så som midsommar och första maj, beskrevs som platser och tillfällen där svensken uppträdde som både oregerlig och omoralisk. Egentligen, menar Davies, kritiserade inte de brittiska resenärerna nöjena i sig, utan det var snarare faran för oordning som bidrog till de fördömande utlåtandena.[41] Detta kan även spåras i de svenska beskrivningarna av ryska helgdagar och i befolkningens förhållande till alkohol. De fördömanden resenärer gör av en berusad befolkning, liksom av prästerskapet, vilka inte upprätthöll de ståndS- och statusreglerade gränser gentemot allmänheten som resenärerna förordade, kan ses som exempel på denna rädsla för oordning och kaos. Vi får inte glömma att resenären är en främling och, får vi förmoda, utan alltför stor kunskap om kulturella

—

[39] Sederberg 1836, s. 44 f. När Carl Reinhold Berch 20 år senare reste till S:t Petersburg beskrev även han fastandet och de många helgdagarna. Veckan före den stora fastan, ”smörveckan” då fisk och mjölkprodukter var tillåtna, beskrev han som en ”carneval” och särskilt under de sista dagarna av veckan såg han både män och kvinnor som hade druckit sig berusade: ”hafwer den torftiga ej nog supit hemma, tager han sin fyllnad iwid de så kallade afskeds-wisiter som wänner giöra hos grannarna.” Berch (1735), s. 38.
[40] Se exempelvis Winberg 1967 (1789–1790), s. 87, Bedoire (1752),s. 22f., Hauswolff 1912, s. 147.
[41] Davies 2000, s. 279 ff.

koder och nyanseringar. Att avvikelser då framstår som så mycket starkare och så mycket mer hotfulla, är inte märkligt.

Det är som nämnts de ryska prästerna som får motta den strängaste kritiken av de svenska resenärerna. Carl Reinhold Berch som reste till S:t Petersburg 1735 framstår annars inte som särskilt negativt inställd till den ryska kulturen, men när det gäller just prästerskapet blir tonen hård:

> Hwad ryska prästerskapet widkommer, så är större delen til förståndet och studierna lika rude, som til utwärtes anseende. De hafwa nästan allesamman oputzade skiägg och hår; gå uti footsida kläder[42]

Långa skägg och kaftaner signalerar här efterblivenhet och icke-civilisation, något som stod i skarp kontrast till ett svenskt eller europeiskt ideal. I marginalen av resedagboken skriver Berch om hur tsar Peter beordrade den "hederligare delen af sina undersåtar att afläggia skiäggen och kläda sig på ryska /…./", men hur vissa mot en årlig avgift fick tillåtelse att behålla skäggen.[43] Även Lorenz Nordenadler gjorde år 1789 en likartad beskrivning av ett okunnigt prästerskap och deras skägg.[44]

Det europeiska modet att låta raka sig kontrasteras här mot de ryska otrimmade skäggen. Skägg och hår används ofta som symboler för att markera ett folks grad av civilisering. Långa skägg sågs som ett tydligt tecken på efterblivenhet och stagnation bland de europeiska resenärer som reste i Ryssland och de länder som vi i dag benämner som tillhörande Östeuropa. Den brittiske resenären William Coxe gjorde en liknande iakttagelse några år senare då han diskuterade tsar Peters försök att få ryssarna att raka av sig skäggen: "/…/ notwithstanding the rigorous edicts issued by Peter I the far greater still wear beards; being scarcely less attached to that patriarchal custom than their ancestors".[45] Trots tsar Peters försök att modernisera Ryssland var majoriteten av befolkningen fortfarande fast i sitt gamla levnadssätt och skäggen stod som en tydlig yttre symbol för deras ociviliserade och föråldrade seder.[46]

—

[42] Berch (1735), s. 42. Se även Hauswolff 1912, s. 160, där hon skriver: "Prästerna äro uti så liten aktning att de ej kunna umgås med bättre folk; så snäft lönta, att de i mjugg tigga; så okunniga, att de stapplande läsa sitt modersmål; de veta ej det minsta, hvad som händt och händer uti deras land, ännu mindre hos oss andra nationer".

[43] Berch (1735), s. 42.

[44] Nordenadler 1789, s. 87.

[45] Coxe citerad i Wolff 1994, s. 88.

[46] Denna fascination vid yttre attribut som hår, ansiktsmålning och skägg kan man även finna i reseskildringar från andra delar av världen och den kan ses som exempel på resenärers vilja att markera det synligt annorlunda och avvikande i kontakten med andra folk. Se exempelvis Gunlög Fur: "De äro barbarorum barbarissimi. Svenskars möten med indianer och samer på 1600-talet" i: *Makt & Vardag. Hur man styrde, levde och tänkte under svensk stormaktstid* Stellan Dahlgren, Anders Florén och Åsa Karlsson (red), Stockholm 1993, s. 294. Bland svenska högreståndsmän var det sedan mitten av 1600-talet vanligt att raka av sig skägget. Skägget kom därefter att alltmer symbolisera oordning, trots och ett ociviliserat leverne. Se Lennart

Att just prästerskapet var okunnigt var ett ämne som även Anders Winberg återkom till flera gånger i den resedagbok han förde under sin tid i rysk fångenskap år 1790. Winberg, bataljonspredikant på galären ”Ehrenpreutz” blev fånge i Ryssland under Gustaf III:s ryska krig 1790. Den tredje juli gick galären på grund under utbrytningen ur Viborgska viken och Winberg och det övriga manskapet fick överlämna sig som fångar till den ryska sidan.[47] På den ryska fregatten Woin fördes Winberg och flera andra svenskar mot Reval för att sedan fortsätta landvägen mot Novgorod.

Fångenskapen varade enbart i två månader och Winberg kunde i september påbörja resan hem till Sverige via bland annat S:t Petersburg. Redan på fregatten Woin kom Winberg i kontakt med en rysk präst:

> Så snart jag kom upp på fregatten skyndade ryske prästen sig ned, klädde på sig en svart fotsid rock, eller kaftan och en svart mössa, från vilken en slöja gick ned åt axlarna, och kom sedan, för att i denna dräkten emottaga mig. Jag talte till honom först på latin, sedan på tyska och slutligen på franska, men allt var himmelstecken för honom. Ryska var det enda han förstod. Vad han på det språket pratade ville den ryske officern intet tolka, förmodligen för att icke röja hans oförstånd. Under hälsningen ville han se om jag hade krucifixet på bröstet. På [linjeskeppet] Bolislav var en lika okunnig. Vilket gav mig nog släta tankar om ryska prästerskapet. Över dess okunnighet förundrade jag mig sedan intet så mycket, då jag fick höra, att när prästen dör bliver klockaren hans efterträdare.[48]

Peter Ulf Møller som undersökt den danska bilden av ryssarna i reseskildringar och geografiböcker från 1500-talet till 1900-talet, menar att ett återkommande inslag i danska reseberättelser är beskrivningar av ryssar som ytligt religiösa och skrockfulla.[49] Även resenärer från andra europeiska länder skildrade den ryska religionen på likartade sätt. Larry Wolff skriver angående det ryska prästerskapet, att skildringar av deras okunnighet var en given ingrediens i europeiska rysslandsskildringar under upplysningstiden och att de fungerade som exempel på den religiösa efterblivenheten överlag i Ryssland. Prästerskapet kom här att ses som en starkt bidragande orsak till befolkningens oupplysta tillstånd.[50] Viktigt att påpeka är dock att detta inte är ett nytt fenomen under upplysningstiden. Retoriken förändrades, nu talades det om att befolkningen var ”oupplyst”, men grundbudskapet låg fast sedan lång tid tillbaks, men då i termer av befolkningens ”okunskap”, ”efterblivenhet” och ”barbariska” seder.

I Adelaide von Hauswolffs resedagbok sker mycket skarpa pendlingar mellan ett positivt förhållningssätt till landet och befolkningen och grova generali-

Eriksson: ”De skäggiga bergsmännen från Nora” i: Dahlgrén, Florén och Andersson 1993, s. 307 ff.

[47] Winberg 1967, s. 8.

[48] Winberg 1967, s. 68.

[49] Møller i Björling (ed) 1999, s. 7.

[50] Wolff 2001, s. 194.

seringar som tydligt anspelar på några av de stereotypa föreställningarna kring Ryssland och ryssarna som varit i omlopp sedan 1500-talet. Om helgdagarna skriver hon att deras mängd är ”otrolig” och att det framför allt är de lägre klasserna som utövar gudstjänsten med den djupaste andakt:

> De äro så fulla af nit och vidskepelse, att man ej utan medömkan kan se huru i vårt tidehvarf kan finnas en så oupplyst nation. Häraf följer ock att hopen arbetar ganska litet, men super desto mer.[51]

Återigen kan vi se en koppling mellan den religiösa utövningen och superiet. Att ryssarna även sågs som ”oupplysta” var ett vanligt omdöme från senare delen av 1700-talet och framåt. Dessförinnan används som nämnts istället begrepp som ”okunniga” eller ”ociviliserade” och ”barbariska”.[52] Beroende på vilken författare vi vänder oss till, pendlar uppfattningen om ryssarnas religiösa utövning från att vara ytlig och enbart symbolisk till att istället, som i citatet ovan, ses som alltför nitisk och på gränsen till vidskeplig. Carl Reinhold Berch berättade hur de ”förnähma” enbart var intresserade av att bära kors runt halsen om dessa var av ”skiöna diamanter” och egentligen inte hade ”någon gudelig tancke iwid korstecknet: Tout comes chez nous!”[53]

Den något parodoxala uppfattningen att ryssarna både sågs som för *ytligt* religiösa och samtidigt alltför nitiska i sin religionsutövningör kan förklaras med att resenärerna hade en mycket liten kunskap kring den rysk-ortodoxa trosutövningen. Besökarna förstod inte innebörden av korstecknet och de många helgonbilderna och såg det antingen som ytlig kuriosa eller som tecken på att folket var *för* religiöst och nästintill skrockfullt. Helgonbilderna beskrevs i flera av texterna både som oerhört vackra och som ”hjelpgudar”.[54]

Møller understryker dock att kritiken mot den grekisk-ortodoxa och rysk-ortodoxa kristendomen framför allt bottnar i att den sätter bilden och ritualen före den textliga läsningen av bibeln. Bland reseskildrare från hela den protestantiska delen av Europa råder en samstämmighet i kritiken som ofta yttrade sig i skildringar av ett okunnigt prästerskap, ytlig religiositet och en skrockfull bondebefolkning. Samtidigt menar han också att toleransen mot främmande religioner ökade under 1700-talet och att kritiken tog mer behärskade uttryck.

—

[51] Hauswolff 1912, s. 147.
[52] Se Møller I Björling (ed.) 1999, s. 4 ff. för en diskussion om hur begreppen ’civiliserad’ och ’barbarisk’ använts i skildringar av Ryssland.
[53] Berch (1735), s. 33 Se även Nordenadler 1789, s. 93. Se även Bedoire (1752) s. 23 för en kortfattad beskrivning av den ryska religionen där just korsandet och korsen runt halsen ses som det centrala i religionsutövningen.
[54] Se exempelvis Nordenadler 1789, s. 14.

Dock ansågs den ryska religionsutövningen fortfarande som ytlig, mekanisk och utan andligt djup. Det var en kristendom där själen inte ”var med”.[55]

Møllers slutsatser kring de danska skildringarna av rysk tro överrensstämmer mycket väl med flertalet av de svenska skildringarna från 1700-talet. Bilderna var relativt likartade. Samtidigt finns det en stor skillnad som kan ha sin förklaring i valet av material för undersökningen och de något skilda målen för densamma. Møller tittar enbart på de danska verk som publicerats och fått stor spridning och på så sätt påverkat den mer allmänna ”danska bilden” av Ryssland, medan urvalet här är något annorlunda. På grund av detta finns här skildringar som inte mötte någon större publik och som delvis saknade tydliga mottagare. Detta kan påverka hur landet beskrevs. Bilderna är inte lika enhetliga som de Møller visar, även om just skildringarna av den ryska religiositeten är det tema som uppvisar de tydligaste likheterna mellan resenärerna.

Med viss beundran

Många sidor av religionsutövningen beskrevs även i mer positiva och beundrande termer. Särskilt handlade detta om den vackra sången i kyrkorna, kyrkornas rika utsmyckning och de ritualer som hörde till den ryska gudstjänsten. Även den ryska toleransen mot andra religioner beskrevs.[56]

När Eric Gustaf Ehrström, som vi möter närmare i det näst sista kapitlet, 1812 beskrev sina intryck av den ryska religionsutövningen, var det generellt i positiva ordalag. Framför allt betonade han likheten mellan den lutherska och ryskortodoxa tron. Upplevelsen av en mässa i universitetskyrkan i Moskva gjorde ett djupt intryck:

> /.../ ceremoniernas högtidlighet och majestät, den värdighet hvarmed de förrättades, den förträffliga sången, skönare än jag någonsin hört /…/ församlingens djupa andagt – allt bidrog att i min själ väcka vördnad och helig förtjusning.[57]

Men även om Ehrström var en resenär som i mångt och mycket beskrev den ryska religionsutövningen som något beundransvärt, vackert och rörande, tog beskrivningen en tvär vändning då han istället för universitetskyrkan i Moskva, beskrev sina intryck av en gudstjänst i en mindre landsortskyrka.[58] Precis som i flera av de ovan nämnda texterna är det prästerskapet som här får utstå de största sarkasmerna och den skarpaste kritiken. Det som dock skiljer Ehrströms berättelse från de övrigas är att han så skarpt pendlar mellan olika förhållningssätt till den ryska trosriktningen. Kopplingen som görs mellan ett ociviliserat,

—

[55] Peter Ulf Møller: ”Hvordan russerne er. En stykke dansk mentalitetshistorie”. Ingår i *Danmark og Rusland i 500 år*, Svend Aage Christensen og Henning Gottlich (red), Köpenhamn, 1993, s. 112, s. 124.
[56] Se exempelvis Nordenadler 1789, s. 15 Berch (1735) s. 19, s. 3 och s. 5.
[57] Ehrström (1812–1813) 24 december 1812 (5 januari 1813).
[58] Ehrström (1812–1813) 24 december 1812 (5 januari 1813).

okunnigt prästerskap och befolkningens oupplysta tillstånd är stark: ”Föreställen er”, skrev Ehrström, ”Gudstjensten förrättad af en Präst och Diákon som nästan ej kunna annat än läsa innantill”[59] Han fortsatte:

> Hvad som behöfvde reformation /…/ är sjelfva Prästerskapet, och dess organisering i nästan alla afseenden /…/ Prästexamen torde knapt kunna jemnföras med den examen Bondbarn hos oss måste undergå innan de få communicera. /.../ Af Prästerskapets seder och upplysning kan man sluta till församlingens – Seklers inflytande kan ej misskännas. Få bönder på landet känna Bokstäfverne och kunna läsa innantill /…/ och huru skola de kunna läras och upplysas af män som sjelfva knappt äga någon underbyggnad?[60]

Ehrström var annars en resenär som snarare betonade det personliga mötet med landet och närheten till befolkningen. Han skildrade ofta sina upplevelser i form av dialoger med befolkningen. Här är det istället en auktoritär röst vi hör, en röst som förmanar, fostrar, fixerar och homogeniserar. Han positionerar sig själv som utanförstående, någon som tittar in och betraktar den oupplysta bondebefolkningen och dess bakåtsträvande prästerskap, vilka håller kvar folket i ett oupplyst mörker.

När Ehrström beskrev det ryska prästerskapet och den oupplysta befolkningen föll han tillbaka i en kunskapsdiskurs som många reseskildrare använde sig av för att visa på den egna kunskapen om landet, men där författarens egen del i det som skildrades är något oklar. Här skedde inte något möte mellan resenär och befolkning, utan händelser och slutsatser beskrevs på avstånd, vilket var något som Ehsrström annars ofta undvek. Samtidigt visar också detta hur pass starkt denna syn på Ryssland och religionen påverkade flertalet av de svenska resenärerna, även de som hade en förhållandevis öppen och positiv inställning till det land de vistades i.

Historikern Piotr Wawrzeniuk har visat hur det grekisk-ortodoxa prästerskapet i ukrainska Lviv utsattes för en stark reformatorisk påverkan från slutet av 1600-talet och framåt. Den successiva övergången till den romersk katolska kyrkan innebar att prästerskapet skulle anpassa sig till en ny trosinriktning och detta medförde en mängd förändringar för både prästerskap och allmänhet. Studien belyser de försök till reformering som riktades mot just prästerskapet. Wawrzeniuk visar att det i synnerhet var prästernas funktion och status i bysamhället som behövde förändras för att passa in i en romersk katolsk kyrklighet.

Genom Biskop Iosyf Shumlianskys bok *Metryka, albo reiestr (The Register)*, vilken var en vägledning för prästerskapet i byförsamlingarna och som innehöll råd om hur de skulle uppföra sig och styra sina församlingar, målas bilder av ett prästerskap i behov av civilisatorisk reformation upp. Klädedräkten, sättet att be-

—

[59] Ehrström (1812–1813) 24 december 1812 (5 januari 1813).
[60] Ehrström (1812–1813) 24 december 1812 (5 januari 1813).

blanda sig med befolkningen och i synnerhet alkoholanvändningen, sågs som områden som behövde förändras.[61] En präst skulle stå över sin församling, inte jämsides.

Dessa uttryck kan ses som sammanfallande med de fördömanden som svenska resenärer uttalade gentemot det ryska prästerskapet. En präst skulle vara ett föredöme, någon som höll samman församlingen, upprätthöll ordning och moral, inte någon som på alla plan beblandade sig med befolkningen och han skulle i synnerhet inte uppträda berusad.

Gränserna gentemot allmänheten ansågs alltför diffusa och i fråga om yttre attribut avvek prästerskapet från ett, i det här fallet, protestantiskt, europeiskt, ordningssamt manlighetsideal. När svenskar förfasades över prästerna okunskap, dryckenskap och den låga status de hade i samhället framträder en bild av en luthersk patriarkal syn på samhällskroppen. I denna husbondevärld var prästens roll tydligt utmejslad. Prästerna ansvarade för den själsliga omvårdnaden av socknens befolkning. Prästen vårdade, vakade över och bestraffade sina församlingsmedlemmar och förhållandet mellan prästen och befolkningen byggde på en strikt patriarkal grund. Hans auktoritet var en förutsättning för att relationen skulle fungera. Prästen ansvarade för kyrkans bestånd, för att sprida det kristna Ordet i samhället och för den ordning som var en förutsättning för att relationerna mellan män och kvinnor upprätthölls.[62]

När resenärerna beskrev det ryska prästerskapet var det just bristen på auktoritet som framträdde som ett tydligt orosmoment. Utan att kunna identifiera samma slags auktoritet och rollfördelning som hustavlan förmedlade i det svenska samhället, föreföll prästerskapet och religionsutövningen över lag som oordnad, kaotisk och bristfällig. Beskrivningarna av det ryska folkets religiösa ”seder” ger även en signal om hur inflytelserik den apodemiska traditionen var, vilken förutsatte givna kapitel om exempelvis ett lands ”religionsutövning”, ”statsskick” och så vidare. När en resa och ett land beskrevs var landets religionsutövning viktig och den var en given rubrik i alla skildringar. Religionsfrågan var en fråga som alla, på olika sätt, förhöll sig till.

Men även klassaspekten måste tas i beaktande. Skildringen Ehrström gör av hur en gudstjänst förrättas, var en beskrivning av en liten kyrka där både befolkning och präst tillhörde ett lägre samhällsskikt på landsbygden, vilket stod i kontrast mot Ehrströms egen klasstillhörighet, även om han själv också hade

—

[61] Piotr Wawrzeniuk: *Confessional Civilising in Ukraine. The Bishop Iosyf Shumliansky and the Introduction of Reforms in the Diocese of Lviv 1668–1708*, Huddinge 2005, s. 17 f., s. 46 ff. Som Göran Malmstedt visat förelåg det också i Sverige ett visst missnöje från myndigheternas sida visavi prästerskapet. I uppmaningar om att vårda sitt hår, sin klädsel och i synnerhet att inte beblanda sig med suspekta individer, framträdde detta missnöje från överhetens sida. Se Göran Malmstedt: *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige,* Lund 2002, s. 88 ff.

[62] Se t ex. Anders Jarlert: ”Fostran till man. Positionsförändringar i svensk katekesundervisning från 1600-tal till 1800-tal i möte med verkligheten. Ett forskningsuppslag.” i: *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv*, Anne Marie Berggren (red.) Uppsala 1999, s. 59.

sina rötter i den österbottniska landsbygden. Han kom trots allt från ett akademiskt präglat kaplanshem och hade givetvis den bakgrunden som kontrasterande spegelbild då han beskrev landsortskyrkan och det oupplysta prästerskapet. Ehrström avslutade dock denna del av skildringen med ett ”tröstande drag” och menade att den så mörka skildringen av prästerna och befolkningen snart var ett minne blott:

> Det tide hvarf då denna teckning ägde sitt sorgliga original, nalkas sitt slut – sådana Präster, sådana åhörare finnas icke mera många – ett nytt ljus har begynt stråla för den Ryska Christenheten. – Wälsignad vara Catharina II:s, välsignad Alexander I:s kärlek för menskligheten och upplysning.- Dessa äro de som upptänt det ljus hvars välgörande sken redan så merkbart genomträngt den natt som i sekler skymt Rysslands invånares öga.[63]

Wolff har gett denna typ av rysslandsskildring den träffande beteckningen ”Russia emerging from darkness”. Med detta avser han de skildringar som vanligtvis behandlar Peter den stores insatser för det ryska samhället och befolkningen, men där även Katarina II:s och Alexander den I:s reformförsök beskrivs. Ryssland ses här som ett land som i århundraden befunnit sig i ett oupplyst och barbariskt mörker, men som med hjälp av stora härskare och europeiskt inflytande är på väg att ta sig ur mörkret och närma sig det civilisatoriskt så överlägsna Europa.

Ofta ses staden S:t Petersburgs grundande som en symbol för detta betraktelsesätt; byggd på en träskliknande grund reser hon sig praktfullt mot skyarna och jämförs med de stora europeiska metropolerna. Men med den träskliknande grunden är hon fortfarande något av ett fuskverk, det är ytan som lyser, precis som försöken till upplysning i Ryssland. Mörkret och träsket finns kvar, civiliseringen är bara fernissa och den större delen av befolkningen lever fortfarande kvar i okunskap och vidskepelse.[64]

Trots Ehrströms ovan beskrivna kritik av det ryska prästerskapet är han skildringen igenom mycket positivt inställd till den ryska religionen. Han visar även hur den ryska befolkningen som han mötte också är nyfiken på den lutherska kristendomens grunder och där han själv fick besvara nyfikna frågor om sin egen tro. I situationer som dessa skedde ett utbyte av erfarenheter mellan ryskt och svenskt/finskt, vilka beskrevs som utmynnande i en ömsesidig respekt och vänskap.[65]

Det kanske mest påfallande draget är de stora pendlingar som skedde mellan mer generaliserande och stereotypa betraktelsesätt och de som byggde på

—

[63] Ehrström (1812–1813), 24 december 1812 (5 januari 1813).
[64] Se Wolff 1994, s. 35 ff., s. 158, s. 190 Se även Martin Malia: *Russia under Western Eyes. From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum* London 1999, s. 53 om Rysslands och tsar Peters imiterande form av civilisering.
[65] Se exempelvis Ehrström (1812–1813), den 19 september (1 oktober) 1812.

skildringar av egna möten och vänskapliga utbyten med befolkningen. Den genomgående negativa bilden som träder fram i exempelvis Sederbergs skildring, står i skarp kontrast mot Ehrströms beskrivning av rysk tro.

Vad som genomsyrar alla de ovan berörda texterna är diskursen kring det ryska prästerskapets efterblivenhet och okunskap. Prästerna, som ett enhetligt kollektiv, fick symbolisera och stå till svars för hela landets ”oupplysta” tillstånd. Det är en diskurs som anspelar på stillastående tid och stagnation. Den progressiva europeiska samhällsutvecklingen kontrasterades mot prästerskapets efterblivenhet och deras oupplysta tillstånd. Upplysningens ljus nådde kanske härskarna i Ryssland, men till det andliga ståndet nådde det aldrig riktigt fram.

Rysk ortodoxi möter religioner utan namn

> Men angående ryssarnas seder och bruk, ansåg jag det inte särskilt nödvändigt att ge en fullständig beskrivning av dem, då det under senare tid har skrivits tillräckligt om det ämnet. Den nyfikne hittar de bästa beskrivningarna i en bok med titeln *Das Veränderte Russland* och i kommentarerna till den franska översättningen av *Historie des Abulgasi Bagadur-Chans,* samt i *Olearius.*[66]

Så skriver Strahlenberg och ger några ytterligare exempel på böcker som läsaren kan vända sig till om han eller hon önskar utförligare information om ryssarna. Resenärer som befann sig i områden som ansågs mer eller mindre *okända,* där omvärlden fortfarande kunde fascineras över just detta, beskrev inte ryssarna särskilt ingående. De koncentrerade sina betraktelser på utomryska folkslag, de som var *än mer* annorlunda och exotiska. Det fanns också en lojalitetsaspekt i detta. Som anställda av den ryska staten, eller som medföljare på ryska expeditioner, befann sig dessa resenärer i en helt annan position än de som enbart besökte Ryssland under en kort period. Att de förstnämnda inte skrev särskilt ingående om just Ryssland och ryssarna förvånar inte, Ryssland var ju för tillfället det land där de själva var invånare, om än med en annan nationell bakgrund.

Det är framför allt i dessa tidiga rysslandsskildringar som beskrivningarna av de utomryska folkslagen står i fokus, vilket hänger starkt samman med att många svenskar befann sig i Ryssland och Sibirien till följd av Stora Nordiska kriget och förlusten vid Poltava 1709. Med detta inte sagt att de karolinska

—

[66] Strahlenberg i original: ”Was aber das Leben und die Gewohnheit en der Russischen Nation betrifft, so habe nicht vor so gar nöthig zu seyn erachter (es sey denn, das es zufälliger Weise geschehen) viel davon zu gedencken Sintemahl in diesen Zeiten schon genug davon geschrieben, und ein curiöser das beste desfalls in dem Veränderten Russland, und in denen Remarquen über die offterwehnte Fransösisch übersetzte historie des Abulgasi Bagadur-Chans, und im Oleario, finden wird.” Strahlenberg 1975 (1730), s. 28 i den engelska övers: Strahlenberg 1970 (1738), s. 28.

fångarna helt utelämnade ryssarna, utan snarare att ryssarna mer eller mindre befann sig i utkanten av resedagböckerna, som vardagligheter.[67]

Ryssland var under den här perioden ett land i snabb expansion. Nya landområden koloniserades och inkorporerades i det ryska riket. De folk som bebodde dessa områden hamnade under ryskt styre och den ryskortodoxa tron skulle även spridas bland dessa. De gamla sederna och religionsutövningen dröjde dock kvar och många av de folk som svenska resenärer kom i kontakt med utövade fortfarande sin ursprungliga tro och behöll många av sina seder, trots de ryska påtryckningarna. På grund av det Stora Nordiska kriget kom många svenskar att under det tidiga 1700-talet vistas i områden som tidigare varit nästintill okända för västeuropeiska rysslandsresenärer. Kunskapen om det väldiga Sibirien var knapp och detta bidrog bland annat till att dessa svenskar inte hade samma möjligheter att skaffa sig information i form av tidigare publicerade reseskildringar. Mycket var nytt och mycket ansågs främmande.

Beskrivningar av en religionsutövning som inte alls överensstämde med den kristna var ett återkommande tema bland dessa skildringar, liksom beskrivningar av en avsaknad av religiösa föreställningar överhuvudtaget. I sin inledning vände sig Strahlenberg mot sin tilltänkta publik och skrev:

> Alla läsare är måhända inte är lika roade av min beskrivning av dessa kalla, och delvis ödsliga Regioner, där opolisserade seder och okunnighet, i så väl religiösa som världsliga angelägenheter, triumferar och berövar invånarna den sanna nyttan av de välsignelser naturen så frikostigt och på ett så utomordentligt vis tilldelat några av dessa länder. Då vi jämför det råa och eländiga tillståndet bland dessa folk, med de civiliserade staterna i Europa, där bättre och mer välbetänkta seder utvecklas, där vetenskap och konst blomstrar, där vi har överflödiga medel för att nå en sann kunskap om GUD och hans gudstjänst, så har vi den största anledningen att prisa den gudomliga godheten, vårt eget lyckliga tillstånd och att beklaga dessa folks elände och blindhet.[68]

—

[67] Se exempel i t ex. Pihlström 1903 (1708–1723), s. 58 ff. ”Aug. 1. [1713] Voro ryssarne till vattnet medh sine gudar och vigde det.”, ”Februari 7. [1714] Begyntes ryssarnes maslae vecka.” Korta notiser utan några särskilda värderingar eller förklaringar.

[68] Strahlenberg, 1975 (1730), s. 6: Nun dürfften zwar nicht alle Leser ein gleiches Bergnügen in meinen Beschreibung dieser kalten und thiels wüsten Länder finden, allwo die ungeschliffene Sitten, nebst der tieffen Unweissenheit in geistlichen und natürlichen Sachen, regieren, und Ursachen find, das diese Völcker sich derer Vortrefflichkeiten, mit welchen die gutige Natur diese theils schone Länder so ausnehmend begabet, nicht nach der Wurde und mit Vortheil bedienen. Dahero, wenn wir unser wohigesittes Europäisches Wesen, wo ganz andere und klugere Manieren zu finden, wo die Wissenschafften und Kunste floriren, und wo die Mittel, welche zur wahren Erkänntnits und zur Berehrung Gottes gehören, so reichlich dargereichet werden, gegen den verdorbenen und betrúbten Zustand dieser Leute in gleiche Wage legen; kan uns solches aufmuntern und Anleitung geben, dest mehr des höchsten Gute zu preisen, das Elend dieser blinden Menschen zu befeusszen, und uns inniglich über unsere cultivirte Länder und wohlgeartete Landsieute zu erfreuen. I eng. övers 1970 (1738), s. 6.

I just den här passagen var det inte det ryska folket som utmålades som ociviliserade och okunniga, utan de folk som relativt nyligen hamnat under ryskt styre i delar av nordöstra Sibirien. Vad som karakteriserade ett civiliserat samhälle i motsats till ett ociviliserat, framträder här tydligt och att avsaknaden av kristendom och kristendomskunskap betonas så starkt visar återigen hur central religionsfrågan var för resenärer i kontakten med andra kulturer.[69] Att vara civiliserad innebar fortfarande att vara kristen och i synnerhet att praktisera den lutherska läran. Europabegreppet, menar Gerard Delanty, kom att skifta innehåll under den tidigmoderna perioden. Att vara europé betydde under senmedeltiden detsamma som att vara kristen, men detta kom att förändras något under tidigmodern tid som en följd av de många nya landområden och folkgrupper som européer kom i kontakt med. Att vara europé var nu detsamma som att inte vara afrikan, amerikan etc. På så vis fick begreppet en mer kulturell innebörd, även om den kristna aspekten ändå dröjde kvar och fortfarande utgjorde en betydande del av begreppets innebörd.

Utifrån denna kontext fortsatte Ryssland att ses som ett rike någonstans i gränstrakterna för det civiliserade och europeiska, varken öst eller väst, kristet eller muslimskt/hedniskt. Den ryskortodoxa kyrkan, den pågående expansionen österut, det mongoliska arvet och de odefinierade landgränserna mot Asien, allt detta medförde att riket betraktades med misstänksamhet och sågs som en blandning mellan europeiskt och asiatiskt.[70] Pistocentrism, att se den egna religionstillhörigheten som den enda rätta, var ett grundläggande drag i diskursen om ”de Andra” under hela 1700-talet skriver Luis Ajagán-Lester.[71]

Strahlenbergs inledning kan dock inte ses som representativ för hans rysslandsskildring som helhet, även om Larry Wolff använder ovanstående citat för att visa hur Strahlenberg framställer Ryssland i skarp kontrast till ett progressivt och upplyst Västeuropa.[72] Att ovanstående citat härrör ur Strahlenbergs inledning, där han specifikt vänder sig till den tilltänkta läsaren är heller ingen tillfällighet. Det är just i inledningen som de tydligaste gränsdragningarna mellan det Egna, Europa och det Andra, Ryssland/Asien uttrycks. Det är här som det civiliserade Europa ställs mot det ociviliserade och avlägsna.

Som tidigare påpekats så är det troligt att just inledningen är den del av verket som bearbetats mest efter hemkomsten 1723. Det är här de flesta hänvisningarna till andra författare görs och det är här de mest generaliserande ståndpunkterna

—

[69] Kenneth Nyberg visar exempelvis hur det framför allt är i frågan om religionen som svenska 1700-tals resenärer i Kina kom med nedvärderande slutsatser om kineserna. I övrigt menar han att Kinabilden var relativt positiv. Nyberg 2001, s. 85 ff, s. 300.

[70] Gerard Delanty: *Europa- idé, identitet, verklighet*, Göteborg 1996, s. 85 ff. Se även Klas-Göran Karlsson: ”Är Ryssland Europa? En genealogisk studie” i: Hans Åke Persson & Fredrik Lindström (red.) *Europa – en svårfångad historia*, Lund 1999, s. 96 ff. och Hans-Åke Persson, & Fredrik Lindström ”Att studera Europa” i: Persson& Lindström,(red.) 1999, s. 14.

[71] Ajagán-Lester talar om 1700-talets skildringar av Afrikanska områden som pistocentriska, etnocentriska och eurocentriska, se Lester 2000, s. 69.

[72] Wolff 1994, s. 157 f.

uttrycks. Ryssland och icke-europeiska folkslag överlag beskrevs som lägre stående i den civilisatoriska trappan. Skriften riktade sig till de ”nyfikna och lärda” och att detta var en retorik som tilltalade denna läsekrets kan ses som troligt. Fortsättningsvis avklingade detta förhållningssätt och Strahlenberg beskrev istället mycket ingående de olika områdenas språk, geografiska läge, historiska monument, allt mycket deskriptivt, i enlighet med den apodemiska traditionen och tidens kunskapsideal, men med enstaka inslag av egna värderingar.

I det åttonde kapitlet avhandlade han religionen i Ryssland. Han delade in landets religiösa grupper i tre, vilka han kallade: kristna, muhammedaner och hedningar. Dessa så kallade hedningar var tre gånger så många som muhammedanerna, fastslog Strahlenberg och fortsatte:

> Det skulle vara för tröttsamt att här ge en ingående beskrivning av den skrockfullhet som kännetecknar varje Nation /.../ allmänt kan sägas att de tror på EN EVIG VARELSE, som skapade allt och som de låtsas tillbe i form av många märkliga saker. Några av dem har fattat tycke för många olika slags bilder, några för djur, fåglar och stjärnor /.../ Och även om dessa hedningar är enfaldiga och okunniga i sin kunskap om GUD, så är de folk som av naturen är ärliga, med god moral och som knappt vet vad falskhet, tjuvnad, otukt, dryckenskap och bedrägerier är. Och det är ovanligt att bland dem finna någon som är anklagad för detta, förutom bland de som lever bland de ryska kristna, och som lärt dessa synder av dem.[73]

Han fortsätter med att berätta om hur han, med enbart en 14-årig svensk pojke som sällskap, färdats genom de ”hedniska delarna” av Sibirien. Trots att han sovit helt öppet med sitt bagage bland ostjakerna vid floden Obys strand, så hade han inte förlorat en enda sak ur sin packning.[74] De ociviliserade och okunniga ”hedningarna” som Strahlenberg menade trodde på en ”Evig Varelse”, var också förskonade från de civiliserade folkens brister och illvilja.

Det avvikande sågs ofta som skrämmande och hotfullt i reseskildringar från tidigmodern tid, men det fanns även en annan sida av det som kan gå under beteckningen ”exotism”. Under 1600-talet sammanföll den ofta fiktiva och skrämmande sidan av det som uppfattades som annorlunda, med en av mer in-

—

[73] Strahlenberg 1975 [1730] s. 279 f. I original: /…/. Es würde auch allhier gar zu weitlaufftig fallen, einer ieden Nation Aberglauben besonders zu beschrieben/…/ So viel kan man überhaupt von ihnen allen sagen, das sie ein ewiges Wesen erkennen, welches alles erschassen, dem sie unter allehand seltsamen Dingen und Einsallen Ehre erweisen wollen. Etliche unter ihnen sind verfallen auf allerhand Art gemachter Bilder; Etliche auf Thiere, Vögel und Gestirn /…/Bey allem dem, so tumm und einfältig auch diese heyden in der Erkänntniss Gottes sind, so sind sie doch dabey sehr natürlich- aufrichtige und fromme Leute, die von falsch schwören, Dieberey, Hurerey, Völlerey, Betrügerey, und andern dergleichen grossen Lastern wenig wissen. Gar selten wird man einen unter ihnen finden, welcher derselben beschuldiget, und deswegen angegeben worden, ausgenommen diejenigen, welche unter den Russischen Christen leben, von denen sie dergleichen allmählig lernen.

[74] Strahlenberg 1975 (1730), s. 289 f.

bjudande karaktär.[75] Idéer kring människans naturliga godhet började cirkulera. Denna godhet kom bäst till uttryck i hennes naturliga tillstånd och sökandet efter det förlorade paradis och ädla vildar blev nu också vanligt förekommande ingredienser i reseskildringar från okända platser.[76]

Exotism blev ett begrepp med dubbelt innehåll, men dess främsta funktion var dock att framhålla det annorlunda, det som avvek från de normer och värderingar som det civiliserade Europa stod för. Skapandet av det exotiska behövdes för att tillfredställa europeiska behov och för att stärka europeisk världsdominans.[77]

Citatet av Strahlenberg ovan sammanfaller med berättelser och skildringar av den så kallade ”ädle vilden” som blev allt mer vanliga under loppet av 1700-talet. Samtidigt måste det dock påpekas att Strahlenberg var en man som kom att leva länge i de nordvästra delarna av Sibirien och hade många kontakter med folken på plats. Det avvikande leder inte per automatik till negativa slutsatser, utan visar även på en nyfikenhet och vilja att insamla kunskap om de olika folken. Samtidigt, oavsett i vilket syfte dessa exotiska skildringar användes, stod de alltid i relation till ett Europa och hegemonin var, i Saidsk mening, aldrig i gungning.[78]

Det var just avsaknaden av kristendom som bidrog till att folkgrupper skildrades som ociviliserade och okunniga. Anders Pihlström, som liksom Strahlenberg befann sig i Ryssland i egenskap av svensk krigsfånge, formulerade sig på ett mycket likartat sätt om folkslaget ”sheremisser”[79]:

> Elliest äro samma folkslagh i gemehn hedningar, som ännu sticka i ett tiockt andeligit mörker /…/ de äro ett enfaldigt och godt folk, som af intrigier, list och bedräger intet veta, fast skiönt de bo iblandh ryssarne, som af sådane laster en synnerli stat giöra pläga.”[80]

Utan kristendomskunskap och utan tillgång till böcker levde de i andligt armod och ofta beskrevs de också som ovetandes om vem som skapat dem.[81] Även de folkgrupper som nyligen kristnats av ryssarna beskrevs på likartade sätt och det var framförallt deras benägenhet att blanda sina gamla religiösa sedvanor med kristendomen som kritiserades.[82]

—

[75] Rousseau/Porter 1990, s. 6.
[76] Magnus Nyman: *Upplysningens spegel. Götheborgs allehanda om Frankrike och världen 1774–1789,* Stockholm 1994, s.160.
[77] Rousseau/Porter 1990, s. 6.
[78] Said 2002, s. 70 f.
[79] Ett folk som levde i områdena kring Kasan och floderna Volga och Koma. Scheremisstatarer är en annan vanlig benämning under perioden. Se exempelvis *The World Displayed, or, A collection of Voyages and Travels from the Writers of all Nations.* Dublin 1815, s. 44, liksom på Philipp Johan von Strahlenbergs *Karta över Tatariet och Sibirien*, repr Stockholm 1991 där området kring floden Volga och staden Sabakzar, norr om Kasan, anges som deras hemvist.
[80] Pihlström 1903 (1708–1723), s. 40 f.
[81] Pihlström 1903 (1708–1723), s. 41, s. 44 f.
[82] Se exempelvis Lange i Weber 1721, s. 73. Lange i Perry 1723, s. 5.

När utomryska folks religionsutövning beskrevs var det ofta *avsaknaden* av en liturgi, avsaknaden av ord och religiös litteratur som betonades. Pratt menar att just detta, att beskriva folkslag i termer av avsaknad och brist, var ett led i den naturalhistoriska vändningen kring 1735. I materialet tycks här en blandning av flera former framträda; avsaknad och brist var ofta en given slutsats då resenärerna beskrev utomryska folkslag, men samtidigt går de inte så långt att de osynliggör andra religiösa yttringar. När Lorenz Lange befann sig utanför Bratskoi (Bratsk) vid Angassafloden (en biflod till Jenisej) mötte han en grupp med den något vaga benämningen tartarer, troligtvis burjater.[83] Han beskrev deras hus, hur de höll sig med mängder av hästar, kor och får och hur bröllop firades. En sedvanlig ”seder och bruk”-beskrivning. När han berörde deras religionsutövning är det dock just i termer av brist som jag tolkar den:

> Deras gudstjänst består i att de tillber några gamla fårskinn som är upphängda på stänger kring deras kojor. Runt dessa faller de ned och uppträder som vansinniga människor. De kan inte förklara grunden till gudstjänsten på annat sätt än att deras förfäder alltid gjort så.[84]

Det är en skildring byggd på avstånd och i detta avstånd finns en fascination, men också en stark oförståelse kring vad dessa människor egentligen håller på med. Det hela beskrivs som ytligt, som om de tillber fetischer utan någon egentlig mening. ”Gamla fårskinn” får beteckna avsaknaden av en religiös förståelse, som ”vansinniga” befinner de sig utanför civilisationen och anspelar på en brist av mänsklighet. Att de enbart utförde dessa ceremonier på grund av att deras förfäder alltid gjort det, anknyter återigen till en diskurs om utomeuropeiska folkslags brist på progression. De har avstannat i tiden och har starka band till det förflutna. [85]

I anknytning till frågan om hur religionen i Ryssland skildrats under perioden, är det framför allt i ett jämförande perspektiv som beskrivningar av dessa folkslag är intressanta. Vad som hände med synen på den rysk-ortodoxa trosinriktningen hos de resenärer som hade möjlighet att komma i kontakt med folkgrupper utanför det kristna religionsområdet, var att den normaliserades. I kontakten mellan svensk lutherdom, rysk ortodoxi och religioner utanför den kristna gemenskapen skedde ett närmande mellan lutherdom och ortodoxi. Det ryska var inte längre lika främmande.

—

[83] Forsyth 2000, s. 89.

[84] I original: Ihr Gottesdienst bestehet in Anbetung etlicher alten Schaafsfelle, welche auff Stangen um ihre hütten herum hangen; vor selbige fallen sie nieder und gebehrden sich wie unsinnige Leute, wissen aber von ihrem Götzendienste Keinem andern Grund zu geben, als das ihre Vor=Eltern es auch gemacht /…/ Lange i Weber 1721, s. 79. Se även Lange i Perry (vol 2) 1722, s. 17.

[85] Se Fabian 2002, t ex. s. 21, s. 32 ff., s. 38. Om resenärer som antropologernas föregångare och resor i ”tid och rum”, se Fabian 2002, s. 7.

Ett exempel på detta kan hämtas ur Sven Waxells beskrivning av invånarna på Kamtjatka. Ett kapitel ägnas helt åt att beskriva landområdet Kamtjatka och invånarnas levnadssätt.[86] När Waxell befann sig på Kamtjatka hade kejsarinnan Annas projekt att omvända invånarna till den rysk-ortodoxa tron genomförts och det uppror som 1731 uppstått bland invånarna hade slagits ned. Waxell beskrev invånarnas seder och bruk och berörde också de många blodiga konflikter som uppstått mellan en rysk överhet och den ursprungliga befolkningen. När han snuddade vid frågan om invånarnas religionstillhörighet är han mycket kortfattad, till skillnad från de utförliga skildringarna av deras övriga levnadssätt:

> Om deras tidigare avgudadyrkan tänker jag inte nämna något. Det är känt, att de ännu för tio eller tolv år sedan för det mesta levde i mörkaste hedendom och på det mest avskyvärda sätt ägnade sig åt avgudadyrkan; men då de flesta genom vår stora monark Elisabeths nådiga och moderliga försorg efter hand blivit omvända till den kristna tron och blivit delaktiga i det heliga dopet, skall jag här stillatigande förbigå denna förnedring. Det är min innerligaste bön, att Gud skall bevara och styrka dem i deras kristendom/…/[87]

Waxell fortsatte att berätta om hur det var invånarnas ”hedendom” som orsakade deras stora ”lidelse” och hur detta resulterade i det stora uppror som utspelade sig 1731. Därefter återgår han till att beskriva deras utseende och egenskaper.

Att Waxell stod i rysk tjänst och att hans uppdragsgivare, kejsarinnan Elisabeth själv, skulle ta del av hans skildring, är en trolig orsak till att han så kortfattat berörde religionstematiken där Elisabeth hyllades som ”hedningarnas” räddare. När Waxell berör den rysk-ortodoxa kristendomens utbredning i området är skildringen enbart positiv. Det var på expeditionens begäran som fler präster eftersändes till halvön och som flera kyrkor byggdes: ”Genom dessa goda åtgärder hoppades man på allvar att med Guds bistånd kunna utbreda kristendomen.”[88]

Den rysk-ortodoxa trosinriktningen framstår i Waxells skildring som en självklar form av kristendom och det framkommer inte någonstans att han ser den som avvikande eller på något annat sätt som en lägre stående variant av kristendom. Mot invånarnas tidigare ”hedendom” är den det enda och självklara botemedlet.

Även John Bernard Müller, som var kapten vid den karelska dragonskvadronen och som så många andra hamnade i rysk fångenskap, skildrade

—

[86] Befolkningen benämns idag ”Itelmaner” och använder själva beteckningen ”itenm’enitelmen”. Sedan början av 1700-talet har de kallats ”kamtjadaler”, vilket från början egentligen avsåg de delar av befolkningen som assimilerats med inflyttade ryssar, men som senare kom att beteckna alla som bodde på Kamtjatka. Se:”The Red Book of the Peoples of the Russian Empire”, kapitlet ”The Itelmens”: http://www.eki.ee/books/redbook/itelmens.shtml. Hämtad 2013-03-07.

[87] Waxell 1953, s. 145.

[88] Waxell 1953, s.135.

ostjakernas övergång till den ryska tron på liknande sätt.[89] I en liten skrift med titeln *Das Leben und die Gewohnheiten der Ostjaken,* som skickades till tsarinnan Katarina i december 1716, berättade han om metropoliten Filofej Lesjtinskijs missionsresa som han fick delta i. Skriften kom senare att publiceras på flera språk, bland annat i John Perrys *The present State of Russia* som kom ut 1723. På så vis fick den stor spridning, trots sitt lilla format.

Ostjakernas levnadssätt och religion skildrades mot bakgrund av det dekret som utfärdats 1706 och 1710 där det uttryckligen stod att alla ryska folk skulle övergå till den ortodoxa kristendomen. Massdop blev en åtgärd som användes av metropoliterna i Sibirien för att skynda på missionen. Många folkgrupper återgick senare till sin gamla trosutövning.[90]

I texten betonade Müller människornas totala okunskap om kristendom, vetenskap och om det skrivna ordet. De saknade med andra ord all kunskap om sin egen bakgrund och sin egen plats i världen.[91] Med kristendomen började de dock finna en väg ut ur mörkret, menade han, men det var en lång väg att gå då de levt så länge med sina avgudar, de så kallade *Sheitan(s*), gudar i mässing och trä som alla invånare dyrkade. Müller skrev vidare om hur metropoliten lyckades få dem att överge en av sina viktigaste gudar och bränna den, liksom hur de tidigare hade lyckats döpa 5 000 ostjaker.[92] Att denna form av mission inte var av den grundligare sorten märks tydligt i Müllers skildring. Invånarna verkar ha behållit mycket av sin egen tro, trots dop och avgudabål, men på sikt skulle de alla bli tvingade att underkasta sig den ryskortodoxa tron.

Att folket levde i ”blind paganism”[93] och att de endast med hjälp av den kristna tron kunde finna en väg ut ur mörkret är det centrala budskapet i texten. Den ryska ortodoxin framställs som det enda alternativet. Müller var medlem i missonsföljet och kom att under fångenskapen övergå i tsar Peters tjänst, vilket kan ses som en förklaring till att den ryskortodoxa tron aldrig ifrågasätts.[94]

Både Waxells och Müllers skrifter kan ses mot bakgrund av att författarna gått i rysk tjänst och att de befann sig i en direkt beroendeställning till den ryska överheten, men även i de skildringar som saknade detta direkta beroendeförhållande, var tendenserna mycket likartade. I Pihlströms, Molins och Strahlenbergs skrifter blir det påtagligt hur folkgrupper utanför den kristna trosgemenskapen omformade synen på den ryskortodoxa tron. Denna var helt tydligt att föredra i jämförelse med den kult och religion som de nyligen erövrade folken utövade innan de hamnade under ryskt styre.

—

[89] Ostjaker går numera under beteckningen ”Khanter”, men jag väljer att använda den samtida formen. Se till exempel Forsyth, 2006, s. 10.
[90] Forsyth 2006, s. 155, se även Åberg 1991, s. 163.
[91] John Bernard Müller i John Perry: *The present state of Russia vol II,* London 1722–1723, s. 45, och s. 63.
[92] Müller i Perry, 1722–1723, s. 91.
[93] Müller i Perry, 1722–1723, s. 40.
[94] Müller gick i rysk tjänst och slutade som rysk överkommissarie enligt Åberg 1991(a), s. 163.

Det som framför allt blir tydligt i de skildringar som berörts här, är hur viktig trostillhörigheten var för huruvida folkgrupper och områden skulle komma att klassificeras som civiliserade eller inte. Trots att vetenskapen, förnuftet och nyttan, var ideal som allt mer kom att betonas under perioden, så var religionstillhörighet fortfarande oerhört central för klassificering och omvärldsförståelse.

Ibland var det ryssarna som hamnade under betraktarens och författarens lupp, andra gånger var det ryssarna som istället representerade det välbekanta och civiliserade. Vad som beskrevs som främmande och annorlunda, annat blev en fråga om gradskillnad, där resenärens egen identitet eller identifikation, och den bakomliggande kontexten var avgörande. Att vara civiliserad innebar åtminstone att vara kristen. Att vara upplyst innebar att vara kristen, men också att ha kunskap om världen och vetenskaperna, konsten, musiken och den europeiska kulturen. Religionsfrågan var något som berördes i alla reseskildringar, mer eller mindre.

Att frågan var så central och att den visar på de klart starkaste likheterna skildringarna emellan, stärker bara antagandet att religionstillhörigheten var avgörande för hur ett folk klassificerades. Den religiösa diskursen genomsyrade skildringarna av Ryssland och bidrog till att lyfta fram Rysslands särprägel. Även i skildringar som Ehrströms, där landet beskrevs ur ett mycket positivt och empatiskt perspektiv, kritiserades prästerskapet och folkets religionsutövning på landsbygden. Religionsfrågan bidrog alltså starkt till att visa på landets stagnation och olikhet gentemot ett kristet europeiskt ideal.

Kön som civilisationsmarkör

Ofta nära sammanknuten med de textavsnitt som berör religionstematik framträder könstematiken. Hur olika folkslags äktenskap arrangerades och hur kvinnors sexualitet kontrollerades var frågor som resenärer ofta försökte besvara, vilket stärker antagandet att det var viktigt för resenären att kunna orientera sig inom dessa områden och att det var viktigt att skriva och förmedla kunskap kring det. Sexualmoral, skriver Katherine Turner, var ett starkt dominerande tema inom den diskurs som benämns ”seder och bruk”.[95] Men varför fäste reseskildrare så stor uppmärksamhet vid mäns och kvinnors relationer och äktenskapsbruk? Vad fyllde dessa beskrivningar för funktion? Varför var de viktiga? Vilka olika och likartade förhållningssätt kan vi spåra till de olika författarna och vad kan detta i så fall bero på?

Precis som i det föregående skildrades ett Ryssland som var långt ifrån homogent. Dels beskrevs det ryska folkets olika seder och bruk, men precis som tidigare möter vi även folkgrupper utanför den ryska kultursfären, vars vardagsliv och traditioner skarpt skiljde sig från de ryska. Hur resenärernas förhåll-

—

[95] Turner, Katherine: *British travel writers in Europe 1750–1800. Authorship, gender and national identity*, Cornwall 2001, s. 50.

ningssätt till kön och sexualitet kom till uttryck i mötet med de olika folkgrupperna i Ryssland blir en central frågeställning i detta delavsnitt. Kanske var det just i mötet med det avvikande som de egna normerna blev synliggjorda? normativa antaganden kring kön som framkom när motsatserna skildras?

Inom den koloniala forskningen har de nära sambanden mellan ras- och könsvariabler utforskats från olika vinklar och från många geografiska områden och tidsperioder. Kort sammanfattat handlar det om att könsdiskurser och rasdiskurser ses påverka varandra, förutsätta varandra och förändra varandra. Även synen på klass måste omnämnas här, då den framför allt under loppet av 1800-talet kom att formas av, liksom själv omforma diskurser kring kön och ras.[96]

Reseskildringar från tidigmodern tid är i stor utsträckning författade av män. Att resa och upptäcka outforskade delar av världen var en klart manlig angelägenhet och i de texter som producerades finns kvinnor ofta endast med som betraktade objekt, som något av sinnebilden för det avvikande. De språkliga och symboliska paralleller som också går att utläsa mellan det erövrade landet, kartläggningen av territorium och kvinnokroppen visar också på ett utpräglat manligt förhållningssätt till utforskandet av världen.[97]

Avvikande könsliga beteenden och sexualitetsmönster var under renässansen starkt förknippade med utomeuropeiska folkslag och främmande platser. Västvärldens möten med både fjärran och mer närliggande områden har i stor utsträckning varit möten som producerat ett maskulint, civiliserat och överlägset Europa, i kontrast till feminina, ociviliserade, kuvade icke-europeiska områden. Kolonisering och kartläggning av områden utanför den europeiska sfären har alltså även varit möten som präglats av sexualisering och feminisering av okända landområden och dess befolkning. Kvinnor kom att bli viktiga redskap för hur västmakterna under koloniseringsperioden kom att se på de nyligen upptäckta landområdena och den kvinnliga kroppen kom att sättas i samband med dessa erövrade territorier.[98]

Nakenheten bland ”vildarna” är ett ständigt återkommande tema i reseskildringar från denna period. De yttre attributen hos främmande folkslag var avgörande när deras inre egenskaper skulle fastställas. Denna nakenhet och framför

—

[96] För en sammanfattande diskussion kring detta, se Ania Loomba: *Kolonialism/Postkolonialism. En introduktion till ett forskningsfält*, Stockholm 2005 s, 157 ff.

[97] Se Anne McClintock: *Imperial leather. Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest*, New York 1995, s. 21ff. Bassnett s. 230, Sigrid Brauner: ”Cannibals, witches and shrews in the 'civilizing' process” i: Susan L. Cocalis & Sigrid Bauschinger (ed) *”Neue Welt/Dritte Welt” Interkulturelle Beziehungen Deutschlands zu Latinamerika und der* Karibie, Tübingen und Basel 1994 och Cheryl McEwan: *Gender, Geography and Empire. Victorian Women travellers in West Africa*, 2000, p. 4 Om amazonen har Ulrika Stahre skrivit i: “Könets krigare. Amasonerna och den mytiska verkligheten” i Eva Borgström (red.): *Makalösa kvinnor. Könsöverskridare i myt och verklighet,* Stockholm 2002, s. 125 ff.

[98] Brauner i Cocalis & Bauschinger(ed.) 1994, s. 1 ff.

allt den kvinnliga nakenheten, sågs som en av de tydligaste indikationerna på att området befann sig i ett mycket primitivt och ociviliserat stadium av utveckling.[99]

Det fanns även starka inslag av exotism i många reseskildringar från perioden. Paradisskildringar av avlägsna platser befolkade av ”ädla vildar” kom att fylla sidorna i resenärers resebeskrivningar. Som nämnts var exotismen en företeelse med dubbelt innehåll, den byggde både på ett idealiserande och ett distanserande. Den Andre var fortfarande lika annorlunda, lika väsenskild, men det fanns nu inslag av europeisk samhällskritik och ett sneglande mot det förgångna som något evigt förlorat och avundsvärt. Progressionen var ett så självklart inslag i den europeiska självbilden att motsatsen nu började ses som något lockande.

Anne McClintock benämner träffande den här sortens tidigmoderna skildringar, där monstruösa folkslag, militanta amazoner, svaga feminiserade män och sexuellt gränslösa kvinnor, florerade tillsammans med folkgrupper som betecknades som hängivna sodomiter (det vill säga; de ansågs ägna sig åt allt ifrån samkönade sexuella relationer till transvestism, tidelag och allmän liderlighet), för en ”pornotropik” för den europeiska fantasin. En frizon där förbjuden sexuell längtan, liksom rädslor fick utlopp och spelrum.

Några av de karaktärer eller stereotyper som reseskildringarna under 1500-, 1600- och 1700-talet skapade, fick bärighet, medan andra mer eller mindre försvann och ersattes av andra. Några med stark bärighet och om vilka vi kan läsa i reseberättelser från vitt skilda områden och perioder, är stereotypen av den feminiserade eller brutala mannen, liksom den sexuellt ohämmade eller underkuvade kvinnan.[100] De motsäger varandra, men fyllde samma funktion, nämligen att annorlundagöra och skilja ifrån.

De här stereotyperna kommer att på olika sätt figurera i undersökningen om beskrivningar av könspraktiker och äktenskapsmönster, men förutom att beskriva dem, och tydliggöra dem, så ställs även frågan varför? I anslutning till detta diskuteras även de intertextuella förhållandena mellan några av beskrivningarna.

Det var inte enbart när resenärer skildrade könspraktiker som de lutade sig mot det tidigare beskrivna, det var något som skedde i många andra sammanhang. Det framkommer dock än mer tydligt när manliga reseskildrare beskrev kvinnor och könspraktiker. Här analyseras därför hur några av dessa intertextuella kedjor kunde se ut, vad de resulterar i och vad de grundade sig på.

—

[99] Se bland annat Brauner i Cocalis & Bauschinger 1994, Dennis Porter*: Haunted journeys: Desire and Transgression in European travel writing*, New Jersey 1991, s. 94 ff. Se även Susan Bassnett: ”Travel writing and gender” i Peter Hulme & Tim Youngs (ed.), *The Cambridge Companion to Travel writing*, Cambridge 2002, s. 230, liksom Carolyn Merchant*: Naturens död,* Stockholm 1994, s. 309.

[100] Se till exempel McClintock 1995, s. 22 ff., Loomba 2005, s. 158, ff.

”Slå hustrun som din päls och älska henne som din själ” – underkuvade kvinnor och våldsamma män

Den ryska kvinnans ställning (ja, hon beskrivs ofta i bestämd form, singularis) är ett återkommande tema i de texter som berörs här. Varför kvinnor beskrevs i singularis kan ses som en av flera metoder för att generlisera och stereotypisera. Kvinnor blev ”kvinnan” för att alla ansågs lika.

Vi kan följa beskrivningarna bakåt i tiden, de är i många fall mycket likartade och i vissa fall skulle vi kunna tala om rena plagiat. Här är utgångspunkten att detta beror på en intertextuell påverkan och huruvida den är medveten eller omedveten är av mindre betydelse än det faktum att den finns där, vilket diskuteras längre fram.[101]

När resenärerna skrev om kvinnorna i Ryssland var det några mer specifika teman som upprepades. Ett av dessa kretsade kring kvinnors instängdhet och antagandet att våld inom äktenskapet var ett tecken på uppskattning. Utifrån ett stycke som hämtats ur Carl Reinhold Berch skildring, nedtecknad någon gång kring år 1735, dras paralleller till andra beskrivningar ur materialet. Här görs även jämförelser med äldre beskrivningar för att på ett mer konkret sätt visa på texters beroende till annan text.

Berch reste till Ryssland 1735. Vi kan se honom som en av de resenärer som reste under frivilliga förhållanden. Anledningen till att han reste var dock fortfarande politisk, han följde med en grupp diplomater som skulle underteckna den nyligen slutna allianstraktaten mellan Sverige och Ryssland. Men, som han själv skrev, så var det han som till riksens kansli ”utbad sig att få medfölja på resan”.[102] Skildringen är indelad i tydliga rubriker och troligt är att han har använt sig av en mer skissartad förlaga som han senare har omarbetat och strukturerat till formen av en tydlig och välavgränsad beskrivning.

Under det avsnitt som han gav den prydliga rubriken; ”Fruntimrets wilkor”, skrev han:

> Så mycket måste man likwäl säÿa at det förnämsta Rÿska fruntimret icke warder nu så strängt hållet, som i gamla dagar; men med det ringaste, särdeles uppe i landet, skal ännu wara på gamla foten. Hwad man skrifwer at Rÿska hustrur tro sig älskas, när de tid efter annan warda slagna af sina män, bör rätt förstås. Ingen uptager för kiärlekstecken at blifwa piskad, men de som det see, at hustrun eller barnen agas (: tÿ de mesta Rÿska qwinfolck süpa giärna, äro i drÿckenskap stora i munnen, och förtiena strÿk:) berömma en sådan man för sin ömhet om familjens förbättrande, och inbilla sig at hwaräst ingen sådan efter deras tanke nödwändig

—

[101] Vi kan också följa beskrivningar framåt i tiden. Se exempelvis Alexandra N. Leontieva & Karin Sarsenov: ”Russian Women in the Scandinavian Media” i: Ildikó Asztalos Morell, Helene Carlbäck, Madelaine Hurd, Sara Rastbäck (ed.): *Gender Transitions in Russia and eastern Europe*, Huddinge 2005, s. 137 ff. för en diskussion kring skandinavisk mediebild av ryska kvinnor under 1990-talet.
[102] Berch (1735), s. 1.

> husdisciplin warder hållen, mannen måste ha engagerat sig med någon maitresse, och ej mera älska sin hustru.

Han avslutar stycket med en förklaring av ett ryskt ordspråk:

> Ordspråket lyder: Slå hustrun som din päls, och älska henne som din siäl. Comparationen är, at pälsen bör flitigt utklappas om ej mahl och annan ohyra skal sättia sig däruti.[103]

Det tas för givet att mottagaren av texten, vem det än var, hade kunskap om hur män behandlade kvinnor och varför. Kvinnorna var starkt kontrollerade och männen utövade våld som ett tecken på kärlek, men Berch inflikade även att det fanns fog för detta sätt att behandla kvinnor i Ryssland. Kvinnorna drack och pratade för mycket och de förtjänade därför att bli slagna.

Berch positionerade sig dock även emot denna bild; det var nu inte riktigt så illa som det varit tidigare och det var egentligen inte kvinnan som uppskattade att få stryk, utan snarare omgivningen som såg den agande mannen som en kärleksfull och handlingskraftig make. Det är ett starkt patriarkalt samhälle som framträder där män styr med hjälp av våld, men också ett samhälle där kvinnor är uppstudsiga, odisciplinerade och utan moral.

Om vi går längre bakåt i tiden kan vi se att beskrivningar av ryska underkuvade men samtidigt odisciplinerade kvinnor och ryska våldsamma män följer ett sedan länge fastlagt mönster. Som nämndes i inledningen så publicerades den första svenska reseskildringen från Ryssland 1615 och författades av Petrus Petrejus (Petro Petrei, eller Peer Peerson, som var hans svenska dopnamn). Petrejus hade under ett flertal år i början av 1600-talets vistats i Ryssland i egenskap av kungligt sändebud och hade på nära håll följt de politiska växlingarna under en mycket orolig tid. Den skildring som publicerade 1615 var den första svenska rysslandsskildringen som var inriktad på att skildra landet i sin helhet, inte enbart enskilda politiska företeelser.[104] När han skrev om de ryska kvinnorna

—

[103] Berch (1735), s. 114 f.

[104] Informationen kring Petrus Petrejus, eller Peer Persson som var hans svenska namn, är något torftig. Det som är känt om honom är att han föddes kring år 1570 i Uppsala och att han studerade i Marburg där han skrev en avhandling i matematik år 1592. Hemma i Sverige kom han sedan att få tjänst hos hertig Karl och när denne senare blev kung Karl IX arbetade han inom dennes kansli och användes av regeringen och Jacob de la Gardie för olika uppdrag i Ryssland. Petrejus reste år 1601 för första gången till Moskva och stannade till år 1605. Han befann sig alltså i Ryssland mitt under ”Den stora oredans tid” och den stora svält som drabbade landet mellan åren 1601 och 1603. Om denna första resa och framför allt om de olika vändningar som följde i debatten kring den förste falske Dimitri och den polske kungen Sigismunds förehavanden i landet, skrev han i sin pamflett kallad *Relatio*. Pamfletten var framför allt riktad till den svenska kungen och det ledande skiktet i landet och var laddad med politiska budskap. ”Relatio” trycktes liksom ”Sciographia”, på svenska, men ”Sciographia” skilde sig från sin föregångare på så sätt att den var en mer allmänt hållen skildring från Ryssland. Polemiken och det rent politiska syftet var inte närvarande på samma sätt som i ”Relatio” och det är på grund av detta som den anses vara den första rysslandsskildringen på

känns texten bekant. Det var framför allt deras instängdhet i hemmen, samt deras fallenhet till dryckenskap och allmän skörlevnad som berördes. Att de hölls under sträng bevakning och inte fick vistas utomhus berodde, enligt Petrejus på att de: ”Öfuer motton äre skörachtige och mykit benägne til dryck så at the esomofftast reta och gifwa Manfolken orsaak til okyskheet. Therföre låta theras Män holla gran acht uppå them”[105] Några sidor längre in i skildringen beskriver han hur ett bröllop gick till i Ryssland, en vanlig ingrediens i de flesta skildringar. Han kommer då också att beröra temat kring männens skyldighet att piska sina hustrur. Strax efter själva vigselakten berättar han att den äkta mannen köper en piska och hänger på väggen i brudens kammare:

> /…/ ther medh han henne en gång uthi hwarje månat skal slå och i så motto bewisa sigh at han hafwer henne kär eliest hwar thet icke skeer menar hon sampt Drengier och pigor at han holler intet af hene eller hafwer henne något kär uthan the äre alla förachtade effter the intet fåå hugg och ju mera både hustrun pigor och Drengier få hugg ju mera thet them behagar och låta sigh tyckia at the ther medh thes större kärleek them bewissa /…/[106]

Det har passerat dryga 120 år mellan de två resenärernas vistelser i Ryssland. Samtidigt är det påfallande hur mycket som förefaller vara sig likt. Beskrivningar av religionen, kvinnorna, prästerskap, ja överlag seder och bruk i landet, har påtagliga likheter skildringarna emellan. Det är som om tiden stått stilla. Går vi till en ytterligare svensk resenär under det tidiga 1700-talet, regementspredikanten Henrik Sederberg som skrev så ingående om den ryska religionen, hittar vi återigen en likartad beskrivning av kvinnornas och männens inbördes relationer i Ryssland. Kvinnorna, framför allt de välbärgade, framställs som instängda i

svenska. Att svenska användes istället för latin, vilket varit fallet i tidigare skrifter som behandlat Ryssland, berodde på den politik som fördes i landet under perioden. Det fosterländska betonades allt mer och med detta följde att det svenska språket skulle lyftas fram och stärkas även inom den tryckta litteraturen. Petrejus skrev sin rysslandskrönika mellan åren 1614 och 1615. Då hade han besökt landet flera gånger på olika uppdrag och när ”Sciographia” kom i tryck år 1615 blev den genast en succé, och den utkom i flera upplagor. 1620 översatte Petrejus den själv till tyska under sin vistelse i Hamburg och Leipzig, men denna översättning kom aldrig i någon ny upplaga vilket kan tyda på att den inte var särskilt efterfrågad på den internationella marknaden. 1622 återvände Petrejus till Sverige efter sin utlandsvistelse och samma år som han återvänt hem avled han i pesten. Om den Stora Oredan, den falske Dimitri och Petrejus har Margareta Attius Sohlman skrivit i sin nyutgåva av *Relatio* vilken även försetts med förklarande kommentarer och noter av Kari Tarkiainen. Se Margareta Attius Sohlman (red.): *Stora Oredans Ryssland: Petrus Petrejus ögonvittnesskidlring från 1608*, Stockholm 1997. Se även Margareta Attius Sohlmans artikel: ”Petrus Petrejus, a Swedish eyewitness in Moscow 1608: Interpreting the time of trouble for the Swedish public” i: *In search of an order. Mutual Representations in Sweden and Russia during the Early Age of Reason*, Ulla Birgegård and Irina Sandomirskaja (ed.) Södertörns högskola 2004, s. 54 Se även Petrejus, Petrus i Svenskt biografiskt handlexikon: http://runeberg.org/sbh/b0281.html.

[105] Petro Petreio Upsalensi: *Regni Muschovitici Sciographia. Thet är: Een wiss och egenteligh Beskriffning om Rydzland /…./* Stockholm 1615, s. 4 f.

[106] Petro Petreio Upsalensi, 1615, s. 29 f.

sina hem och han skriver att de ”anses oärlige om de låta någon se sig”.[107] När han redogjorde för hur kvinnor blir slagna av sina män, är hans hänvisning till andra författare tydlig och precis som Berch går han i lätt polemik mot den sedvanliga slutsatsen att kvinnor älskar att bli slagna:

> Att hustrurna, såsom Joh. Barclajus, Petrus Petraeus in Chron. Moscovit och flere skrifva, älska att få hugg af sina män, och att de, ju mer desse slå dem, desto mer tro sig vara älskade, är ju något som strider mot naturen. Tvertom har man sett att hustrur, som fått stryk af sina män, ej allena med grufliga skymford hämnats, utan äfven sökt allehanda medel att bringa sina män om lifvet.”[108]

Här har Sederberg även sällat sig till Petrejus efterföljare Adam Olearius som i mycket snarlika formuleringar uttryckte sin misstro mot att kvinnorna älskar att få stryk.[109] När Sederberg däremot fortsatte stycket med att förklara *varför* kvinnorna fick stryk, följer han både Olearius och Petrejus skildring av de ryska kvinnorna. Sederberg skriver vidare: ” Men orsaken hvarföre de få hugg, är att de för mycket supa, i synnerhet brännvin, att de äro uppstudsiga mot sina män, gifva anledning till svartsjuka o.s.v.”[110] Formuleringen är snarlik Petrejus 100 år äldre beskrivning ovan, liksom den av Berch. Men även i Petrejus skildring från 1615 finns det avsnitt som är direkt hämtade från ännu äldre förlagor, framför allt från Sigismund von Herbersteins ”Rerum Moscovticarum Comentarii”, som utkom första gången i Wien 1549.

I Herbersteins ”Rerum” finns ett avsnitt som kan ses som något av en mall för hur ryska kvinnor kom att skildras från mitten av 1500-talet och långt in på 1700-talet. Kapitlet bär titeln ”Ratio contrahendi matrimonium” och är en redogörelse för hur ryssar ingick giftermål och hur de gifta kvinnorna behandlades. Kapitlet inleds med en beskrivning av hur ett bröllop gick till, vilken bitvis känns igen från både Petrejus, Olearius och Sederberg och han fortsätter med att berätta om hur kvinnor skickades i kloster och vanliga orsaker till skilsmässa.[111] Ett stycke är mycket snarlikt Sederbergs beskrivning om hur ”Hustrur och flickor af bättre willkor äro så inneslutne, att de till och med anses oärlige om de låta någon se sig”.[112] Herberstein skrev (i min översättning):

—

[107] Sederberg 1836, s. 50.
[108] Sederberg 1836, s. 53.
[109] I en engelsk översättning av Olearius: ”However I did not find that Russian wives regard frequent blows and beatings as a sign of intense love and their absence as a mark of their husbands indifference and dissatisfaction with them, as is contended by some writers who follow Petrejus's *Russian Chronicle* (and Petrejus undoubtedly borrowed this from Herbersteins or from Barclajus's work *Icon Animorum*) /…/ No person in his right mind will torment his own flesh without reason”, Samuel H. Baron: *The Travels of Olearius in seventeenth-century Russia*, Stanford 1967, s. 170.
[110] Sederberg 1836, s. 53.
[111] Herberstein 1549, s. 34 f.
[112] Sederberg 1836, s. 50.

> Kvinnornas villkor är usla. Ingen anses anständig, såvida de inte är inneslutna i hemmet och de får ej synas ute och går ingenstans, utan att de hålls under sträng övervakning.[113]

Kvinnornas instängdhet, sköraktighet, deras stora alkoholkonsumtion och männens brutalitet och despotiska styre av familjen, är teman som upprepats i skildringar från 1500-talet och framåt. Men vilka slutsatser kan man då dra av denna tendens att falla i tidigare författares redan upplöjda spår? Varför drog författarna så likartade slutsatser? Och vilken funktion fyllde dessa skildringar av ryska kvinnor och män?

Likheter med hur framför allt österländska kvinnor och män skildrats i reseskildringar från tidigmodern tid fram till idag är slående. Det fanns en i närmast besatthet hos de europeiska männen att skriva om den österländska kvinnans underlägsenhet och instängdhet. Beskrivningar av kvinnor i haremet var ett exempel på hur detta tog sig uttryck, den indiska Satin ett annat.

Som Suzanne Rodin Pucci skriver blev just haremsdamen något av en urtyp för det exotiska och avvikande. Skildringarna av den beslöjade och avslöjade haremsdamen som levde för att tillfredställa den despotiska härskaren var, med några få undantag, skrivna av män. I och med detta är det genom mäns ögon vi möter dessa kvinnor, precis som i Ryssland. Kvinnor blev på detta sätt aldrig till agerande subjekt, de skildrades aldrig som enskilda individer utan enbart som namnlösa kollektiv. I Montesquieus *Persiska brev* är detta förhållningssätt tydligt. Även när kvinnorna själva framställs som talande i texten är det som ett betraktat kollektiv: ”We had to present ourselves before your view in the simplicity of nature”.[114] Kvinnan fanns bara till som ett objekt, hon tittades på och hon beskrevs, men vi kommer inte närmare än så.

När Susan Bassnett beskriver skillnaden mellan den kvinnliga resenären Lady Mary Montagues skildring av Konstantinopel och den manliga George Sandys skildring av samma stad, blir det återigen tydligt hur pass könsbestämda de bilder av orienten som förmedlades till Europa faktiskt var. I Sandys skildring var kvinnorna alltigenom liderliga och lata, en vedertagen europeisk uppfattning om de orientaliska folken. Men i Montagues skildring avfärdades en hel del av vad hon menade var rena manliga fantasier.[115] Som kvinna hade hon möjlighet att få tillträde till de domäner som varit helt stängda för män och kunde på grund av detta kunde hon utgå ifrån andra erfarenheter. Dock stod hon ju även som kvinna under påverkan av de diskurser som präglade det europeiska mötet med österlandet.

—

[113] I original: Mulierum conditio miserima est. Nullam enim honestam credit, nisi domi conclusa vinat, ad eoq; custodiatur, ut nusquam prodeat”, Herberstein 1549, s. 35.
[114] Suzanne Rodin Pucci: ”The discrete charms of the exotic: fictions of the harem in eighteenth-century France” i: Roy/Porter 1990, s. 145 ff. citatet från s. 148.
[115] Bassnett i Hulme & Youngs 2002, s. 229.

Bilderna av de instängda, underkuvade ryska kvinnorna, liksom bilderna av de brutala och despotiska ryska männen, faller väl inom ramen för hur österländska relationer mellan könen beskrevs i Europa under perioden. Genom dessa skildringar framstod de europeiska männen som något av civilisationens fanbärare. Det var en kontrollerad manlighet som var norm; en man hade kontroll över sina känslor och behövde inte ta till våld för att visa och genomdriva sin auktoritet.[116]

I en kolonial och imperialistisk kontext framhävdes infödda mäns barbariska beteende som ett legitimt skäl för ett imperialistiskt styre.[117] I exemplet Ryssland är de koloniala och imperialistiska bevekelsegrunderna inte lika självklara som förklaringsmodeller, men beskrivningarna av ryska män och kvinnor följde ett snarlikt mönster. I slutändan syftade det till att lyfta fram den egna kulturens civilisatoriska överlägsenhet, där relationen mellan könen och i synnerhet kvinnans ställning i samhället, utgjorde centrala markörer.

Den brutala ryska mannen föll utanför en (nordvästlig) europeisk kontrollerad manlighetsnorm och sågs som inkapabel att upprätthålla auktoritet över kvinnorna på annat sätt än genom våld. Kvinnorna framställdes som både odisciplinerade och okyska, liksom underkuvade och bevakade. Det var som om de aldrig lyckades nå fram till ett europeiskt civiliserat måttlighetsideal. Precis som när den ryska religionsutövningen beskrevs som antingen alltför ytlig eller alltför nitisk, beskrevs kontrollen över kvinnorna på liknande sätt. Utan våld och övervakning hemföll de åt osedlighet och superi, men med våldet och övervakningen tenderade de istället att ses som alltför underkuvade och kontrollerade.

Att resenärerna i så hög grad förlitade sig på tidigare skildringar och skrev om samma saker, visar hur viktigt det var att förhålla sig till ämnet och relatera till andra texter, men tyder också på att manliga resenärer inte förväntades skriva om direkta möten med kvinnor och att dessa möten troligtvis var få. De tillfällen då kvinnor figurerade i resenärernas texter var, i majoriteten av fallen, just då äktenskap och bröllop beskrevs, annars lyste de ofta helt med sin frånvaro.[118]

Beskrivningarna av relationer mellan ryska män och kvinnor byggde på avstånd och betraktande. Vad som hörs är resenärernas röster som beskriver och drar slutsatser, jämför och polemiserar. Den beskrivnas röst kommer aldrig till tals. Det har dock även påpekats att skildringar av den underkuvade österländska kvinnan även innehöll spår av en inbyggd europeisk samhällskritik, där det egna samhällets kvinnor ses som alltför frigjorda/hotande och den under-

—

[116] Om manlighet och kontroll, se t ex. Jonas Liljequist ”Från niding till sprätt. En studie i det svenska omanlighetsbegreppets historia från vikingatid till sent 1700-tal.” i Berggren (red.) 1999, s. 89. Om manlighet och våld, se även Susan D. Amussen i samma antologi: ”Manligheten och det sociala systemet under den tidigmoderna perioden” Ibid, s. 104 f.

[117] Se Loomba 2005, s. 159. Om det vanliga antagandet om östlig despotism, se exempelvis Stagl 1995, s.159. ff.

[118] Undantagen är framför allt Ehrströms text, vilket jag återkommer till i det sista empiriska kapitlet.

kuvade kvinnan tas som avundsvärt exempel på kvinnlig trofasthet.[119] Ett exempel som ligger nära en sådan tolkning är beskrivningen av kvinnor i det ryska Estland, som den svenske officeren Lorenz Nordenadler publicerade år 1789. Här är det till skillnad från ovanstående exempel, en mycket positiv bild av kvinnorna som ges. De var allmänt vackra, skrev Nordenadler och deras uppfostran nästintill fulländad:

> I förstone förundrade jag mig öfwer dessa damers foglighet och ringa böjelse för at fordra en slawisk wördnad för dess kön; jag har sagt [sedt] åtskilliga Damer, hwilka långt ifrån at med enwälde styra Jordkloten til både höger och wänster, i det stället blott warit sine Männers hustrur; och jag blygs at för Swenska damer nämna huru jag sedt dessa Fruer i öpne sälskaper, af en öffwerflödig agtning för sine Männer, kyssa deras händer: sådant går åter för långt, men den medelwägen som jag här wördar, är den glada lydnad, hwaraf mina Estländska Saror wid alla tilfällen göra sig agtade hos sina Abrahamar. [120]

Viktigt att poängtera är att det var de estländska kvinnorna som beskrevs och även om de var ryska undersåtar, så var det som just estländska de benämndes. Denna skildring är också betydligt yngre än de tidigare nämnda och även om mycket övrigt i beskrivningarna av landet känns igen sedan tidigare, så är framför allt språket och tonfallet i texten något annorlunda. Det är ett klart och tydligt berättar-jag som framträder, vilket de tidiga texterna i många fall saknade. De patriotiska inslagen är också betydligt fler.[121]

När estländska kvinnor skildrades var det här i synnerhet deras ”glada lydnad” och vördnad för sina män som lyftes fram som exempel på deras goda karaktär. Att Nordenadler ”blygs” att berätta om deras undergivenhet inför svenska damer, förstärker bilden av att dessa ansågs besitta större frihet och handlingsutrymme än de estländska. Något som Nordenadler, i mer eller mindre förtäckt form också kritiserade här.

Paralleller kan dras till den debatt om det så kallade ”kvinnoväldet” som fördes i svenska pamfletter under mitten av 1700-talet. Jonas Liljequist, som bland annat studerat (o)manlighetsbegreppet i svensk historia, menar att ett återkommande inslag i de debatter kring manlighetens kris som fördes under andra hälften av 1700-talet, var att de svenska kvinnorna blivit för sturska och maktlystna. Kvinnornas farliga påverkan gjorde männen svaga och veka och i slutändan hotade kvinnorna mäns auktoritet, kontroll och manlighet.[122] Nordenadlers upphöjning av de estländska ”sarorna” kan ses som en följd av denna

—

[119] Nordenadler 1789, s. 161.
[120] Nordenadler 1789, s. 54 f.
[121] Se t ex. den första raden i inledningen som lyder: ”Redelige Patriot!”, Nordenadler 1789, Inledning (opag.).
[122] Jonas Liljequist: ”Från niding till sprätt. En studie i det svenska omanlighetsbegreppets historia från vikingatid till sent 1700-tal” i: Berggren (red.) 1999, s. 82 ff.

samhällsdebatt, men även om debatten enligt Liljequist blossade upp under mitten av 1700-talet, så var den inte på något sätt någon nyhet i sig. Motivet, den förvekligade mannen som hunsas av sinnliga, maktlystna kvinnor, finns belagt i satirer från 1100-talet.[123]

Som nämnts var bilderna inte enhetliga. De ryska kvinnorna var inte bara underkuvade, instängda och föremål för manlig brutalitet, de var dessutom liderliga, okyska, omoraliska och drack för mycket sprit. Undergivenheten kan, som i exemplet ovan, också ses som något positivt och eftersträvansvärt, något som kunde användas för att kritisera det egna hemlandets könsordning. Hur ska vi förstå denna paradox? Som Ania Loomba skriver är denna dubbelsidighet vanlig. Vid sidan av skildringar av kvinnor som underkuvade och instängda, var beskrivningar av kvinnors okontrollerade och skamlösa beteenden en ytterligare ingrediens i europeiska skildringar av främmande länder. Här är det den vilda, okontrollerade kvinnliga sexualiteten som får symbolisera landets och folkets avvikande fysiska och mentala konstitution.[124]

Övervakningen av de ryska kvinnorna ses i flera fall som en följd av deras omoraliska och skamlösa beteenden, något som, får vi förmoda, hölls någorlunda i schack av deras despotiska män. De ryska underkuvade och skamlösa kvinnorna och de brutala ryska männen blir på så sätt till symboler för ett österländskt patriarkalt och despotiskt system, detta samtidigt som kvinnorna får symbolisera den otämjda naturen, någonstans i civilisationens bakvatten. Männens brutalitet kan även tolkas i termer av bristande kontroll, vilket betonar deras omanlighet och oförmåga att styra sina känslor. Samtidigt måste det påpekas att det här handlar om hur beskrivningarna användes, vad de fyllde för funktion. Att ryska kvinnor, i synnerhet i högre samhällskretsar, hållits separerade från männen, eller att våld använts inom äktenskapet som ett tecken på kärlek, eller att det ryska samhället var starkt patriarkalt, är inte något som i sig ifrågasätts här.[125] Frågorna rör vad dessa beskrivningar fyllde för funktion i svenska resenärers reseskildringar.

Resultatet av dessa symboler blir till ett annorlundagörande av den ryska kulturen där resenärernas förståelse av könsrelationerna bidrar till att Ryssland ses som starkt avvikande från de svenska resenärernas normer gällande kön, sexualitet, manlighet och kvinnans ställning i samhället. Det blir tydligt hur dessa skildringar avtäcker normer som den svenske resenären bar med sig in i mötet med Ryssland. Detta blev än mer tydligt när svenska resenärer konfronterades med sedvanor och kulturella uttryck i kontakt med folkslag utanför den ryska kultursfären.

—

[123] Liljequist 1999, s. 84.
[124] Loomba 2005, s. 160, Brauner i Cocalis & Bauschinger 1994, s. 1ff.
[125] Se till exempel Barbara Alpern Engeln: *Women in Russia1700–2000*, Cambridge 2004, s. 5 ff.

Polygama äktenskap och andligt mörker[126]

Den kände boktryckaren Lars Salvius lät 1744 trycka skriften *Berättelse om Ajuckinska Calmuckiet*. Författaren var den svenske officeren Johan Christoffer Schnitscher som år 1715 följt en rysk delegation till området på väg från Kina.[127] Skriften, får vi veta, har via en annan svensk officer hamnat i boktryckarens händer och Salvius har tagit kapten Johan Renat, som vistats i 17 års fångenskap i närliggande områden, till hjälp för att förse verket med förklarande fotnoter.[128] Att skriften var avsedd för en bredare publik framgår av författarens inledning, eller ”Auctorens Företal”, där han ber läsaren att efter eget tycke ”antingen stå emot mig eller med mig”. Han poängterar att han själv sett allt det han skildrat, förutom något som han ”inhemtat af en Kalmuck Seifan benämnd hwilken såsom tolck följt mig åt.”[129]

Schnitscher befann sig under den period han beskriver i ett område som var tämligen okänt för stora delar av den europeiska bildade eliten. En anledning till att skriften blev tryckt var just att den innehöll information som var ny, eller, som Salvius skrev i sitt förord: [att eftersom det] ”deruti finnas åtskilliga wackra lärdomar och behageliga Nyheter, hwilka ej så noga torde tilförene wara kunniga hos oss; så har jag tänkt, at tjena mitt fädernesland med dess främjande til Trycket.”[130]

Schnitschers text är indelad i fyra kapitel vilka berör folkets historia, deras seder och bruk samt deras religionsutövning. Det avslutande kapitlet berättar om hur en kinesisk legation anlände till området och hur den blev mottagen. Det är i det andra kapitlet som skildringarna av människorna som bebodde området är som mest detaljerade och det är i detta kapitel som författaren på olika sätt berör ämnet kön och sexualitet. Schnitscher inleder kapitlet med att beskriva männens och kvinnornas utseende:

> Detta folkslaget äro mäst af en fullkommelig längd, hafwa digra lemmar och starka krafter, der hos wel förfarne på tjufnad och andra skalkstrek. Deras anleten

—

[126] Delar av detta avsnitt finns även publicerat i Maria Nyman: ”Otydliga könsgränser, manliga förhålningssätt Kön och sexualitet i svenska skildringar från Ryssland under 1700-talet” i: Klas Göran Karlsson, Eva Helen Ulvros och Ulf Zander (red), *Historieforskning på nya vägar*, Lund 2006.

[127] Johan Christoffer Schnitscher,: *Berättelse om Ajuckinska Calmuckiet eller om detta folkets ursprung, huru de kommit under ryssarnas lydno, deras gudar, gudsdyrkan och prester, huru de skiftas uti 4 ulusser eller folkhopar, deras politique och philosphie med flera deras lefwernes sätt och seder så wid bröllop som begrafningar,* Stockholm 1744. Området som författaren hänvisar till gränsar enligt honom själv i söder mot kaspiska havet, i norr mot området kring staden Samara och i väster mot staden Saratoff (Saratov). Gränsen Österut utgörs, enligt författaren av ”Karakalpakerne”, s. 1. I dagens kartböcker tillhör delar av detta område Kazakstan och benämns Kirigisstäppen. Om Schnitscher, se Jarring, 1981, s. 70.

[128] Schnitscher 1744, se Lars Salvius inledning s. 03.

[129] Schnitscher 1744, s. 4 f. Det han här benämner som en ”Kalmuck Seifan”, är en religiös ledare och religionsutövare. Se även Schnitscher 1744, s. 28.

[130] Schnitscher 1744, Se Salvius inledning, s. 2.

> äro breda, ögonen långa och smala, näsorna flata och breda, deras hy mörkbrunn, och hår kolswart, derjemte äro de mycket osnygga och soluga. Deras qwinfolk äro nog mörkbruna, alla med swart hår och ögon. Det är föga skillnad mellan dem och manfolken. De rika ibland dem ega 4 til 5 hustrur. Deras Chan har haft twenne /…/[131]

Detta citat är på inget sätt anmärkningsvärt, utan liknande beskrivningar och formuleringar återfinns i flera skildringar från olika delar av Ryssland. I exempelvis Anders Pihlströms dagbok, som han förde under sin fångenskap i Sibirien, kan man läsa om folkslaget shermisser att: ”[…] En man af dem kan och taga så många hustrur han vill och kan försörja, ja en 6, 8 eller flere. På manfolk och qvinfolk är i klädedrächten ingen åthskillnat, annat än skiägget och deras hemlige tingh.”[132]

Polygami och den otydliga gränsdragningen mellan manlig och kvinnlig klädsel var ämnen som både verkade fascinerande och förvirrande på den svenske betraktaren. Vad som framgår är att äktenskapsbruk och förhållanden mellan könen var avgörande då värderingar av ett folkslags karaktär och grad av civilisering skulle fastställas. För en västeuropeisk besökare var polygami ett brott mot den kristna läran och ett oerhört tabubelagt ämne. Starka paralleller kunde här dras till den asiatiska eller orientaliska sidan av Ryssland och påminde om den osäkerhet som rådde beträffande Rysslands plats på den Europeiska kartan.[133] Att vara européinnebar som nämnts, i mångt och mycket också att vara kristen. I fallet med befolkningens äktenskapsbruk går religion och sexualitet hand i hand och då något så tydligt som ett polygamiskt äktenskapsbruk avvek från den kristna normen, var omdömet redan givet; folket var annorlunda, ociviliserat och saknade varje likhet med resenären själv.

Skildringar av polygama äktenskapsbruk, eller avsaknaden av äktenskapsbruk överhuvudtaget, återfinns i reseskildringar från olika delar av världen och från olika perioder. Jennifer L. Morgan ger exempel ur tidigmoderna skildringar av bland annat Sir John Mandeville och Amerigo Vespucci och visar hur avvikande sexualmoral bidragit till att teckna bilden av områden som annorlunda, ociviliserade, exotiska och lämpade för västlig dominans.[134] När Schnitscher skrev om äktenskapsbruket hos kalmuckerna drog han upp en skarp skiljelinje mellan det som ansågs avvikande, exotiskt och ociviliserat, och det som kännetecknade det välbekanta och civiliserade.

—

[131] Schnitscher 1744, s. 8 f.

[132] Pihlström 1903, s. 40 f. För ytterligare likartade formuleringar se Waxell 1953, s. 147 där han skildrar kamtjadalernas utseende och mäns och kvinnors likartade klädsel.

[133] Se bland andra Hans Öjmyr: ”Drömmen om Orienten” i: Eva-Lena Karlsson, och Hans Öjmyr (red.): *Främlingen – dröm eller hot*, Helsingborg 1996, s. 24 f., Dolan, Brian: *Exploring European frontiers. British travellers in the age of Enlightenment*, Wiltshire 2000, s. 84

[134] Jennifer L Morgan: ”'Some could suckle over their shoulder': Male travelers, female bodies, and the gendering of racial ideology 1500–1770” i: *The William and Mary Quarterly: a magazine of early American history and culture,* Williamsburg 1994, s. 170 f.

Vilken funktion kunde då skildringar som dessa fylla? I Schnitschers fall kan vi till viss del dra paralleller till skildringar från områden där en gradering av folkgruppers uppnådda civilisering spelade in i försvaret av exempelvis kolonisering och slaveri, vilket kunde vara fallet i fråga om texter från exempelvis den afrikanska kontinenten eller den nordamerikanska. Trots vissa skillnader i politisk kontext fyllde beskrivningar av avvikande sexuellt och ”könsligt” beteende i den svensk-ryska kontexten, liknande funktioner.

Genom att fastställa ett folks avvikande levnadssätt och civilisationsnivå kunde det egna landets kulturella suveränitet och resenärens egen högre status lyftas fram. I Schnitschers fall får vi även betona hans egen ryska tillhörighet, så som medlem i en rysk expedition. Genom beskrivningar av det annorlunda och avvikande konstruerades och rekonstruerades den egna identiteten. I fråga om tryckt material måste även en tilltänkt läsarkrets beaktas. Frågan om vem han skriver för är här intressant. Att just skildringar av avvikande beteenden, så som polygama äktenskap, kittlade en tilltänkt läsares nyfikenhet kan ses som troligt.[135]

När könsmönster faller samman

Det tema som Schnitscher berörde i föregående citat, likheten mellan mäns och kvinnors klädsel, återkommer vid flera tillfällen:

> De förnämare bland qwinfolken bruka likadana sådana kläder [långa rockar] som manfolken; men hafwa en stackig tröja utanpå den långa rocken /…/ De gå rätt så wäl med byxor och stöflor som manfolken. /…/ Ringare hustrur och pigor kunna ej på annat sätt åtskiljas från manfolken, än endast af deras långa hårflätor; eftersom de eljest äro rätt så snabbe och wige til häst, och uti klädren lika med manfolken.”[136]

Just iakttagelser om likheten mellan män och kvinnor i fråga om klädsel, men även inom områden som arbetsdelningen mellan könen, var mycket vanligt förekommande i skildringarna från Ryssland, liksom från andra inom- och utomeuropeiska områden.[137] Här är det dock viktigt att poängtera vilka delar av Ryssland det handlade om. Resenärers texter från exempelvis storstadsmetropolen S:t Petersburg skiljer sig avsevärt från reseberättelser som Schnitschers, där en befolkning som lever av och nära naturen beskrivs. Varför är då dessa skildringar av likheten mellan könen så vanliga? Här är det tydligt hur resenären själv ställs inför könsbundna sedvänjor och gränsdragningar som inte alls överensstämde med dem han själv bar med sig hemifrån. När det annorlunda och avvikande tydliggjordes, blev också det dolda och outtalade tydligt. Att vara

—

[135] För en diskussion kring förhållandet mellan reseskildrare, läsare och förläggare, se Davies 2000 s. 25 ff.
[136] Schnitscher 1744, s. 11f.
[137] Se exempelvis Fur 2002, s. 158 ff.

man respektive kvinna innebar/innebär att uppvisa och ikläda sig olika former av beteenden och yttre attribut. Kvinnor bar inte byxor eller stövlar och var inte ”wige til häst”. Dolda könsdiskurser blir här synliga och kön blir till en tydlig civilisationsmarkör. Det avvikande och pikanta var det som beskrevs och det som visade hur ett område förhöll sig till ett normerande Europa.

Genom att det avvikande betonades, så som oklara gränser mellan män och kvinnor i fråga om klädsel och fysik, så betonades även folkens brist på mänsklighet. I detta sammanhang kunde också de europeiska kvinnornas högre och mer civiliserade status framhävas. Viktigt att poängtera är att mycket även handlade om att de västerländska betraktarna saknade tillräcklig kunskap om olika folkgruppers sedvänjor vilket ofta ledde till grova missförstånd kring kön- och genusrelaterade kulturella praktiker.[138]

Att Schnitscher var man och således beskrev företeelser, händelser och omgivningar ur ett manligt perspektiv måste här återigen understrykas. Det finns också en underliggande pendling mellan vad som skulle kunna beskrivas som åtrå eller erotisering och dess motsats, olust och demonisering. Särskilt tydligt blir detta i ett stycke där Schnitscher skrev om hur kalmuckerna har protesterat mot den skjutsplikt som de blivit ålagda av ryssarna. Kvinnorna hade i protest slagit hans manskap med ”hyttestänger” då de försökt göra anspråk på deras hästar och då de kalmuckiska männen inte var ”tilstädes” hade de till ”motwärn” även skurit boskapen lös så att de inte kunnat få tag i den.[139] I passagen som följer visar Schnitscher med två exempel att kvinnorna även kunde ta till andra knep:

> Somlige ibland dem woro så hedersamma att de bödo dragounerna med wänliga miner eller winkningar in uti sine tjell. En dragoune trodde, at de til äfwentyrs hade någon förtäring at gifwa honom, gick fördenskul dit; men när han kom in til hänne, lade hon sig widöppen, drog kläderna högt up, löste Böxorna neder, och böd således fram sina waror: lät honom tillika weta, at han fuller kunde hafwa sin lust med hänne, så framt han wille, men att han ej skulle röra hännes boskap. En dragoun sade mig dett uti mycket folks närwaro. Det må nu vara härmed huru det wil, så tror jag det samma; emedan desse qwinfolk äro alt för kåta; ty jag hafwer sjelf set, at en utaf mina dragouner, som hade några sömnålar och små speglar at sälja, wiste det åt en Kalmuckiska […] [hon] ömkade sig at hon inte egde några penningar at köpa före, utan låckade honom til kärlek; men Karen blygdes därwid och gick sin kos.[140]

—

[138] Gunlög Fur: ”Könsgränser och kulturgränser” i Borgström (red.) 2002, s.161 f. Se även Gunlög Fur: ”Gränsöverskridande kvinnor och svenska män. Kön och sexualitet på gränsen mellan samiskt och svenskt i tidigmodern tid”, *Kvinnovetenskaplig tidskrift 1998:1,* s. 58 för liknande iakttagelser kring yttre attribut så som klädsel.
[139] Schnitscher 1744, s. 22.
[140] Schnitscher 1744 s. 22 f.

Förutom att kvinnorna var svåra att åtskilja från männen i fråga om klädsel, avvek de även från resenärens normer kring hur en kvinnas sexualitet kunde uttryckas. Oavsett vad som inträffat är det sättet det beskrevs på som är intressant. Kvinnorna skildrades som våldsamma, lösaktiga, lömska och på alla sätt avvikande från tidens kvinnoideal. Texten karaktäriseras av ett manligt avståndstagande: de ärbara männen stod emot den kvinnliga fresterskan. Samtidigt är berättelsen också erotiserande. Den visar den förbjudna, farliga och framför allt den tillgängliga kvinnliga kroppen på ett i sammanhanget mycket detaljerat vis. Avsky och olust ställs här emot ett erotiserande som bygger på sexuell tillgänglighet.

I beskrivningen ovan kan man finna många gemensamma drag med texter från koloniserade områden i Amerika och Afrika, där kvinnokroppen och den kvinnliga sexualiteten använts för att karaktärisera hela områden och deras lämplighet som kolonier. Jennifer L. Morgan visar att just skildringar av kvinnors sexualitet, sexualmoral och kroppar var avgörande när områdens karaktär bestämdes av de manliga resenärerna och kolonisatörerna. Sexuell lösaktighet, brist på skam och blygsel, polygama äktenskap och brist på uppvisad smärta vid förlossning var vanliga ingredienser i dessa beskrivningar av svarta kvinnor.[141]

Kvinnors avvikande fysik, där de utmålades med hängande bröst som slängdes över ryggen och där de födde barn utan smärta, samt en avvikande sexualmoral utgjorde grunden för den distans som kolonisation och slavhandel byggde på. Monstruösa kvinnor utan skam visade att en befolkning var så avvikande att den knappt kunde ses som mänsklig. I fallet med de kalmuckiska kvinnornas sexuella inviter fanns det även ett bakomliggande koloniserings- och makttema. När den ryska trupp där Schnitscher ingick, gjorde anspråk på boskapen gick de koloniserade till motangrepp på de sätt som fanns tillgängliga. Detta motstånd skildrades i sin tur som bestående av avvikande kvinnliga beteenden, våld och sexuella övergrepp.

De kalmuckiska männen lyste i det här sammanhanget helt med sin frånvaro, de var inte ”tilstädes” och överlag är de väldigt osynliga i texten. Det var först när klädedräkten och de yttre kännetecknen beskrevs, som männen omnämndes så som ”manfolket”, annars var det i formen av ett kollektivt ”de” som de behandlades.[142]

Befolkningen beskrevs visserligen som ”givmilda”[143], men annars var det deras bristande mänsklighet som betonades: ”Näppeligen kan något Swinaktigare folk wara til i werlden, än detta”[144] utbrast Schnitscher och fortsatte beskriva folket mer i termer av djur än som människor: de var fulla som ”Swin”, de tittade på honom så som ”hundarna göra hos oss”, de var snabba som ”haren om kalla wintern”, men också så benägna till att röva ”som någonsin den hungrigaste

—

[141] Morgan 1994, s. 169.
[142] Schnitscher 1744, s. 8 ff.
[143] Schnitscher 1744, s. 16 f.
[144] Schnitscher 1744, s. 12.

warg."[145] De omtalades som en hop, ett patrask, en flock och allt i ett oordnat oreglerat kaos:

> Deras Stat och Politique kan ej i något mål jemnföras med hwad som finnes hos annat folk; ty här är herre och tjenare nästan lika nackgilla. Ingen wisar för den andra någon höflighet eller wördnad. Tjenaren tager ej mössan af sig för husbonden, icke heller husbonden för Chanen sjelf.[146]

Det var återigen hustavlans hierarkier som rämnade och då betraktaren inte fann de bekanta gränsdragningarna, där underordnad och överordnad, med välbekanta ritualer upprätthöll och accepterade ordningen, placerades folket utanför mänskligheten. Det finns många paralleller att dra till beskrivningar av andra folkgrupper.

Ett citat som Gunlög Fur diskuterar i sin artikel "The struggle for Civilized Marriages in Early Modern Sweden and Colonial North America" kan ses som en sammanfattning av hur europeiska resenärer och upptäcktsresanden drog slutsatser om folkgruppers grad av civilisering och mänsklighet. Det är taget från holländaren Andries van der Doncks beskrivning av nordamerikanska indianer från 1653:

> The appellation of (Wilden) wild men /…/ was given them, as far as we can learn, at the first discovery of the country/…/ First on the account of their religion, which they have very little, and that is very strange; and secondly, on the account of their marriages, wherein they differ from civilized societies, thirdly on account of their laws, which are so singular as to deserve the name of wild regulations.[147]

Det var relationerna mellan sociala klasser, mellan könen och mellan människa och Gud som utgjorde grunden för samhällsbygget. När dessa grundstenar inte föll på rätt plats rasade konstruktionen. För att indianerna skulle kunna lämna denna oordning och det barbariska mörkret, behövde den vita kolonialmakten förändra dessa kaotiska förhållanden. Detta, menar Fur, var något som man fann allt mer angeläget ju längre tiden gick.[148]

Att just äktenskap och sexuella relationer mellan män och kvinnor (liksom samkönade relationer) i så stor omfattning tilldrog sig europeiska kolonisatörers uppmärksamhet, menar Fur berodde på att äktenskapet var en så stor del av hela detta europeiska samhällsbygge. Äktenskapet var den institution som dels återskapade den gudomliga ordningen på jorden, dels reglerade den ekonomiska överföringen mellan arvingar. Det var oerhört angeläget för kolonisatörer i så

—

[145] Schnitscher 1744, s. 14, s. 17f. Se även Lange i Weber 1721, s. 75 för en liknande beskrivning av tartarer kring Barabau.
[146] Schnitscher 1744, s. 19 f. Se även Müller i Perry1723, s. 69 f., där ostjakerna beskrivs som ett folk vilka lever i anarki och förvirring,
[147] Citat ur Fur i Grimshaw & McGregor 2006, s. 40, se även Fur 2009, s. 42.
[148] Fur 2009, s. 42.

skilda områden som det svenska Lappland och Nordamerika, att reglera det som de ansåg vara lösa och kaotiska könsmönster och äktenskapsbruk. Vad som framför allt ansågs hotande var kvinnors starka inflytande och handlingsmöjligheter inom områden där den patriarkala hierarkin var norm.

Att omforma dessa ursprungsbefolkningars könsrelationer och äktenskapsbruk blev ett sätt att stärka kolonisatörers makt och inordna kolonierna i den lutherska hustavlans värld. Här var husbonden och hans makt över de kvinnliga och yngre manliga medlemmarna av hushållet central, liksom Guds makt över människorna. Att upplösa mödrarnas makt i hushållet och placera mannen där, var avgörande för kolonialismen, menar Fur.[149] I Schnitschers beskrivning ovan, liksom i de föregående, var det just dessa relationer som beskrevs som antingen knappt existerande eller som oordnade. På grundval av detta förpassades folket till mänsklighetens utkanter, ja de beskrevs snarare som djur än som människor.

I ett förlorat paradis

Om Schnitschers beskrivning av avvikande kvinnlig sexualitet kan ses som ett exempel som leder till ett avståndstagande och en demonisering av den kvinnliga kroppen, kan ryttmästaren vid det skånska kavalleriregementet Ambjörn Molins text ses som ett exempel på hur det annorlunda och exotiska också kan bidra till en utopisk beskrivning av något som gått förlorat hos de folk som ansågs mer civiliserade. Då han skildrade tartarernas polygama äktenskapsbruk skedde inte detta med ett tydligt avståndstagande, utan snarare inom ramen för en manlig utopi:

> […] så finnes att blandt desse hedningerne uthi detta ståndet/finnes en synnerligh enigh kiärligheet och skickeliget wäsende/ som tij wär offta nogh hoos oss Christna feehlas/ ågh är undelliget att påsee huru desse unga ågh åffta nogh många Qwinfolk så frijdsambl: kunna sigh om en Man förlika/ därest man ågh kan tillstå att horerrij och otuckt mäckta lithet ågh fast rart blandt dem förspöries […][150]

Trots att folket framställdes som hedningar anar man hos denne man en viss avund mot detta folk som levde så fridsamt tillsammans och där män kunde ha flera kvinnor samtidigt. I citatet anas också en inbyggd samhällskritik.[151] Trots att det främmande och annorlunda här lyftes fram i mer positiv bemärkelse så framställdes fortfarande kvinnorna som tillgängliga passiva objekt. I ett annat stycke berättade Molin om den sed som brukats av folket då de fått gäster och som bestod i att gästen blev tilldelad alla de ogifta kvinnor som fanns i hushållet som sällskap över natten. Men, skriver Molin:

—

[149] Fur 2009, s. 58.

[150] Molin 1880, s. 16 f.

[151] Inbyggd samhällskritik som denna återfinns även hos Schnitscher, men då i andra sammanhang. Se exempelvis s. 16 ff. där kalmuckernas givmildhet och fredlighet sinsemellan betonas. Se även Strahlenberg, s. 289 för exempel på detta.

> sedan Ryssarnes första omgänge ågh dem blef effterlåthet/ hafwa dee denna sedwana/ till otucktigt bruk wehlat anwända […] så hafwa dee denne härlige seedwana äntel: för nödigt funnet att framdehles heelt och hållet abbandonnera.[152]

I och med kontakten med ryssarna var detta samhälle tvunget att överge traditioner som inte kunde fungera i kontakten med en rysk överhet. Något gick enligt Molin förlorat. Folk som i fall som detta skildras som naiva, naturliga och helt utan onda avsikter, var som gjorda att utnyttjas och missbrukas av mer civiliserade, men även brutalare folkslag. Skildringen bygger här på tankar om förlorade paradis och ädla vildar, vilka även kunde fungera parallellt med mer fördömande förhållningssätt.

En klassisk paradisskildring som uppvisar vissa likheter med den skildring Molin gör av kvinnor, kön och sexualitet är den som bygger på Bougainvilles beskrivning av Tahiti. Myten om det paradisiska Tahiti spreds via bland annat Diderot i Europa under den senare delen av 1700-talet.[153] Som Dennis Porter skriver fungerade denna paradismyt som något av ett störande element i ett Europa som ansåg sig så kulturellt och civilisatoriskt överlägset alla andra områden:

> Taihiti promoted a dream of alternative modes of existence that were freer and happier, and that were supported by more natural social arrangements. One island, at least, had been found that stirred racial memories of a lost of a mythic paradise and confirmed the powerful thought that perhaps humanity had, after all, taken a wrong turn.[154]

Myten om Tahiti kretsade till stor del kring temat sexualitet och framför allt kvinnlig sexuell tillgänglighet. När Sigrid Brauner diskuterar huruvida okända folkgrupper under koloniseringsperioden kom att klassificeras som ”ädla vildar” eller som monstruösa och hotande, menar hon att det berodde på hur de koloniserade bemötte de västerländska ”upptäckarna”. Folk som samarbetade och inte uppvisade något motstånd kom ofta att betraktas som just ädla och oförstörda vildar, medan deras motsats utgjordes av dem som gick till försvar mot inkräktarna.[155] I Tahiti gjordes inget motstånd och kvinnorna beskrevs som vackra, tillgängliga och sexuellt frigjorda.

—

[152] Molin 1880, s. 21 f.
[153] Porter 1991, s. 90 Om primitivismen, kulturkritiken, Linné och Rousseau se även Broberg s. 254 ff. Linnés beskrivningar av samer innehåller bitvis liknande beskrivningar: ”O lycklige lapp, du som i världens yttersta hörn sålunda i det fördolda lever väl, nöjd och oskuldsfull! /…/ skrev Linné i Flora lapponica 1737, se Broberg s. 262. Även Rudbäck d.y. beskrev samerna i liknande ordalag 1701, se Broberg s. 266. Om Linné och samerna har även Carl Otto von Sydow skrivit i: ”Linné och de lyckliga lapparna. Primitivistiska drag i Linnés Lapplandsuppfattning” i Granit, Ragnar (red): *Utur stubbotan rot. Essäer till 200-års minnet av Carl von Linnés död*, Stockholm 1978, s. 72 ff.
[154] Porter 1991, s. 120.
[155] Brauner i Cocalis & Bauschinger 1994, s. 1

I den skildring som Schnitscher gav av de kalmuckiska kvinnorna ingick dock motstånd och våld som viktiga beståndsdelar. Detta kan vara ännu en nyckel till förståelse till det negativa förhållningssätt Schnitscher intar emot dem. I Molins text utmålades folket, liksom i Tahiti, som fridsamt och fredligt. Kvinnorna sågs som passivt tillgängliga i något av ett paradis på väg mot upplösning i kontakten med ryssarna och Europa.

Resans gränsöverskridande funktion

I det gränsöverskridande som en resa innebär kan det outsagda sägas och det tabubelagda vidröras. Skildringar av främmande folks seder och bruk där sexualmoral, könsgränser och kvinnlig sexualitet utgör viktiga beståndsdelar, återspeglar författarnas egna värderingar och förhållningssätt på sätt som förmodligen aldrig kunnat uttryckas inom andra genrer och på andra arenor.

I mötet med folkslag utanför den ryska kultursfären ses Schnitschers och Molins skildringar som exempel på två mycket olika förhållningssätt till det främmande. Samtidigt är det viktigt att betona att oavsett om resenärens omdömen leder till en positiv eller negativ beskrivning så bygger den på föreställningar om kön, könsordning och sexualitet som är mycket likartade. Resultatet blir ofta i slutändan detsamma. Områden och folk är avvikande och ociviliserade, inte som ”vi”. Trots detta är det intressant att undersöka vilka faktorer som spelar in i de olika förhållningssätt som intas gentemot de olika befolkningsgrupperna i Ryssland. Kvinnligt motstånd, våld och sexuella inviter är här tydliga exempel på beteenden som stred mot den manlige resenärens föreställningar om kvinnlig sexualitet och kvinnligt uppförande. Detta bidrog till en skildring som byggde på avståndstagande: folket och framför allt kvinnorna sågs som avvikande och hotfulla, utan likheter med resenären själv.

I Molins skildring framställdes i stället befolkningen som fridsam och kvinnorna som sexuellt tillgängliga och förnöjsamma. Trots bristen på kristendom framstår de som något av ädla vildar i ett paradis på väg mot upplösning. En inbyggd samhällskritik och en dröm om något ursprungligt och oförstört vilar över texten. Att beskriva relationen mellan könen kunde fylla olika funktioner, men gemensamt för alla texterna är att det avvikande lyfts fram, oavsett om det anses avundsvärt, avskyvärt eller bara annorlunda.

Avslutning

Det var i synnerhet relationerna mellan människor mellan män och kvinnor och deras relation till Gud som tilldrog sig de svenska resenärernas intresse. Religionspraktiker och könspraktiker utgjorde grunden för samhällsbygget och att detta fascinerade och gav avtryck i resenärers texter förvånar inte.

Några specifika slutsatser som kan dras utifrån materialet är att mötet med utomryska folkslags religionsutövning skapade en ny förståelse för den rysk-

ortodoxa trosinriktningen. I jämförelse med något annat normaliserades den. Annars är det i många texter den ryskortodoxa läran och i synnerhet prästerskapet som står för mycket av de negativa inslagen. Ryssarna beskrevs som både alltför troende och vidskepliga, men även som enbart ytligt kristna. Helgonbilder, krucifix, korstecknet och utsmyckade kyrkor ledde resenärerna till antaganden att ryssarna hade en mer eller mindre symbolisk relation till Gud där själen inte fanns med. Och samtidigt skildrades deras nitiska religionsutövning, med prästerna i täten, som något som höll dem kvar i ett oupplyst mörker.

Sammanfattningsvis står det klart att den ryska religionen bidragit till de mer negativt färgade beskrivningarna om Ryssland och att den i synnerhet användes för att framhäva Rysslands särprägel gentemot det europeiska eller svenska protestantiska idealet. Vi kan även konstatera att religionstillhörigheten var en oerhört viktig kategori för den svenske besökaren och slutsatser om olika folks religionsutövning var avgörande då de beskrevs i grader av civilisation och mänsklighet. Att vara civiliserad var i mångt och mycket fortfarande starkt förknippat med ett kristet protestantiskt ideal. Att veta vem som skapat en, att ha någon form av gudstjänst och en religiös litteratur var några av grundpelarna i denna förståelse av vad som kännetecknade ett civiliserat samhälle.

Här flätades även de könsbundna praktikerna in och i beskrivningarna av hur män och kvinnor levde tillsammans, hur äktenskap och sexualitet reglerades framkommer resenärens egna normer kring kön och sexualitet. I synnerhet de ryska kvinnornas ställning är ett tema som var vanligt förekommande i resenärernas texter och dessa beskrivningar hade en lång historia bakåt i tiden.

Varför beskrivningar av just kvinnors situation hade så tydliga intertextuella band kan ses som en följd av att manliga resenärer troligtvis hade få tillfällen att komma ryska kvinnor nära och få en närmre inblick i deras liv och relationer. Samtidigt är det viktigt att påpeka att en egen erfarenhet inte nödvändigtvis leder till att diskurser utmanas och bilder revideras. Jag framhåller att text är beroende av annan text, men att varje individ står för val och möjligheter, liksom begränsningar som är situationsbundna och avhängiga kategorier så som kön, ålder, samhällsställning och resors varierande syften och förutsättningar. Det föreligger, menar jag, ingen klar motsättning mellan dessa två förhållningssätt.

När resenärer beskrev könsbundna kulturella praktiker sattes genast en mängd associationskedjor i gång. Kolonial forskning har visat på väldigt snarlika mönster utifrån europeiska skildringar av koloniserade områden, men frågan är hur vi ska diskutera detta i förhållande till Ryssland. Vad som kan konstateras är att ryska kvinnor och ryska män kontrasterades mot europeiska/svenska kvinnor och män och att detta gjordes för att visa på deras särart.

Samtidigt fyllde beskrivningarna olika funktioner beroende på vilka folk som beskrevs och under vilka förhållanden texten skrevs. Detta blev särskilt påtagligt i kontakten med folkgrupper utanför den ryska kultursfären. Här samsades bilder av folkslag som levde utanför den kristna monogama samhällsordningen,

där könsgränserna tedde sig som diffusa och främmande, där män och kvinnor klädde sig i liknande kläder och där kvinnor beskrevs om både sexuellt ohämmade och våldsamma, men även som tillgängliga och fridsamma.

Som en kritik mot den egna samhällsordningen, eller som en upphöjning av densamma. Bilderna, representationerna av ryska folk kunde användas på flera sätt.

Sammantaget visar beskrivningarna av religions- och könspraktiker hur nära sammanlänkade dessa områden var med den normativt formade grunden för det ideala samhällsbygget. Diskursen ”seder och bruk”, vilken i grunden är frågan om hur människor lever tillsammans och i förhållande till Gud, är menar Mary Louise Pratt, starkt förknippad med avstånd. Syftet var att visa på ”skillnad”. Jag kan inte annat än att instämma i det, men det är också en skillnad som kan beskrivas på olika sätt och fylla olika slags funktioner. För svenska resenärer i ett kulturellt mångfacetterat Ryssland var frågan: ”varför gör de så här”? ständigt närvarande. För att svara på den fick både det egna mötet och det tidigare skrivna fylla luckor i berättelserna.

KAPITEL 6

”Kvinnan” – strategier, positioner och möjligheter i Adelaide von Hauswolffs skildring av Ryssland

> En glad gumma och en ung hygglig flicka emottogo oss /…/ Efter en stund hämtade hon en sorts torr fisk, hvilken jag ej förr ätit, men som smakade braf, godt bröd och brännvin /…/ Mitt rum var invid den unga flickans; hon hette Blaga; en glasdörr skilde oss åt /.../[1]

Vad händer när en reseskildring skrivs av en kvinna? Citatet ovan är hämtat ur Adelaide von Hauswolffs resedagbok. Nitton år gammal befann hon sig i Novgorod tillsammans med sin far. Den resa och den fångenskap som hon påbörjade den 16 juli 1808 var ett resultat av att den svenska befästningen Sveaborg överlämnats till Ryssland den 3 maj samma år. Som en tydlig avvikare från ett annars manligt dominerat fält, kan texten ge oss nya infallsvinklar till hur vi kan tolka olika förhållningssätt och teman i reseskildringar. Det som utmärker hennes ”journal” är att den är skriven av en ung kvinna då den stora majoriteten resenärer och reseskildrare under perioden är män. Med denna skillnad, följer så frågan om detta har någon betydelse för hur en resa beskrivs?

Som kvinna hade Hauswolff tillträde till vissa domäner, samtidigt som hon var utestängd från andra. Detta är givetvis en mycket viktig aspekt av det kvinnliga reseskildrandet. Den manliga blicken ersattes av en kvinnlig, vilket kan bidra till andra bilder av kvinnor och män från de besökta länderna. Ofta var till exempel kvinnor märkvärdigt frånvarande i mäns texter och när de beskrevs skedde det ofta i stereotypa former eller som sexuella objekt. Frågan man kan ställa sig är ju om kvinnliga resenärer ser ”andra” saker på grund av skillnader i diskursiva restriktioner kring både textuell produktion och handlande. Vad händer i texten när en kvinna skildrar andra kvinnor och män, vad innebär en kvinnlig blick?

Hauswolffs resedagbok är ovanlig, dels på grund av att den är en av få resedagböcker som författats av en kvinna på resa i Ryssland under perioden som studeras här, men också av anledningen att hon var så pass ung då hon skrev. Hon var bara 19 år gammal. Hon var dock inte helt ensam att som kvinna lämna en resedagbok efter sig. Ett exempel på en annan skildring från en resa från Stockholm till S:t Petersburg är den som författades av Ulrica Scheele (född Geringius) 1797 och finns i Geringius/Scheeles familjearkiv på Kungliga biblioteket. Hennes

—

[1] Hauswolff 1912, s. 280.

dagbok/journal får här tillsammans med ytterligare utländska rysslandsskildringar fungera som jämförelsematerial till Hauswolffs text.[2]

Både Sara Mills och Cheryl McEwan vill frigöra sig från den syn på kvinnliga reseskildrare som enbart sett dem som avvikande exempel och kvinnliga excentriker. Kvinnors skildringar har till stor del enbart lästs som realistiska och självbiografiska texter, författade av ovanliga kvinnor. På grund av detta har de inte satts i samband med exempelvis den imperialistiska och koloniala diskursen.[3] Mills menar att genom att undersöka kvinnors beskrivningar mot bakgrund av perioden och de diskursiva restriktioner de befann sig inom, kan man klargöra på vilka sätt mäns och kvinnors texter skiljde sig ifrån, men även liknade varandra.[4]

McEwan vill även poängtera att kategorin ”woman travel writer” måste dekonstrueras. Det är viktigt, menar hon, att även uppmärksamma de skillnader som finns mellan kvinnornas skildringar. Kvinnor kan inte ses som en uniform kategori och de variationer som faktiskt finns beror även på andra viktiga förutsättningar så som social status, ålder, religionstillhörighet, bakgrunden till resan osv. Genom att även uppmärksamma mångfalden anser hon att man kan frigöra sig från de essentialistiska tendenser som annars lätt föreligger.[5] Trots detta finns det dock element som återkommer i flertalet kvinnliga reseberättelser och dessa, menar McEwan, kan man inte bortse ifrån. Genom det gemensamma kan de könsbundna diskursiva ramverken avläsas.

McEwan skiljer mellan två kategorier av kvinnliga resenärer: de vilkas resor kunde vara resultat av att deras män eller fäder blev stationerade i koloniserade områden, och att de således följde med och bosatte sig på platsen för en tid. Samt de som såg själva resandet som det huvudsakliga ändamålet med vistelsen. Adelaide von Hauswolff skulle i detta fall kunna placeras i den första kategorin av resenärer. Hon följde med sin far, Hans Gustaf von Hauswolff, i hans fångenskap och reste genom delar av Ryssland, samt vistades under en tid i Novgorod. De allra flesta kvinnorna reste inte som upptäcktsresande, utan oftast genom områden som redan var kartlagda och utforskade av europeiska män. På grund av detta saknas i de flesta fall, den tydligt målsökande aspekten i kvinnors texter och de framställer sig sällan som upptäckare och äventyrare, även om undantag finns. (Mary Kingsley är ett exempel på en kvinna inom denna mer

—

[2] Ulrica Scheele (1797). Som nämnts tidigare så finns opublicerade resedagböcker ofta bevarade i enskilda arkiv eller familjearkiv. De ligger orubricerade och därför är det svårt att systematiskt undersöka hela bestånd. De dyker helt enkelt ofta upp när någon har anledning att börja forska i arkiven. Eva Haettner, Lisbeth Larsson och Christina Sjöblad har inventerat en stor mängd arkiv och bibliotek på jakt efter kvinnors självbiografer och dagböcker. Hauswolff är där den enda kvinnan som omnämns ha efterlämnat en resejournal från Ryssland under perioden. Se Haettner, Larsson & Sjöblad: *Kvinnors självbiografier och dagböcker i Sverige 1650–1989*, Lund 1991.

[3] Mills 1991, s. 4, McEwan 2000, s. 5.

[4] Mills 1991, s. 5.

[5] McEwan 2000, s. 8 ff. Se även Bassnett 2002, s. 228.

mansdominerade äventyrsgenren.) Skildringarnas form, i Hauswolffs fall som en dagbok/journal, skiljer sig också från många av de manliga skribenternas.

Både Mills och McEwan utgår från en kolonial kontext där brittiska kvinnor beskrev några av de områden i Asien och Afrika som koloniserats av Storbritannien. Tidsperioden är sent 1800-tal och merparten av resebeskrivningarna publicerades under kvinnornas levnad. Hauswolff levde och verkade i en helt annan del av världen där de politiska förhållandena var annorlunda. Hennes skildring publicerades aldrig under hennes levnad och förmodligen var den aldrig tänkt att bli publicerad överhuvudtaget. Trots dessa skillnader är det möjligt att använda delar av Mills och McEwans resonemang kring det kvinnliga reseskildrandet även på svenskt material.

Sara Mills bygger stora delar av sitt teoretiska ramverk på Foucaults diskursbegrepp och för in det i ett feministiskt sammanhang. I boken *Discourses of difference* använder hon sig av begreppet ”A discourse of femininity”. Med detta begrepp vill hon klargöra de skillnader som finns mellan manliga och kvinnliga reseskildrare som är könsrelaterade. Kvinnor skrev om andra saker på grund av att diskursiva restriktioner kring kvinnligt resande och skrivande såg annorlunda ut. Mills lyfter fram de mer personliga dragen i kvinnors texter, liksom skildringar av hur förhållandet mellan resenären och invånarna ofta beskrevs ur en mindre auktoritär berättarposition. Med begreppet ”A discourse of imperialism” framhåller hon den imperialistiska diskurs som påverkade allt som skrevs om de koloniserade områdena från brittiskt håll. Kvinnor kunde ha problem med att anamma detta förhållningssätt då det kom i konflikt med deras föreskrivna roller som just kvinnor. Den imperialistiska diskursen var en manlig diskurs och även om kvinnor också tog den till sig så kunde de inte göra det på samma sätt som männen.

I det följande kommer jag att analysera Hauswolffs skildring av sin vistelse i Ryssland utifrån Mills två begreppspar. Den imperialistiska diskursen kommer dock att ersättas av vad jag istället benämner som ett avståndstagande. Med detta vill jag sätta fingret på ett bredare spektrum av diskurser som byggde på stereotypa betraktelsesätt och förfrämliganden.

Men om kön nu ses som en aspekt som utövade inflytande på skildringarna, måste även andra omnämnas. Resenärernas yrken, ståndsmässiga status, ålder och avsikter med resan och vistelsen är faktorer som starkt påverkat hur skildringarna utformats, så även Adelaide von Hauswolffs. Detta kommer också att diskuteras i avsnittet som följer.

Kvinnors resedagböcker som källmaterial och genre

Mills menar att det fanns klara begränsningar för kvinnliga reseskildrare och även kvinnliga författare över lag, både vad gäller produktionen av texten liksom mottagandet av den. Kvinnors texter lästes och bedömdes på andra grunder än mäns och texten producerades utifrån ett flertal begränsande faktorer som både

interagerade men även motsatte varandra.[6] Mills utgår dock enbart från tryckta skildringar som skrevs med avsikten att publiceras. Hon framhåller att kvinnors texter bedömdes på andra grunder än mäns och att detta påverkade deras innehåll och utformning. Med ett exempel ur Mary Kingsleys privata korrespondens visar hon hur denna reseskildrare själv var mycket medveten om vissa av dessa begränsningar och att hon till exempel inte kunde bli för intim med läsaren. Kingsley skriver i brevet att hon håller sina egna personliga känslor utanför i sitt författarskap: ”I keep them out of print just as I keep them out of almost all my conduct…”[7] Vad Mills visar med detta är att det inte är möjligt att se dessa reseskildringar som texter där författarens inre, hennes känsloliv och upplevelser kan återfinnas och bedömas som något sant och äkta. Vad Mills dock inte diskuterar eller problematiserar är hur man ska se på texter som inte är avsedda för tryckning, men som ändå inte kan ses som helt privata. Kan brev exempelvis betraktas som en genre där författarens ”känslor” helt oproblematiskt kan avläsas på grund av att de endast är avsedda för en viss mottagare? Och hur är det med dagboken?

Jag menar att de diskursiva begränsningar som Mills anser styr produktionen av den tryckta texten, där även en tilltalad publik måste tas med i beräkningarna, till viss del även styr produktionen av opublicerade texter som dagböcker och brev. Historikern Eva Helen Ulvros skriver exempelvis att det är vanligt att vi idag ser brev och dagböcker som något ytterst privat där en människas innersta känslor och tankar ska kunna utläsas, men att det under 1700-talet och även 1800-talet inte alls förhöll sig så i Sverige. Brev var ofta avsedda för högläsning och det var också vanligt att även dagböcker avsågs att bli lästa av andra än dagbokshållaren.[8]

Den slutna karaktär som kom att bli kännetecknande för det senare 1800-talets dagböcker, var sällsynt under den period som här studeras och även inom dagboks- och journalgenren måste man alltså ha en tilltänkt läsare i åtanke. Litteraturvetaren Christina Sjöblad menar, insprirerad av bland annat Bakhtin, att det även i den slutna dagboksgenren, den genre där det tydligt framgår att dagboken inte är avsedd att bli läst av någon annan än författaren själv, alltid finns en kommunikativ aspekt, ett personligt tilltal och en riktning av texten.[9] Resedagböcker var ofta öppet hållna dagböcker och många skrevs troligtvis i syfte att visas eller läsas ur vid hemkomsten.

—

[6] Mills 1991, s. 69. För en diskussion kring restriktioner och strategier i kvinnors reseskildringar, se även Maria Nyman: ”Breven från Lady Vigor och Lady Craven. Restriktioner och strategier i två kvinnors publicerade reseskildringar.” i: *Blad till Bladh. En vänbok till Christine våren 2006*, Monica Einarsson (red), Huddinge 2006.

[7] Mills 1991, s. 93.

[8] Eva Helen Ulvros: *Kärlekens villkor. Tre kvinnoöden 1780–1880*, Lund 1998, s 13. Se även Kristina Persson: *Svensk brevkultur på 1800-talet. Språklig och kommunikationsetnografisk analys av en familjebrevväxling*, Uppsala 2005, s. 40 f.

[9] Christina Sjöblad: *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet*, Stockholm 1997, s. 66.

1800-talets dagböcker tillhör den typ av texter som Foucault betraktat som konfessionella. Framför allt kvinnor blev uppmuntrade att uttrycka sig inom denna genre, där det egna jaget skulle avslöjas och åskådliggöras och där han menar att även de disciplinära samhällskrafterna kom till uttryck.[10]

Mills anser att kvinnors tilltagande dagboksskrivande under 1700- och 1800-talet kan förklaras med att denna genre av skrivande var öppen för just kvinnor. Det konfessionella föll inom femininitetens diskurs. Ofta var också de reseskildringar som kvinnor publicerade skrivna i formen av brev eller dagböcker och detta, menar hon, berodde på att kvinnor ofta valde att skriva inom genrer där deras kvinnlighet inte kom i konflikt med manligt laddade diskurser. Genom att anamma den konfessionella formen och genom att undvika att skriva om ämnen som byggde på ett auktoritärt förhållningssätt, så kunde kvinnor undvika att förlora i trovärdighet och kvinnlighet.[11]

Som Sjöblad skriver så kan dock inte den intima dagboken, med inre dialoger och där bekännelserna avlöser varandra, ses som generellt förekommande i Sverige förrän en bit in på 1800-talet. Dagbokens föregångare såsom, släktboken, almanackan och inventarieförteckningen, vilka hade en mer allmän hållning, påverkade fortfarande dagboksskrivandet under perioden, även om den mer känslosamma dagboksformen började sitt intåg.[12]

Min Jeanette! Textens sändare och mottagare

Hauswolffs dagbok var ställd till hennes väninna Jeanette och hon framhöll själv att det var på uppdrag av denna väninna som hon skrev dagboken. Hon avslutade sina anteckningar i mars 1809 med orden:

> Nå, min Jeanette, har jag då uppfyllt mitt löfte till dig. Det var du som ålade mig att föra en journal öfver min resa: jag lydde din önskan såsom en befallning. Här har du den i all sin ofullkomlighet af din fullkomligt tillgifnaste vän Adelaide.[13]

Cristina Sjöblad utgår från litteraturvetaren Jean Roussets indelning av tre olika typer av dagböcker; de slutna, de med begränsad öppenhet och de som kännetecknas av total öppenhet.[14] Hauswolffs dagbok skulle kunna härledas till den andra av dessa kategorier. Hennes avsikt var att föra en journal så att hennes väninna skulle kunna läsa om hennes upplevelser under resorna och fången-

—

[10] See Mills 1991, s. 16, 71.
[11] Mills 1991, s. 42. Ämnen som kvinnor förväntades undvika var enligt Mills framför allt de som handlade om politik och vetenskap, ”viktiga saker” och sex. De förväntades inte inta en auktoritär berättarposition, utan skriva enklare och mer amatörmässigt än männen, Mills 1991 s. 82f. Se även Nyman i Einarsson 2006.
[12] Sjöblad 1997, s. 36 ff.
[13] Hauswolff 1912, s. 280.
[14] Sjöblad 1997, s. 68 ff.

skapen. På grund av detta finns det en tilltänkt publik och dagboken kan inte ses som helt privat.

Hauswolff skrev i en för dagboken typisk kronologisk ordning. Datum för olika händelser är utskrivna och hon skrev ofta i jag-form. Vad som är intressant att fundera över är hur hon själv strukturerade sitt skrivande. Det framkommer att hennes anteckningar inte nedtecknades ojusterade och i direkt samband med händelserna. Den 2 mars 1809 skrev hon: ”[dagen] passerades hemma utan att jag gjorde annat än införde och reglerade något i denna journal.”[15] På samma sida framkommer även att hennes väninna Jeanette inte var den enda tilltänkta läsaren av journalen: ”Min Pappa var hela e.m. hos herrarna. Vi hafva öfverrenskommit, att han ej skall se journalen förr än resan är slutad och jag får den färdig.”[16] Av detta kan man dra slutsatsen att det fanns en tilltänkt publik som innefattade minst två personer, kanske fler, och att hennes skrivande reglerades och korrigerades under tidens gång.

Det var vanligt att resedagböcker fördes i flera versioner, allt enligt tidens ideal för hur en reseskildring och en resedagbok skulle se ut. En dagbok skulle användas i direkt anslutning till händelser och upplevelser, medan en annan användes för att arrangera och systematisera den skrivna texten.[17] Hauswolffs text är inte uppställd och arrangerad på detta vis, med rubriker och tematiseringar, utan kronologiskt förd enligt de normer som karakteriserade en typisk dagbok. Däremot visar citatet ovan att korrigeringar utförts, vilket återigen visar hur svårt det är att diskutera kring dagböcker och reseskildringar som enbart omedelbara beskrivningar av bevittnade händelser. Som Sjöblad skriver: ”Om redan det första nedskrivandet utgör ett val, innebär sannolikt en omskrivning ett nytt val…”[18]

Skildringar som dessa bär alla på en fråga om val gjorda i vissa givna situationer. Vad väljer resenären att se? Vad väljer hon att minnas? Vad väljer hon att skriva ned och bevara? Kanske ännu intressantare; vad väljer hon att inte se och att utelämna och vilka var de diskursiva begränsningarna och möjligheterna som styrde dessa val?

Resan och fångenskapen

Den resa och den fångenskap som Hauswolff och hennes far påbörjade den 16 juli 1808 var ett resultat av att den svenska befästningen Sveaborg överlämnats till Ryssland i maj samma år. Hauswolff följde med sin far i fångenskapen, tillsammans med de övriga som inte gått över till den ryska sidan och på så sätt undgått frihetsberövande.[19] Det sällskap som den 18 juli begav sig från Helsing-

—

[15] Hauswolff 1912, s. 263.
[16] Hauswolff 1912, s. 263.
[17] Justin Stagl: *A History of Curiosity. The Theory of Travel 1550–1880*, Chur 1995, s. 57 f.
[18] Sjöblad 1997, s. 75.
[19] Bååth-Holmberg i Hauswolff 1912, s. 60.

fors för vidare transport in i Ryssland, bestod enligt henne själv av 72 personer, de flesta av högre rang, samt 42 ryska soldater och en rysk officer. Hon var en av två kvinnor ur hennes eget samhällsskikt, som följde med i fångenskapen.[20] Hon skrev om hur hon övertalade sin far att få följa med:

> Tårfull bad jag honom få medfölja /…/ Han gjorde därvid flere svårigheter; men på min enträgna begäran beviljade Han min åstundan. Jag blef hjärtans glad, ehuru jag förutsåg att resan borde blifva både besvärlig och äfventyrlig.[21]

Med på resan följde också deras betjänt och deras jungfru, fröken Stille. Den fångenskap som inleddes framstår inte som särskilt sträng. Fångarna eskorterades av ryska militärer mot målet som så småningom visade sig vara Novgorod. Under resans gång övernattade de hos olika värdfolk och verkar ha blivit väl behandlade. Stundtals beklagar sig dock Hauswolff över den minimala bekvämligheten.[22] De stannade i S:t Petersburg mellan den sjätte och tolfte augusti, där de bland annat besökte operahuset, ett flertal kyrkor och handlade på den stora marknaden.[23] Väl i Novgorod inkvarterades de hos en rysk köpmansfamilj, men bytte senare bostad då de framfört klagomål angående uppvärmningen av huset.[24] På återresan mot Viborg och Helsingfors, som påbörjades i januari 1809, stannade de en andra gång i S:t Petersburg. Där fick de bland annat tillfälle att se hur det preussiska kungaparet gjorde sitt intåg i staden och de deltog även i en maskerad.[25]

Resan och den inte allt för stränga fångenskapen, varade alltså från juli 1808 till och med mars 1809, då de återkom till ett Finland som nu var ryskt. De hade då fått tillstånd att bosätta sig i Viborg, efter att fadern skriftligen hade bett om förflyttning. Senare fick de även tillstånd att flytta till Helsingfors där resan slutade.[26] Att Hauswolff vistades i Ryssland som en följd av ett visst frihetsberövande sätter oundvikligen sin prägel på hur landet och människorna beskrevs. Det politiska klimatet genomsyrar texten, från början till slut, även om hon aldrig berör den politiska situationen mer ingående.

Två garderober – Om möten och berättarpositioner

När Hauswolff och hennes far anlände till Novgorod i augusti 1808, bosatte de sig hos en rysk köpman och hans familj. Denna köpman hade en dotter i samma ålder som hon själv och som det inledande citatet visar, blev de två unga kvin-

—
[20] Hauswolff 1912, s. 85 f.
[21] Hauswolff 1912, s. 85.
[22] Se t ex. Hauswolff 1912, s. 93, s. 107.
[23] Hauswolff 1912, s. 106 ff.
[24] Hauswolff 1912, s. 127 och s. 203.
[25] Hauswolff 1912, s. 231 ff.
[26] Hauswolff 1912, s. 216.

norna snart vänner.[27] Blaga började lära henne ryska, men till en början använde de ofta den tolk som de hade fått sig tilldelade. Men även om de knappa ryska språkkunskaperna ställde sig i vägen för långa samtal, fanns det områden där de två unga kvinnorna kunde mötas, trots språkförbistringen. I ett kort stycke berättar Hauswolff om hur de två jämförde varandras garderober:

> Hon visade mig all sin grannlåt, bestående av mycket äkta pärlor, den besynnerliga och dyrbara dräkten mm., åt hvilket allt jag sade: Karascha (mycket braf), det enda ryska ord som jag lärt mig /…/ Hon var nyfiken att se min garderob, hvilken jag visade henne, men hon tyckte alldeles intet om den.[28]

Citatet ovan är ett av flera exempel på möten som beskrevs under vistelsen, möten som kunde leda till olika former av utbyten mellan en svensk och en rysk kvinna. Annorlundagörandet, förfrämligandet, ofta liktydigt med negativa omdömen och som uppfyller många av texterna om Ryssland, kunde sättas åt sidan och ge plats åt beskrivningar av mer vänskapligt och jämlikt slag. Det var Blaga som tog med henne för att se staden, lärde henne bada bastu, att äta solroskärnor och som lärde henne ryska. Hon beskriver hur hon själv och fru Hjärne begav sig till marknaden för att handla: ”Vi hade redan lärt oss så mycket ryska, att vi på egen hand slogo oss ut, sedan Blaga lärt oss några ord…”[29]

Blaga skildras genomgående som både mänsklig och vänlig. Kontrasten blir därför skarp när Hauswolff intar en mer auktoritär berättarposition och blir avståndstagande. Detta samtidigt som relationen med Blaga skildras i en och samma mening. Hauswolff beskriver här de ryska kvinnornas utseende, vilket är ett ämne hon ofta återkommer till: ”Deras gång är något tillgjord med en viss air /…/ Nästan alla äro feta, dumma, framfusiga, nyfikna, ja, näsvisa. E.m öfvertalade vi Blaga att föra oss till ett närbeläget nunnekloster som låg utom staden.”[30]

I och med denna mer auktoritära position blir det här tydligt hur hon tar ett steg tillbaka och intar positionen av en betraktare. Kvinnorna blir här endast objekt för hennes blick. I ett annat stycke blir återigen dessa kontraster tydliga då hon skildrade ”ryssarna”:

> Ryssarnas hufvudpassion är sång och stjäla, brännvin och osnygghet /…/ Bönder och tjänstefolk äro merendels lifegna

för att sedan återknyta till de mer personliga kontakterna och erfarenheterna:

—
[27] Hauswolff 1912, s. 127.
[28] Hauswolff 1912, s. 132 f.
[29] Hauswolff 1912, s. 149.
[30] Hauswolff 1912, s. 137.

> Ibland de bättres och sämres oumbärligaste egendom är en god badstuga /…/ min Blaga skaffar mig ofta nöjet att begagna inrättningen.[31]

I stycken som dessa kan man se hur två diskurser verkar samtidigt. En ”avståndstagande/auktoritär” och en ”feminin”. De avlöser varandra och lämnar kvar en skildring som bitvis styrs av både den ena och andra. Man kan även se det ur ett perspektiv där det okända och det kända kolliderar och där Hauswolff förflyttar sig mellan ett betraktande gjort på avstånd och ett närmande, där hon själv befinner sig som aktiv deltagare i det som beskrivs.[32]

I huset mitt emot Hauswolff och hennes far bodde polismästaren som hade en fru i samma ålder som Hauswolff. Hon brukade se henne genom fönstret: ”Vi se på hvarann; jag önskar väl att göra hennes bekantskap, men hon talar endast ryska, som för mig är trolleri.”[33] Hauswolff hade vid den här tidpunkten precis flyttat in i huset där Blaga och hennes mormor bodde och hennes språkkunskaper var troligtvis begränsade. Denna ”majorska” bjöd en månad senare in henne på kaffe:

> /…/ utan att vi haft annan bekantskap än se på hvarann genom fönstren. /…/ Vid min ankomst tog hon rätt artigt emot mig och sade några ord, som jag ej förstod. Jag blef trakterad med sylt af flera slag och andra goda saker. Jag talade några ord som jag lärt mig, men hastigt voro de slut, och sedan gapade vi på hvarandra. Ett ungt fruntimmer hitkom äfven. Det var fruns syster, Värden inträdde med en årsgammal dotter. Ordning och snygghet härskade inom huset. De äro muntra. Konversationen gick genom tempo med händer och hufvud. Emot aftonen kom en soldat, som varit svensk /…./ han blef vår tolk. Frun sade att hon gärna gjorde min bekantskap, att hon önskade kunna procedura mig några glada stunder, ty hon tyckte, att jag hade ledsamt vid mycket sittande hemma m.m.. Hon hoppades och bad att jag hädanefter skulle anse henne såsom en närmare bekant och hennes hus som mitt eget, komma dit dagligen o.s.v. Jag tackade henne och var glad att hafva gjort denna connaissance. Sedan gjorde vi en promenad i staden, och efter flera höflighetsbetygelser skiljdes vi åt. Vi äro jämnåriga.[34]

Hauswolff och Olga Wassiljevna, som kvinnan hette, umgicks flitigt under vistelsen i Novgorod och Hauswolff beskriver hur hon ofta följde med henne på utflykter och på besök hos hennes släktingar.[35] När hon fick besked om att hon och fadern skulle flytta till en annan del av staden gick hon för att ta avsked:

—

[31] Hauswolff 1912, s. 147 f.
[32] För en diskussion angående avstånd och författarens positionering ”innanför”, se McEwan 2000, s. 212 f.
[33] Hauswolff 1912, s. 129.
[34] Hauswolff 1912, s. 171 f.
[35] Se exempelvis Hauswolff 1912, sidorna 173, 175, 185, 198, 205.

> Jag gick /…/ först till fru Olga att tacka henne för gårdagen och ett godt grannskap m.m. Vi voro ledsna å ömse sidor, ty nu flyttade jag långt därifrån: vi kunde således ej så ofta råkas."[36]

Trots att de nu flyttade en bit bort fortsatte de två vännerna att hålla kontakten. Wassiljevna skickade efter endast två dagar ett ekipage för att hämta henne: "jag passerade aftonen rätt muntert där", skrev hon i dagboken den 24 november.

Hauswolffs skildringar av kontakterna med Olga Wassiljevna och Blaga är genomgående positiva. Att de båda kvinnorna var ryskor och levde i ett land som just erövrat ett stort territoriellt landområde från Sverige, verkar här inte ha påverkat henne i beskrivningarna av de två. När hon och hennes far i januari skulle lämna Novgorod för gott tog Wassiljevna och Hauswolff ett sista avsked:

> Vi lämnade hvarann små souvenirer, och jag tolkade så godt jag kunde, min tacksamhet för all den välvilja och godhet, som hon under denna tiden bevist mig, hvarpå vi åtskildes. Efteråt gjorde jag den reflexionen att Gud i alla land planterat goda människor bland de elaka. Jag tackade honom för den tid, som jag tämligen lycklig passerat här…[37]

I citatet är det återigen tydligt hur hon förhåller sig till olika diskurser samtidigt. De två ryska kvinnorna är de goda undantagen bland de elaka och genom att framställa dem på detta sätt behövde Hauswolff varken bryta och gå emot den femininitetens diskurs som styrde över vad hon som kvinna kunde/borde skildra eller göra avkall på avstånd och auktoritet.

När vänner blir fiender

I den skildrade vänskapen mellan kvinnorna omnämns inte det faktum att de befann sig på fiendesidorna i ett krig som Sverige var på god väg att förlora. Men Hauswolff återkom ofta till att hon var orolig för utgången av konflikten och önskade fred mellan de två länderna. Hon gav även uttryck för en stark patriotism vid flera tillfällen.[38] Frågan ställdes på sin spets då de befann sig i Viborg, dit de förflyttades i januari 1809. I staden umgicks hon och hennes far med både svenskar, finländare, tyskar och ryssar.[39] Hon blev bland annat god vän med generalskan Sutoff och hennes två döttrar Lisette och Helene och umgicks även i

—

[36] Hauswolff 1912, s. 202.
[37] Hauswolff 1912, s. 222.
[38] Se bland annat Hauswolff 1912, s. 162, och s. 212.
[39] Staden Viborg intogs av Ryssland 1710 och tillföll det ryska riket 1721. Staden befolkades sedan medeltiden av en stor grupp tyska köpmän och tyska var förvaltningsspråket tillsammans med svenskan. Viborgs guvernement benämndes efter 1809 som en del av det "Gamla Finland", det vill säga den del av Finland som blivit ryskt redan 1721 och 1743. Blandade traditioner och språk, samt en svensk/rysk rättspraxis karaktäriserade området. Se Max Engman: "Finland vid "civilisationsgränsen" i: *Det hotade landet och det skyddade. Sverige och Finland från 1500-talet till våra dagar. Historiska och säkerhetspolitiska betraktelser*, Tapani Suominen och Anders Björnsson (red) Stockholm 1999, s. 54 f.

sällskapet kring krigsguvernören Alexander Obreskoff och general Steinhell.[40] I mars 1809 berättade hon att nästan alla människor i hennes umgänge hade någon anhörig i den ryska armén: ”/…/ och som samtalet ofta fallit på detta ämne, har jag varit nog obarmhärtig att fråntaga dem allt hopp om en lycklig utgång. Men nu drabbade denna utlåtelse mig själf.”[41] Då hon var på visit hos general Steinhell tillsammans med bland andra krigsguvernören Obreskoff, meddelade en kurir att Åland intagits av den ryska armén:

> Glädjen blef otrolig, dock voro de så beskedliga att ej yttra den alltför mycket, emedan jag var närvarande. I början trodde jag det ej, men då en ung gosse i glädjen ropade: ach, wie glüchlich die Russen sind!, ihågkommande mitt fädernesland och hur nära fienden nu är Stockholm, glömde jag mig själf, gaf gossen en stark blick, fällde strida tårar och sprang fort in i ett annat rum. Mina vänner, som blefvo bestörta och trodde detta hafva inflytelse på min hälsa, kommo genast in för att trösta mig. Men nu glömde jag också vänskapen, såg i dem endast fiender och önskade i tysthet, att de varit långt borta. Och ändå öfvade de medlidande och godhet mot mig. Jag bad om förlåtelse; begärde equipaget, vi åtskildes bedröfvade af olika orsak å ömse sidor.[42]

Orsaken till vistelsen i Ryssland var en krigskonflikt och trots att hon fann sig väl tillrätta på de orter hon fördes till, var vistelsen inte helt frivillig. I en passage som den ovan blir bakgrunden till resan och vistelsen tydlig. Det rådde krig mellan länderna och detta påverkade alla inblandade på olika sätt. Här utmanades vänskapen och närheten mellan människorna. Hon påmindes om sitt *fädernesland* och hur nära *fienden* var Stockholm. Vännerna blev plötsligt fiender, ryssar, och hon själv uttryckte sin identitet som svensk. Vad som är intressant att notera är att hon skrev att hon *glömmer sig själv* och började gråta. Detta är det enda tillfälle i journalen där hon ger uttryck för hopplöshet och upprivna känslor till följd av kriget och där vänskapen med de ryska vännerna ifrågasätts. En krigshändelse utmanade här vänskapen, men i slutändan uttryckte hon att hennes vänner/fiender *ändå utöfvade /…/ medlidande och godhet mot mig*. Trots den yttre konflikten och de upprivna känslorna fanns vänskapen kvar, men kanske var den ömsesidiga förståelsen bruten.

En händelse som denna visar hur mångfacetterat mötet med landet och dess invånare kunde vara, framför allt i situationer som hade sin bakgrund i en krigskonflikt. Ryssland var en av Sveriges arvfiender alltsedan 1600-talet och det fanns en utbredd rysskräck i det svenska riket.[43] Att svenska krigsfångar intog en negativ hållning gentemot Ryssland och dess invånare förvånar inte. Samtidigt

—

[40] Hauswolff sammanställde en lista där hon radade upp sina bekantskaper i Viborg och markerade de hon umgåtts flitigast med. Namnen är både ryska och tysk/svenskklingande till stor del. Se Hauswolff 1912, s. 273.
[41] Hauswolff 1912, s. 275.
[42] Hauswolff 1912, s. 276.
[43] Se Tarkiainen 1974, s. 58.

visar skildringar som denna att det fanns möjligheter till möten och vänskap trots konflikter. I texten blir variationerna och ambivalensen lika påtagliga som avståndstagandet.

Vad såg Adelaide hos von Hauswolff? Den kvinnliga blicken och betraktandet

Cheryl McEwan poängterar hur viktigt det är att inte glömma bort att det även förelåg stora skillnader i hur kvinnliga resenärer porträtterade länder och folk, i hennes fall i Västafrika. Kvinnorna kunde ha många skiftande bakgrunder och anledningar till sitt resande och detta påverkade också hur skildringarna utformades.

I Hauswolffs fall är det viktigt att påminna om att hon och hennes far tillhörde en högre samhällsklass och att detta faktum i hög grad även påverkat beskrivningen. De människor som omnämns tillhörde ofta samma sociala skikt som Hauswolff själv; Olga Wassiljevna var majorska, Blaga dotter till en välbärgad rysk köpman. De besökte maskerader, bjudningar och baler. De skildringar som berörde människor från andra sociala grupperingar karakteriseras mer av ett avståndstagande. Det okända var främmande och farligt och detta har även kopplingar till social rang. Särskilt tydligt blir detta, då Hauswolff positionerar sig själv som stående i centrum för invånarnas betraktande och uppmärksamhet, men även då hon själv betraktade och skildrade människor och omgivningar.

Som Kuczynski framhållit är blicken och seendet centrala aspekter av reseskildrandet. Genom resenärens ögon och visuella betraktelser förmedlas omgivningar och människor. Att betrakta handlar också om att ha kontroll, makten över resan, och även om resenären inte behärskade språket i det land som besöktes så kunde ögat ersätta den bristen: ”Though I could not speak Danish, I knew I could *see* a great deal: yes; I am persuaded that I have formed a very just opinion of the character of the Norwegians, without being able to hold converse with them”[44] skrev Mary Wollestonecraft på resa genom Skandinavien 1790. Genom synen upplevdes och skildrades okända miljöer och det finns även en stark koppling till makt och bemästrande. Även avståndet är av stor vikt. Den överlägsna maktposition som intogs av den betraktande resenären förutsatte att denna höll ett visst avstånd till det betraktade, endast genom distansering och avstånd kunde maktpositionen förbli intakt.[45]

När Indira Ghose diskuterar brittiska kvinnors skildringar av Indien under kolonialtiden, understryker hon att det är maktrelationerna som betraktandet bygger på som är det väsentliga att undersöka och inte enbart det faktum att det, i hennes fall rör sig om brittiska kvinnor och inte män, som betraktade och förmedlade intryck till en läsande publik. Den kvinnliga blicken, liksom den man-

—

[44] Citat ur Kuczinsky 2003, s. 26.
[45] McEwan 2000, s. 68 f. Se även Pratt 1992, s. 204 f.

liga, måste sättas in i sitt historiska och politiska sammanhang för att kunna förstås och förklaras. Någon typisk kvinnlig blick finns inte, utan snarare ett fält av flera olika blickar av olika kvinnliga resenärer.[46] Anledning till att en enhetlighet i betraktandet saknas är enligt Ghose, att även andra faktorer än kön styr betraktandet och hon understryker vikten av att räkna in klass och etnicitet bland dessa.[47]

Som Urry i Foucaults efterföljd poängterat så blev seendet ett viktigt verktyg för resenärer och turister. Seendet kom att anses som det mest användbara sinnet för att upptäcka och beskriva världen.[48] Framväxten av naturalhistoria var den händelse som tydligast belyste detta nya visuella sätt att inordna och förstå världen.[49] Detta kan även appliceras på hur resenärer beskriver andra länder, dess natur, omgivningar och invånare.

Betraktandet och den maktposition som betraktaren gav uttryck för var beroende av avstånd. För många resenärer var det viktigt att hålla distans till landet och invånarna för att kunna positionera sig själva som kontrollerade och kapabla att bemästra det okända och ovana i situationen. Om objekten, det vill säga invånarna, mötte denna blick och tittade tillbaka, skedde en destabilisering av maktförhållandena. Dessa byggde ju på att det endast var resenären som hade privilegiet att betrakta. När resenärens blick utmanades förlorades kontrollen och ofta skildrades situationer som inkluderar detta omvända seende, som hotfulla och obehagliga.[50]

När Hauswolff beskrev människor och omgivningar, byggnader och sedvänjor så pendlade hon mellan olika förhållningssätt. Dels finns det skillnader i närheten till objekten, ju längre avstånd desto mer stereotypa porträtt av landet och befolkningen. Dels finns där den pendling som skulle kunna förklaras med att hon bitvis styrdes av en femininitetens diskurs, där hon skildrade det som kvinnor förväntades skildra. Hon rörde sig då inom områden där hon hade naturligt tillträde, vilket överrensstämde väl med hennes roll som kvinna och dotter. De personliga kontakterna uppstod inom hennes eget sociala skikt och beskrevs till övervägande del som positiva upplevelser. Hur förhöll hon sig då till de invånare som inte ingick i denna mer intima högreståndsmiljö och som hon inte hade en personlig relation till?

Merparten av hennes människoskildringar rör kvinnor. Mycket kretsar kring deras kläder, smink och fysik, medan männen endast omnämns i förbigående. När hon och hennes resesällskap anlänt till Novgorod och väntade på att få en bostad, spenderade hon tiden med att betrakta de förbipasserande på gatan:

—

[46] Ghose 1999, s. 55.
[47] Ghose 1999, s. 158.
[48] Urry 1990, s. 1 och s. 44.
[49] Foucault 2002, s. 143 f.
[50] Kuczynski 2003, s. 38 f.

> Under tiden roade jag mig med att se folket på gatorna och förundrade mig öfver deras högst besynnerliga klädsel. Som jag redan sett ryska karlar i skägg och fotsidiga kaftaner, förundrade mig dessa ej så mycket som icke mer ryskorna, hvilka på ryggen ej sågo ut som människor. Ty en stor fladdrande guldblommig sjal var på ett sätt bunden på hufvudet, att den täckte hela damen. Man såg endast de höga klackarna på illa gjorda skor och tofflor.[51]

Hon *såg* på människorna, betraktade dem på avstånd och anmärker att de inte *sågo* ut som människor. Avståndet är en förutsättning för denna typ av betraktande och även den sociala tillhörigheten spelar in. Illa gjorda skor och tofflor indikerar en lägre klasstillhörighet och det är de lägre klasserna som oftast porträtteras som avvikande och annorlunda. Som Kuczinsky skriver så beskrevs aldrig nära bekanta inom samma sociala skikt som objekt att titta på. [52] Detta påstående stämmer väl in på Hauswolffs beskrivning av människorna i Novgorod. Att klasstillhörighet spelade en stor roll kommer åter till uttryck i en passage där hon skildrar sitt första besök på den stora fredagsmarknaden i Novgorod. Hon begav sig dit tillsammans med Blagas mormor:

> Intet bättre folk syntes här/…/Här såg jag ett sammelsurium af dyrbarheter och lappri uti en förunderlig blandning af de fulaste och mest snuskiga madamer och gubbar/…/ ganska nöjd att slippa detta stoj for jag hem med föresats att ej ofta bevista någon fredagsmarknad. Men gärna skall jag skicka jungfu Stille dit att handla.[53]

Hon befann sig här i ett sammanhang där hennes egen sociala status inte överensstämde med omgivningens. Fula och snuskiga madamer och gubbar omgav henne och som vi ska se var omgivningens nyfikenhet på henne själv också ett störande moment, vilket troligen bidrog till beskrivningarna av människorna så som avvikande och frånstötande. Jungfru Stille däremot, med en annan social rang, menade hon vara mer lämpad för besök på denna marknad. Med exemplen ovan kan vi se att skildringarna även var beroende av klasstillhörighet, samhällelig status. Det var överlag de sämre bemedlade, ”folket”, som framställdes så som avvikande och som blev till anonyma objekt för betraktarens blick. Genomgående beskrevs dessa människor som en kollektiv massa och de blev aldrig självständiga subjekt. När den anonyma massan dessutom betraktade henne själv, blir det än mer tydligt hur viktiga maktpositionerna var i denna typ av texter.

Den omvända blicken – Betraktande och social tillhörighet

Ett ständigt återkommande tema i resedagboken kretsar kring hur hon befann sig i centrum för omgivningens nyfikenhet. Huruvida detta skildrades som något

—

[51] Hauswolff 1912, s. 126.
[52] Kuczynski, 2003, s. 40.
[53] Hauswolff, 1912, s.131 f.

positivt eller negativt berodde på vem det var som betraktade henne. Den 21 juli 1808 passerade resesällskapet den gamla gränsen mellan Ryssland och Sverige, Aborrfors: ”Jag erfor då en besynnerlig känsla: nu voro vi i Ryssland.”[54] Det trygga och välkända låg nu bakom dem och de reste vidare mot Fredrikshamn. I staden väckte de ett visst uppseende: ”Vi voro ett föremål för därvarande ryska garnisonens begapning; jag har aldrig sett så mycket ohyfsade människor.”[55] Det avstånd som är grundläggande då resenären själv ska kunna inta positionen som betraktare försvann här och Hauswolff fann rollerna omvända, hon blev tittad på. När detta inträffade intog hon omedelbart en position där dessa ”andra” skildrades som ociviliserade, ohyfsade. Ryssland (och dess befolkning) blev liktydigt med barbari, fiendskap och icke-civilisation.

När hon besökte fredagsmarknaden i Novgorod och förundrade sig över blandningen av fula och snuskiga människor, beskrev hon även hur hon själv blev föremål för folkets intresse:

> Jag som ej kunde tala med någon, blev hjärtans förlägen öfver allas begapningar och den redogörelse om mig som min följeslagerska måste göra /…/ Jag gjorde den reflexionen, att ryssar har en nyfiknare karaktär än vår nation.[56]

Hon avslutar sedan skildringen med de ovan citerade raderna kring ”snuskiga gubbar och madamer”. Tydligt är att hon inte såg detta intresse för sin egen person som någonting önskvärt, då hennes egen roll som betraktare utmanades och förhållandena blev omvända; hon blev till ett exotiskt objekt, avvikande och betittad. Resultatet blev att ryssarna bekrevs som nyfiknare till naturen än svenskarna, deras blickar och nyfikenhet ledde till ett generaliserande omdöme om hela den ryska nationen.

Kuzcinsky menar att det var vanligt att just de lägre klasserna utgjorde stommen då nationalkaraktärer skulle utmålas. Var dessa människor tillmötesgående, skrattande och undergivna i förhållande till de ofta mer välbeställda besökarna, porträtterades landet och folket ofta i mer sympatiska drag. Om de däremot återgäldade resenärens blick och kom för nära, blev skildringen en annan. De sågs då som hotfulla och den sympatiska bilden av landet kunde gå förlorad.[57] Detta kan man även se i Hauswolffs text; ”folket” ska helst hålla sig på avstånd för att inte hota hennes egen position som betraktare. Det är hon som genom sina observationer, sitt seende ska skaffa sig kunskap om ryssarna och inte tvärtom.

Alla blickar var dock inte ovälkomna, utan det handlade om vem eller vilka som visade sitt intresse. Återigen är det en fråga om social tillhörighet. I Mary Wollestonecrafts reseskildring från Skandinavien finns, enligt Kuzcinsky, ett

—

[54] Hauswolff 1912, s. 89.
[55] Hauswolff 1912, s. 90. Se exempel på liknande uttryck på sidorna 91, 93 och 100.
[56] Hauswolff 1912, s.130 f.
[57] Kuzcynski 2003, s. 40.

återkommande tema som handlar om invånarnas intresse för Wollestonecrafts egen person, hennes kläder, utseende och så vidare. Detta ser Kuzcinsky som ett uttryck för Wollestonecrafts önskan att framhålla sin egen person och originalitet. När detta sker i texten saknas det hotfulla draget som annars ofta förekommer i samband med invånarnas betraktande och närmande. Med Mary Favrets uttryck så byggde hon upp en ”iscensatt personlighet” och detta handlade om att marknadsföra sin egen offentliga image.[58]

Wollestonecrafts och Hauswolffs texter har inte mycket gemensamt i övrigt, men just detta tema, koncentrationen kring den egna personen, delar de med varandra. I Hauswolffs fall beskrevs denna positiva nyfikenhet endast då hon tilldrog sig uppmärksamhet i miljöer som överrensstämde med hennes egen sociala rang. Ett exempel kan hämtas från augusti 1808 då hon och hennes resesällskap stannade i S:t Petersburg, på resan mot Novgorod och tillbringade en kväll med att besöka operahuset:

> I dag arrangerade vi oss en loge på Franska spectaclet, som började kl. 7. Sedan vi i sällskap med major Hjärnes och några herrar åkt 7 verst förbi superba palatser, öfver sköna bryggor och mycket breda gator, anlände vi till Operahuset, som är stort och vackert; teatern med indelningar i loger liknar det i Stockholm. Tvänne pjeser gafs, som kunnat spelas bättre- jag var klädd i stiftsdräkten med stora bandet, som gjorde synbart uppseende.[59]

Vid ett annat tillfälle blev hon hembjuden till Olga Wassiljevnas moster: ”en ålderstigen fru, hvars man varit officer, nu grossör, den rikaste i hela guvernementet”[60]:

> Alla visade mig all möjlig attention /…/ Jag hade tagit stiftsstjärnan på mig, som orsakade mycken nyfikenhet /…/ Sedan jag blifvit ståteligt tracterad, skiljdes vi åt under många påminnelser att ofta återkomma.[61]

I exempel som dessa beskriver hon hur hennes egen person och i synnerhet hennes klädsel, hamnade i centrum för omgivningens uppmärksamhet. Denna uppmärksamhet skiljer sig avsevärt från den anonyma folkmassans. I den högreståndsmiljö som överrensstämde med den hon själv var van vid, sågs uppmärksamheten och nyfikenheten kring hennes egen person inte längre som något hotfullt, utan utmålades i sympatiska drag. Här är det tydligt att miljön inte ses som helt främmande. Det okända och farliga var inte längre närvarande, utan hon kunde närma sig och besvara den uppmärksamhet som visades henne, utan att förlora i kontroll och position. Tydligt är att det är av stor betydelse *vem* det är som betraktar henne och ger henne uppmärksamhet.

—

[58] Kuzcynski 2003, s. 47.
[59] Hauswolff 1912, s. 111, min kursivering.
[60] Hauswolff 1912, s. 174.
[61] Hauswolff 1912, s. 174 f.

Nyfikenheten och blicken är aldrig någonting oskyldigt, utan indikerar att makt finns inblandat. När ”massan”, ”folket”, betraktade henne och visade nyfikenhet utgjorde de ett hot, vilket ledde till negativa omdömen. Resultatet blev det omvända då betraktandet härrörde från en person av samma sociala rang och skedde i en miljö som överrensstämde med den hon själv var van vid.

Gamla vänner och nya perspektiv

Den 20 mars 1809 fick Hauswolff och hennes far tillstånd att resa hem. Hon tog avsked av sina vänner, generalskan Sutoff och hennes två döttrar ”hvilka jag kan älska som syskon”. Hon reste på flera avskedsvisiter och skriver hur det ”kostade på mig att se dem för sista gången.”[62] Den 30 mars anlände de till Lovisa där hon mötte väninnan Jeanette: ”Vi kommo så föunderligt i varandras armar /…/ säll den som äger en sådan vän!” skrev hon känslosamt i journalen och fortsatte:

> Innan jag hunnit besvara min väns frågor och hon mina, var midnatten inne. Allt föreföll mig så förfriskande nytt och ovanligt. Jag, som klätt mig efter ryska modet, var likasom en främmande person här, och deras klädsel föreföll mig ovanlig; dock blefvo vi snart bekanta med hvarandra också i den delen.[63]

Ofta förväntar vi oss att en resa ska göra något med oss, förändra oss på något sätt och ge oss nya perspektiv på tillvaron och världen. Om vi återigen följer Mills resonemang kring vad en kvinna förväntades skildra, så är det påtagligt hur Hauswolff beskrev sin förändring i form av att det är hennes yttre, hennes kläder, som var annorlunda. Det som är mest intressant är dock den förskjutning som skedde i fråga om tillhörighet och främlingskap. För ett ögonblick uttryckte Hauswolff att hon själv kände sig som en främling, trots att hon äntligen var hemma. Resan, fångenskapen och de nya vänskaperna hade på något sätt förändrat henne och gjort henne till någon annan. Mötet med Ryssland ledde till utbyten och ömsesidighet, men främst med människor som föll inom hennes eget samhällsskikt och allra mest med kvinnorna.

Tystnader och tal i kvinnors texter om Ryssland

Att skildra kvinnliga kontakter på det sätt som Hauswolff gör var vanligt i kvinnors reseskildringar. Som ett ytterligare exempel kan Lady Jane Vigor, en brittisk adelsdam som vistades i Moskva och S:t Petersburg mellan åren 1728 och 1739, nämnas. Hon vistades i Ryssland som en följd av att de två män, som hon under olika perioder var gift med, hade anknytning till det ryska handelskompaniet (Russia company). Hennes tillvaro i Ryssland var centrerad till hovet och kretsade kring de händelser som tilldrog sig runt tsaren och tsarinnan och deras många släktingar och gunstlingar. Men det var framför allt kvinnorna,

—

[62] Hauswolff 1912, s. 279.
[63] Hauswolff 1912, s. 286.

deras kläder, äktenskap och relationer, som Vigor beskrev.[64] Vigors text har på dessa punkter stora likheter med Hauswolffs.

Vad som tydligt framkommer i Hauswolffs skildring, är att flera av de människor som hon mötte under resan och vistelserna i landet beskrevs mycket ingående. Det finns en stark betoning på de personliga kontakterna och det är framför allt skildringar av kvinnor som står i fokus. Detta är en direkt följd av att det var en kvinna som skrev och reste. Beskrivningar av kvinnor, både de generaliserande och stereotypa vilka är tecknade utifrån en auktoritär, avståndstagande position och de mer privata, nära avbildningarna, faller inom en feminitetens diskurs. Som ung, ogift kvinna kunde hon komma nära andra kvinnor, utan att hennes egen kvinnlighet och sociala status hotades. Männen i Hauswolffs skildring får inte samma utrymme och detta berodde på att hon dels inte hade samma tillträde till de manliga domänerna, men också att det sågs som mer passande för en kvinna att skriva om just kvinnliga kontakter och angelägenheter. Det var istället hennes far som umgicks med männen, eller ”herrarna”:

> ”Vår värd /…./ har berättat min pappa curiosa om orsakerna till krigets utbrott, dem jag hvarken kan eller vill utföra här. E.m. gick jag till Schmittens och roade mig hela aftonen uti det hederliga gamla folkets ensamma sällskap.”[65]

Politik och vetenskap är exempel på ämnesområden som ofta diskuterades i mäns reseskildringar, men som nästan helt saknas i denna. Istället är det de mer personliga relationerna som står i fokus och utgör navet i skildringen. Vem som helst kan inte tala om vad som helst och detta har en stor inverkan på kvinnors och mäns skildringar och de ämnen som berörs.[66] Att diskussioner kring politik, landets historia, referenser till andra skrifter osv., saknas i Hauswolffs skildring måste även ses mot bakgrund av hennes ålder. Att hon var nitton år gammal och på resa i Ryssland tillsammans med sin far och andra militärer, innebar också att hon oftast var den yngsta i församlingen. När hon beskrev politiska ställningstaganden eller händelser i samband med krigsutvecklingen, återberättade hon istället vad hennes far sagt eller hur han och de andra männen agerat.[67]

Att skildra politiska förhållanden innebar att göra anspråk på auktoritet, kunnande och erfarenhet. Här utgjorde både hennes ålder och hennes kön begränsningar. I vänskapen med de två ryska kvinnorna fanns inte dessa restriktioner, här kunde hon umgås med personer i sin egen ålder, av sitt eget kön och ur ungefär samma samhällsskikt som hon själv. Den enda skillnaden var att de var ryssar och hon var svensk.

—

[64] Se Nyman i Einarsson 2006.
[65] Hauswolff 1912, s. 256.
[66] Michel Foucault: *Diskursens ordning. Installationsföreläsning vid Collège de France 2 december 1970*, Stockholm 1993, s. 7 f.
[67] Se exempelvis Hauswolff 1912, s. 162.

Ulrica Scheele (född Geringius) reste under våren 1797, tillsammans med sin man till S:t Petersburg. Syftet med resan verkar ha varit att träffa bekanta och släktingar. Hon skriver mycket om strapatser och svårigheter på resan. Det var sjösjuka, hårda, obekväma sängar, ojämna vägar och bristfällig kosthållning. Ett tema som är vanligt i kvinnors texter, även om det också förekommer i mäns.[68]

Hon är genomgående positiv i sin beskrivning av landet, vackra byggnader, alléer och konstverk, marknader med ett överflöd av exotiska varor, men hon verkar aldrig fått möjlighet att komma i närmare kontakt med befolkningen. Det var främst släktingar och landsmän som beskrevs och visade dem runt i staden. Skildringar av möten med människor är kortfattade och fragmentariska, till skillnad från Hauswolffs fylliga beskrivningar.[69] Scheele var dock bara i S:t Petersburg under en kort tid och överhuvudtaget skiljer sig förutsättningarna för deras resor mycket åt. Dock, trots att fru Scheele var mycket äldre än Hauswolff så förekommer aldrig några omnämnanden av ämnen som skulle kunna ses som politiska eller som överhuvudtaget gör anspråk på auktoritet och kunskap. Hon beskrev vad hon *såg* och inte mer än så. Det är marknadens mylleri av varor, de vackra palatsen med utsökt konst, trädgårdar och kanaler, mäns och kvinnors kläder, mat och konfekt. Men utav allt detta dras inga slutsatser, eller fälls några omdömen. Att hon uppehåller sig så mycket vid just ryska mat- och handelsvaror, måste dock ses mot bakgrund av att hon kom från en handlarfamilj. [70]

När de anlände till Nådendal på vägen mot S:t Petersburg togs de emot av värdshusets värdinna som Scheele beskrev som språksam, duktig och med manliga manéer: ”diskurserne handlade oftast om politiq, främmande komo och gingo. Samtalet blef det sama och sama.”[71] I dagboken är detta det enda tillfälle politik omnämns.

Ett annat tabubelagt ämne för kvinnor var beskrivningar av romantiska möten. I Hauswolffs text berörs detta ämne enbart vid ett tillfälle då hon fått en present av deras husvärd som var ledsen över att de skulle byta kvartering:

> F.m. kl. 9 kom värden in till oss /.../ Han önskade få behålla oss hällre än att inrymma en ny inkvartering /.../ Men man hade redan utsett ett nytt kvarter. Därpå hämtade gubben en ganska vacker muff. Han ville för ingen del emottaga någon betalning /.../[72]

—

[68] Scheele (1797), se t ex s. 1 ff., s. 14. Kvinnor beskriver ofta de fysiska, kroppsliga erfarenheterna av resan, vilket Foster och Mills menar beror på att kvinnor behövde påvisa hur de, även på resande fot, upprätthöll en respektabel femininitet. Viktigt att komma ihåg är att även de enbart handskrivna dagböckerna och skildringarna, förmodligen kom att presenteras för släkt och vänner efter hemkomsten. Se Foster & Mills 2002, s. 9.

[69] Skildringen är översiktligt hållen. Hon skriver att hon förlorat sin journal precis innan de ska bege sig tillbaka till Sverige och förmodligen är den skildring som finns bevarad en sammanfattning av de dagboksanteckningar hon fört tidigare under resans gång.

[70] Ämnen som Foster & Mills kallar ”domestic knowledge” och som kvinnor utan problem kunde behandla i sina texter. Se Mills & Foster 2002, s. 88 ff.

[71] Scheele (1797): s. 7 f.

[72] Hauswolff 1912, s. 201.

När hon några dagar senare besökte sin väninna Olga Wassiljevna fick hon veta att muffen var oerhört dyrbar och välgjord: ”ingen så dyrbar och så vacker finnes i hela staden /.../”[73] När hon berättade detta för sin far utbrast han: ”Jag har länge märkt att gubben är kär i dig! Vi kommo öfverens om att tillsvidare ej lådas därom.”[74]

Det är Hauswolffs pappa som uttalar sig om den äldre mannens känslor för henne, inte hon själv och på så vis framställer hon sig som icke-agerande, oskyldig och utan något ansvar för den äldre mannens känslor för henne. En strategi som bidrar till att lyfta fram hennes femininitet och som inte svärtar hennes egen karaktär. Hon är kvinna, men framför allt är hon en fars dotter och det är den relationen som står i första rummet.

Hauswolffs text kan, liksom Lady Vigors och fru Scheeles, ses som exempel på texter som på många sätt höll sig inom ramarna för en acceptabel kvinnlighet. Lady Craven, en engelsk adelsdam som reste bort från ett skandalomsusat äktenskap i hemlandet, till bland annat Krim lyckades dock inte riktigt med detta. Hon beskrev strapatsrika utflykter till häst, möten med främmande folkslag och drog sig inte för att kritisera tidigare publicerade reseskildringar från området. En för perioden typisk brittisk nationell stolthet präglar delar av skildringen och hon visualiserar till exempel hela Krim befolkat av företagsamma engelsmän.[75]

Craven betonade skildringen igenom sin kvinnlighet genom att lyfta fram kvinnliga attribut, så som att hon på sina utflykter använde en damsadel, vilken återkommer på flera ställen i boken, men hennes skildring blev kritiserad för att den var för arrogant hållen. Hennes strategier för att betona sin femininitet var inte tillräckliga och troligtvis bröt hon för många könsnormer för att kunna passera. Både Vigors och Cravens skildring präglades av ett ständigt förhandlande som inte finns närvarande i mäns texter. Båda framhöll att publiceringen skedde i en form av nödvärn; Lady Craven berättade att hon publicerat boken för att berätta om vad som egentligen hände, då det spridits falska rykten om vad hon haft för sig på sin resa. Lady Vigor tryckte sin skildring i form av en brevkorrespondens och den utkom först då hon var 75 år gammal och till följd av att en ”förvanskad” kopia var i omlopp.[76]

Craven gör anspråk på auktoritet på ett helt annat sätt än Vigor, Hauswolff och Scheele och som Katarina O’Louglin skriver så avspeglar det negativa mottagandet av hennes bok detta förhållande. Att i för stor utsträckning inta en auktoritär berättarposition var inte en strategi som ansågs passande för skrivande och resande kvinnor.[77]

—

[73] Hauswolff 1912, s. 203.
[74] Hauswolff 1912, s. 204.
[75] Se Elizabeth Ansbach: *A journey through the Crimea to Constantinople in a series of letters from Elizabeth Lady Craven to his serene highness The margrave of Brandebourgh, Ansbach and Bereith written in the year 1786*, London 1789, s. 188.
[76] Se Nyman i Einarsson 2006.
[77] O’Loughlin, 2001, s. 425.

Det som uttalas i texter är oftare lättare att analysera och bryta ned, än det som inte sägs. Samtidigt är det tysta och återhållna, eller det enbart antydda, viktigt att beröra. Även om individer har sina särskilda skäl till att beskriva det ena eller andra, så styrs skrivhandlingen och urvalet av diskursiva gränser för vem som kan uttrycka vad.[78]

Den antydan till ämnet kärlek, eller förälskelse som Hauswolff gör i sin text, är ytterst sparsmakad och att det är hennes far som får uttrycka orden i texten, var en tydlig strategi för att bevaka kvinnlig dygd och oskuld. I den mycket äldre Scheeles text, saknas omnämnanden av ämnen som anspelar på auktoritet, även om språket är mognare och tonen en annan. Ämnen som kvinnor förväntades undvika var enligt Mills framför allt de som handlade om politik och vetenskap, ”viktiga saker”, samt ämnen som anspelade på sex. De förväntades inte inta en auktoritär berättarposition, utan skriva enklare och mer amatörmässigt än männen, detta återspeglas i både Hauswolffs och andra kvinnliga resenärers texter.[79]

Avslutning

I Adelaide von Hauswolffs skildring var vänskapen mellan henne själv och de ryska kvinnorna ett utmärkande inslag och även om hon alltsom oftast gav svepande och omdömen kring den ryska befolkningen så var det mötet och utbytet mellan människor som stod i centrum. Samtidigt kan vi också se hur hon förflyttade sig mellan att skildra nära, personliga relationer, som genomgående beskrivs som något positivt, men hur hon också tog ett steg tillbaka, blev avståndstagande och förfrämligade folket. Hon lade överlag stor vikt vid att skildra kvinnor, både utifrån ett betraktande gjort på avstånd där generaliserande och stereotypa tendenser styrde och utifrån ett närmande. Intressant att fundera över är vad som inte fick utrymme i hennes skildring. Jag kan konstatera att ämnesområden så som vetenskap, kärlek/sexualitet och politik var så gott som frånvarande och att detta var ett vanligt förekommande drag i kvinnors reseskildringar överlag.

En aning missvisande blir det dock att här endast tala om begränsningar. Som kvinna hade Hauswolff även möjligheter att få tillträde till arenor där hennes kön inte utgjorde ett hinder, utan snarare var en förutsättning. Vänskapen med de båda kvinnorna, bastubadande, garderobsjämförelser och besök hos kvinnliga släktingar kan ses som exempel på möjligheter.

Betraktandet, blicken, och vikten av klass eller social tillhörighet har även diskuterats då skildringar av landets invånare tecknades. I detta hänseende är återigen den förflyttning som Hauswolff gjorde mellan olika positioner intressant. De människor Hauswolff beskrev i positiva och sympatiska drag tillhörde

—

[78] Om tystnad i historien, se Eva Österberg: *Tystnader och tider. Samtal med historien.* Stockholm 2011.

[79] Mills 1991, s. 82 f.

alla samma sociala skikt som hon själv. Vad som skedde när människor ur andra miljöer beskrevs var att de endast betraktades på avstånd och aldrig blev till självständiga subjekt. Avstånd präglar texten och Hauswolff intog här endast positionen av betraktare och inte som medverkande aktör. Att det finns en maktaspekt i detta sätt att se är tydligt och även skildringar av omgivningens betraktande av henne själv, byggde på social tillhörighet. Det spelade stor roll *vem* som betraktade *vem*. När folket, den anonyma ”massan”, visade nyfikenhet och betraktade henne utgjorde de ett hot. Maktpositionerna destabiliserades och resultatet blev att invånarna beskrevs som ohyfsade, ociviliserade och fientliga. När Hauswolff visades uppmärksamhet i miljöer som överrensstämde med hennes egen ståndsmässiga tillhörighet, föll detta hotfulla element bort.

Hauswolffs skildring kan ses som ett exempel på hur möten mellan en svensk resenär och ryska kvinnor kunde beskrivas och hur olika förhållningssätt intogs, beroende på omgivning och situation. Samtidigt är skildringen inte fri från avståndstaganden och allmänna stereotypa bilder av Ryssland. Det som jag vill understryka är att texter alltid härrör någonstans ifrån och att en kvinnas skildring på många sätt gör oss medvetna om hur viktiga kategorier så som kön, men även klass/status, ålder är, när vi analyserar texter som dessa. Genom att granska det som avviker så får vi syn på den, så lätt osynliga och förgivettagna normen.

KAPITEL 7

Den nye finske vännen – Eric Gustaf Ehrströms ryska möten

Trots att Adelaide von Hauswolff på många sätt skiljer sig ifrån de övriga resenärerna i det att hon återgav många fler direkta möten med befolkningen och i synnerhet kvinnor, så var hon inte den enda resenären som gjorde det. I den resedagbok som Erik Gustaf Ehrström författade under åren 1812 till 1813, då han befann sig på flykt undan Napoleons trupper från Moskva till Nishnij Novgorod, får de mellanmänskliga mötena stort utrymme.

De båda finländska resenärerna hade en hel del gemensamt. De var båda unga när de skrev och reste, Hauswolff var 19 år, Ehrström 22 och de var båda uppväxta i det tidigare svenska Finland. Deras resor påverkades båda av ett pågående krig, Hauswolff befann sig i fångenskap efter Sveriges förlust 1808 och Ehrström på flykt i det pågående Napoleonkriget. De rörde sig i borgliga kretsar och skrev sina skildringar i en brytningstid. Europa höll på att omformas och Sverige, Finland och Ryssland gick mot nya geografiska, nationella och maktpolitiska konstellationer.

I kapitlet som följer är det återigen begreppen avstånd och närhet som står i fokus, men det som är särskilt utmärkande för Ehrströms reseskildring är den bakgrund mot vilken den skrevs. Ehrströms utgångspunkt, hans position avviker en hel del från de övriga resenärernas. Bakgrunden till Ehrströms resa var att han som student från Åbo universitet skulle lära sig ryska och studera den ryska kulturen, samt söka efter källor till Finlands historia.[1] Hans hemland, Finland var nu under ryskt styre och det fanns ett behov av att utbilda de finska, tidigare svenska, undersåtarna i det ryska språket. Ehrströms mål för vistelsen i Moskva och även under resan till Nishnij Novgorod, var att tillägna sig det ryska, vilket är centralt för skildringen som helhet.

Resenärer ur ett högre samhällsskikt som reste i Ryssland vistades ofta i miljöer som, mer eller mindre, påminde om hemlandets. Detta handlar framför allt om att de umgicks med människor ur samma sociala skikt som de själva, eller att de sökte sig till landsmän som befann sig i landet. Mark Davies kallar detta för

—

[1] Det sistnämnda misslyckades han med en aning, det är istället svensk historia som står i centrum vilket i sig inte är förvånande. Se Wassholm 2008, s. 226. Om Ehrström och rysslandsresan, se även Engman 2000, s. 282 ff. Jangfeld 1998, s. 76 f.

en ”funktionell förtrogenhet” (a functional familiarity).[2] Detta sätt att resa och vistas i ett annat land är påtagligt i Ehrströms skildring, liksom i flera av de andra högreståndsresenärernas beskrivningar.

Hur Ehrström och andra svenska resenärer, i synnerhet från högre samhällskikt, sökte sig till detta bekanta och förtrogna, och vilken inverkan detta har på hur en resa upplevs och beskrivs diskuteras här. I anslutning till detta ställs även frågan om vad som sker när detta förtrogna rämnar, vilken inverkan får det på skildringarna av land och folk?

Ehrström är också intressant i förhållande till Hauswolff, de har vid en första anblick så mycket gemensamt, men om Hauswolff beskrev sin vistelse ur ett kvinnligt diskursivt perspektiv, hur beskrev då Ehrström sin? Finns det exempel på hur dessa två resenärers textuella strategier, de ämnen och händelser de beskrev, liknade eller skarpt skiljde sig från varandra och vad i detta är i så fall beroende av kön? ålder? klass? Eller deras specifika förutsättningar för resan och vedertagna sanningar kring det ryska?

Ehrström i tidigare forskning

Ehrström har behandlats i forskningen tidigare och det är särskilt hans förhållande till de finska, svenska och ryska språken som stått i fokus för undersökningarna. Max Engman skriver om just detta i artikeln ”Eric Gustaf Ehrström och Finlands tre språk” i sin bok *Lejonet och dubbelörnen.* Här betonas hur Ehrström på olika sätt, under olika perioder av sitt liv, brottades med språkproblematiken i det ryska Finland och hur han både kom att bli en pionjär för ryskan i Finland, men även en av de tidiga förespråkarna för finskan som nationalspråk. ”Den ädle Alexander har gifvit Finland formen af en sjelfstendig stat /…/ Nu borde Finlands inbyggare utgöra ett enda oskiljaktigt helt, nu borde hvarenda medborgare djupt i själ och hjerta känna att han är Finne och ingenting annat.”[3] skrev Ehrström i Åbo morgonblad 1821.

Kluvenheten kring det nationella, där även språkfrågan ingick, står i fokus i Johanna Wassholms avandling *Svenskt, finskt och ryskt. Nationens, språkets och historiens dimensioner hos E.G. Ehrström 1808–1835*. Hon undersöker hur just det ryska, svenska och finska i Ehrströms texter kan skapa förståelse kring hur nationella identifikationer tar sig uttryck hos en individ under den brytningstid perioden innebar. Hon visar bland annat hur flytande och situationsbundna dessa identifikationer var hos Ehrström under perioden. Hans resedagbok är ett fantastiskt material när det gäller att fånga periodens kluvenhet kring det nationella. Vilka var egentligen finländarna efter det ryska maktövertagandet? Hur skulle man se på sin historia, den svenska historien, sina språk, sina grän-

—

[2] Davies 2000, s. 63.

[3] Citat ur Engman 2000, s. 294. Om Ehrström och hans insatser som kyrkoherde för S:t Katarina församling, se Jangfeldt 1998, s. 76 ff.

ser? Vilken roll fyllde man i det ryska riket? Vem var den finska medborgaren och hur skulle man förhålla sig till det förflutna? Frågorna var många och som Wassholm visar berodde svaren väldigt mycket på i vilken situation frågorna ställdes. De förändrades också över tid.[4]

Ehrström kan ses som typisk för hur det nationella uttrycktes och förhandlades fram under perioden, men, skriver Wassholm, han var också en avvikare på många sätt. Som främling i ett främmande land, vilket han kan sägas vara under perioden 1812–1813, uppstod flera situationer då det nationella tvingades formuleras, än vad den ryska undersåten överlag ställdes inför.[5] Han var också unik på så sätt att han, utifrån sina olika yrkesroller och sitt engagemang i offentligheten, hela tiden anpassade sitt förhållningssätt till det nationella beroende på den omgivande situationen. Analysen, skriver Wassholm, ” för osökt tankarna till ordet opportunist”.[6]

En slutsats som Wassholm drar utifrån de texter som Ehrström efterlämnat från perioden 1808–1835, är att Ehrström, trots sin särart kan ses som en representant för den finländska politiska elitens ställningstaganden efter det ryska maktövertagandet år 1809; man anpassade helt enkelt sina ställningstaganden kring det nationella utifrån de förutsättningar som fanns. Hennes viktigaste slutsats är att Ehrströms texter tydligt visar på de talrika och ibland motsägelsefulla sätten som det nationella uttrycktes på under perioden: Man behövde inte vara enbart det ena eller det andra, man kunde också var både och.[7]

Förhållandet mellan det svenska, ryska och finska är ett mycket centralt tema i Ehrströms dagbok. Det är ett tema som även jag bitvis kommer att snudda vid. Den övergripande frågan i det här kapitlet berör de beskrivningar som Ehrström gör av människor och miljöer i Ryssland och hur dessa beskrivningar kan tolkas mot bakgrund av hans egen specifika situation och bakgrund, liksom utifrån kategorier som klass, kön och nationell identifikation.

”För mig och mina vänner” – Dagbokens form, riktning och mottagare

Den första delen av Ehrströms dagbok är försvunnen. Resan från Åbo till S.t Petersburg och från S:t Petersburg till Moskva är alltså inte beskriven och vi möter honom först då han kommit till Moskva och fått rum på universitetet, 60 steg från sin vän Ottelin.[8] Mycket kortfattat får vi i dagboken följa Ehrström då

—

[4] Wassholm 2008, s. 2ff., s. 243 ff.
[5] Wassholm 2008, s. 245.
[6] Wassholm 2008, s. 247.
[7] Wassholm 2008, s. 252.
[8] Dagboken finns utgiven av Christman Ehrström i: *Moskva brinner. En nyupptäckt svensk dagbok från 1812,* Stockholm 1984, men den är moderniserad och förkortad. Jag använder istället originalet som finns i Helsingfors Stadsarkiv (HSA) och kopierad i Åbo akademis handskriftsavdelning. Jag notar enligt datum, ryska inom parantes. Ehrström 1812–1813, den

han befann sig i Moskva som nyanländ student. Han berättar om vilka bekantskaper han gjort i staden, vilka föreläsningar han gått på och reflekterar över universitetets lärare och professorer.

Därefter följer vi honom på flykt undan de franska trupperna från Moskva till Nishnij-Novgorod. Han beskriver städer och byar som det stora universitetssällskapet reste igenom, människor han mötte och fick husrum hos. Betraktelser över naturen och jämförelser med det finska utgör ett ständigt återkommande inslag här.

Slutligen är det hans tid i Nishnij-Novgorod och alla de kontakter han knöt där, som beskrivs. Ehrström befann sig i staden mellan den 18 september 1812 och 1 april 1813, då han fick klartecken att åka tillbaka till S:t Petersburg och vidare hem till Åbo. Väl hemma påbörjade han och den trogne vännen Ottelin en rysk Grammatica och när dagboken slutar väntade han på att få den tryckt.

Ehrström var vid tiden för resan redan en van dagbokshållare. Året innan hade han fört resedagbok då han färdades mellan Åbo och Tavastland tillsammans med lagmannen F.W Krogius, hos vilken han arbetade som informator. Även 1808, då han tog tjänst som regementskvartermästare i Jacobsstad under det pågående kriget mot Ryssland, förde han en journal.[9]

I Ehrströms dagbok är den tilltänkta mottagaren av texten tydlig; ”För mig och mina vänner” lyder rubriken på det 600-sidiga alstret. Dessa ”vänner” finns involverade i texten på många ställen, Ehrström samtalar med dem, riktar sig till dem och bjuder in dem för att dela den ryska upplevelsen med honom. De finns också med som ett ständigt nostalgiskt ”hemma”, dit Ehrström riktar sin längtan, sin fosterlandskärlek och dit han försvinner i barn- och ungdomsminnen.

Breven som han får av sina vänner under sin utlandsvistelse blir till händelser som beskrivs i texten: ”Ett bref från fäderneslandet, ett prof af mina vänners tillgifvenhet för mig. – Ja tack hjertlig tack Bror Carl Jac. af Tengström för de rader hvarmed Du idag gladde mitt längtande hjerta /…/”[10] I jämförelse med Hauswolffs dagbok är Ehrströms än mer öppet hållen och den berättande rösten riktar sig allt som oftast utåt. Men det är också en dagbok där känslor och tankar uttrycks, där både inre och yttre dialoger förs, även om den inte har formen av en konfessionell text. Det är ett text-jag som vill bli lyssnat på, som tar plats och som framställer sig själv som en kompetent resenär och författare. De litterära och lärda ambitionerna är höga.

11 (23) april 1812. Den försvunna delen av dagboken kan ha skickats hem till Finland under den oroliga tiden i Moskva och på så vis kommit på avvägar.

[9] Se Johanna Wassholm: ”Eric Gustaf Ehrström – Barndoms- och uppväxtår” i: Eric Gustaf Ehrström: *Minnen af en resa från Åbo till Tavastland år 1811*, sammanställd av Johanna Wassholm, Tavastehus 2007, s. 164 ff. Christman Ehrström har givit ut en något förkortad och moderniserad utgåva av 1808 och 1811 års dagbok i: *Kanonerna vid Orvais. Eric Gustaf Ehrströms dagbok från 1808 och 1811* Stockholm 1986.

[10] Ehrström 1812–1813, den 2 (14) juni 1812.

Ett inte helt obetydligt utrymme tar de många svenska översättningarna av ryska folkvisor, dikter och pjäser. I detta avseende kan vi också se dagboken som en plats där Ehrström experimenterar, inte bara med att framställa sig själv och sina upplevelser, utan också med sin ryska språkförmåga. Att den är skriven 1812 kan ses som en brytpunkt både vad gäller de historiska händelserna och den politiska omvälvningen, men även litterärt. Reseskildringen står och väger mellan det tidigare, naturalhistoriska, torra, faktabetonade beskrivandet och det nya romantiska, patriotiska/nationalistiska, känslosamma och personliga. Ehrström blandar formerna, men i jämförelse med övriga resenärer som studeras här är det i synnerhet det romantiska och patriotiska inflytandet som är påtagligt.

Precis som i Hauswolffs skildring kommenterade Ehrström ofta textens tillblivelse. Han beskrev hur han lade pennan ifrån sig, hur han blev avbruten i sitt skrivande och hur han hade svårt att hitta något att berätta. Det i sig är ett tydligt brott mot framställningsformen i många av de tidigare alstren:

> Då jag kom hem satte jag mig ned att skrifva de rader i läsit – Nu lägger jag bort min penna
>
> Hvarken trötthet eller brådska bjuder mig att sluta – jag har ännu en sida öfrig af papperet, och ville fylla den med något som skulle intressera Er mina vänner – men jag vet ej hvad jag skall skrifva /…/ Jo jag vet! /…/ Dryckesvisa Från Ryskan efter Karamsín.[11]

Karamsín stod här till tjänst när fantasin tröt men annars utgjorde översättningarna ett viktigt led i hela resan, vars syfte ju var att tillägna sig det ryska och det ryska språket. De är inte enbart utfyllnad, utan kan ses som språk- och kulturövningar som sker i dagbokens och resans nu.

Ehrströms många språk

Språk är ett centralt tema i Ehrströms dagbok och i hans textproduktion överlag. Detta gäller dels hans eget språk, det skrivna dagbokss̈pråket som hela tiden riktar sig utåt, dels hans ständiga lirkande med det ryska språket, det språk som han enträget försöker behärska och förstå.

Den Ehrström vi möter är en ung student som uttrycker sig som starkt präglad av de nya romantiska strömningarna i det ryska Finland. Språket är kryddat med romantikens känslosamma yttringar och melankoliska tårsvall. När han firat sin födelsedag i Moskva gör han en nostalgisk återblick på den barndom han tillbringat med sin familj i Marieholm:

> Den 29 maj- och jag idag tjuge ett år gammal! – Hvem skulle den 29 Maj 1811 hafva öfvertygat mig att jag i Moskva skulle öfverlefva min tjugunde första födelsedag och inträda i antalet af män. /…/ Hur många minnen har jag ej denna

[11] Ehrström 1812–1813, den 6 (18) september 1812.

> dag återväckt i mitt bröst! Hur mången gång har jag ej med Böckers ritningar af Marieholm i handen, återlefvat den tid då jag i kretsen af Föräldrar och syskon der tillbragte barndomens dagar, och anade knapt att verlden var större än Larsmo ö, och ansåg Storkyro, der mina Morsföräldrar bodde så aflägset som jag nu anser Amerika /…/[12]

Han avslutar textpassagen med ett minnesfragment av hur hans mor visade honom den ljuvliga närvaron av Gud i kryddträdgårdens grönska och han avslutar med orden: ”I skolen säkert icke undra om tårar fylla mitt öga då jag skrifver dessa rader.”[13]

Texten ger oss en inblick i den språkliga värld Ehrström bitvis rör sig i. Det är ett romantikens känslosamma språk, till skillnad från det långt mer sakliga, torra språk som kan kopplas till upplysningens ideal, som bitvis genomsyrar skildringen.

Här ser vi en stark brytning med språket i många av de texter vi tidigare mött. Att Ehrströms dagbok är 600 sidor lång visar också ymnigheten. Citatet ovan kan även illustrera Ehrströms eget förhållningssätt till resan som en ”Rites de passage”: Att resa är att utvecklas, få nya horisonter och att i slutändan komma hem som en förändrad och mogen man. De patriotiska dragen är tydliga, hembygden fungerar skildringen igenom som platsen dit hans längtan riktas och som föremålet för hans nostalgiska tillbakablickande. Allt väldigt typiskt för periodens ökade intresse för kulturellt ursprung, nationella och regionala identiteter, blandat med en stor dos romantisk känslosamhet och panteistisk religiositet.

Men det huvudsakliga syftet för resan var ju att Ehrström och Ottelin skulle lära sig ryska och i dagboken framträder även Ehrströms kamp med det ryska språket. Efter 1809 års förening med Ryssland var språkfrågan högaktuell. Hur skulle myndigheter kommunicera med varandra? På vilket språk? Tyskan och franskan användes redan i de internationella kontakterna, också i Ryssland och Gamla Finland, men nu var det frågan om hur ryskan skulle användas. Tsar Alexander hade redan uttryckt en önskan om att de finska tjänstemännen skulle lära sig ryska, men i Finland ansåg man att det hela skedde alltför snabbt. Det fanns ingen undervisning i ryska språket och på grund av detta inte heller någon studielitteratur. Ehrström och Ottelin tillhörde en liten grupp utvalda som hade till uppgift att lägga en grund för ryskan i Finland.[14]

När Ehrström i juni 1812 befann sig i Moskva uttryckte han en viss osäkerhet kring om han verkligen skulle kunna tillägna sig språket på så kort tid. Han hade träffat flera som varit länge i landet och som fortfarande inte behärskade ryskan. Boktryckare Sederbom, som varit i Ryssland sedan Pommerska kriget 1772, talade enligt Ehrström:

—

[12] Ehrström 29 (19) maj 1812.
[13] Ehrström 29 (19) maj 1812.
[14] Om Ehrström och språkens roll i Finland och Ryssland, se Wassholm 2008, s. 164 ff.

> ännu Ryska så ofullkomligt att en infödd vid första ordet kan höra att han är utlänning /.../ huru kan vi då hoppas att på tre år lära det? – Härtill kommer ännu att vi ej hafva det tillfälle till tal som vi önskade och borde. Wåra boningskamrater tala med oss Tyska eller Franska för egen vinnings skull, sällan hafva vi tid att besöka våra bekantskaper på längre tid än högst en timme, och äfven der talas mest Tyska och Franska.[15]

Som vi ska se längre fram var det dagliga umgänget i Moskva starkt kopplat till universitetet och till de finska, svenska och tyska kontakterna i staden och det ligger nära till hands att dra paralleller till resor och utlandsvistelser i modern tid. För att kunna lära sig ryska var Ehrström tvungen att ta sig ur de förtrogna miljöerna. Både det ryska språket och det svenska, är centralt i dagboken som helhet. I dagbokens översättningar och språkförklaringar reste Ehrström även i ryskan. Sidor fylldes med översättningar av sånger, poesi och pjäser, men även mer vardagliga ting; namnen på olika brödsorter, artighetsfraser och med exempel på hur namnbruket fungerade.[16]

På så vis tydliggörs syftet med resan; Ehrströms mål var att komma nära, att närma sig det ”ryska” och att förstå landet och dess befolkning, i stort som smått. Men även om han så tydligt eftersträvade närhet, så påverkades också han av den bild av landet och folket som andra lämnat efter sig.

Att hitta det bekanta – Vistelsen i Moskva

När resenärer ur ett högre samhällsskikt reste såg de ofta till att skaffa sig rekommendationsbrev. På så vis fick de tillträde till de miljöer som överrensstämde med deras egen samhällsställning och position. Mark Davies använder begreppet funktionell förtrogenhet (”functional familiarity”) för att visa hur brittiska resenärer i Sverige använde sig av detta bekanta för att göra sina utlandsvistelser mer bekväma och mindre påfrestande. Han framhåller att de brittiska resenärerna i Skandinavien först och främst vände sig till hemlandets representanter då de anlände: ”It was in fact *de rigueur*.” Ambassadörer och andra officiella statsmän fungerande som en trygg brittisk närvaro i det främmande Norden.[17] Davies menar att denna förtrogenhet fick utlandsvistelsen att bli mindre främmande (spännande, skrämmande?) och möjliggjorde besök i miljöer som annars kunde vara svåra att få tillträde till.

Det var dock inte enbart landsmän som utgjorde dessa oaser av förtrogenhet, utan de kunde även bestå av andra nationaliteter. Här är det härkomsten ur ett socialt skikt som är det centrala. Ambassadörer, konsuler, envoyéer, högre borgerskap och i synnerhet adeln, tillhörde sociala grupperingar som rörde sig relativt fritt mellan statsgränserna. Med hjälp av rekommendationsbrev kom

—

[15] Ehrström 1812–1813, 13 (25) juni 1812.
[16] Ehrström 1812–1813, 28 april (10 maj) 1812.
[17] Davies 2000, s. 63. Om rekommendationsbrev se även Christensson 2001, s. 22.

resenären att få tillträde till sociala miljöer där han eller hon hade möjlighet att umgås med jämlikar i det främmande landet. Detta system var mycket utbrett i Europa under perioden och Davies menar att det hade stor betydelse för hur resenärer upplevde landet de besökte och invånarnas gästfrihet.[18]

Som även Carlotta Wolff påpekat var rekommendationerna lika viktiga som krediten för högreståndsresenärerna då de befann sig på resa.[19] Inom den kosmopolitiska kultur som frodades i adelskretsar under 1700-talet var just vänskapsband, släktband och rekommendationer, de medel som användes för att få tillträde i främmande länders societet. Det var en universalistisk och statslös kultur där resan var ett sätt att umgås med likasinnade i ett annat land. Under den senare delen av 1700-talet kom idéer om Fäderneslandet att utöva inflytande över den kosmopolitiska praktiken. Patriotismen försköt nu meningsinnehållet inom denna resandets kultur. Men det förelåg inte någon direkt motsättning dem emellan. En patriotisk kosmopolitism innebar att det var till fäderneslandets nytta som resorna genomfördes och de utländska kontakterna knöts. Med franska revolutionen kom dock denna form av kompromiss att omöjliggöras och, menar Wolff, medförde att adeln gick mot en större slutenhet och exklusivitet.[20]

I Ehrströms dagbok utgjorde universitetet i Moskva en alldeles egen fristad för likasinnade. Han umgicks här med de olika professorerna, delade rum med andra studenter och följde universitets föreläsningar. Även om han umgicks över statsgränser, så var klassgränserna relativt välbevakade. Genom rekommendationsbrev fick han möjlighet att stifta nya bekantskaper inom sin egen sociala sfär:

> Vi hafva gjort tvenne nya bekantskaper genom de bref Herr Mejer lämnade oss, nemligen hos Assessor Ketscher och hos Fru Husberg. /…/ [Assessor Ketscher] emottog oss mycket väl och vi låfva oss mycket nöje af denna bekantskap. Han har från sitt sjunde år varit i Moskva, och likväl bibehållit Svenska språket i minnet, att han talar det temmeligen väl; och hvad som i synnerhet intagit oss för honom är den tillgifvenhet och kärlek för Svenska nationen han yttrar.- Han har en munter och hygglig Fru i sina bästa år, men som talar blott Ryska. /…/[21]

Men Ehrström umgicks även flitigt med sina ryska studiekamrater:

—

[18] Davies 2000, s. 67 ff. Se även Nyman 2007, s. 109 f. och Åsa Karlsson: ”Det kända och okända Orienten. Svenska resenärer i Osmanska riket under 1700-talet” i Hodacs och Karlsson (red.) 2000, s. 215 ff., för diskussioner kring hur högreståndsresenärer använde sig av kontakter från hemlandet under sina vistelser i Ryssland, respektive det Osmanska riket.

[19] Charlotta Wolff: *Vänskap och makt. Den svenska eliten och upplysningstidens Frankrike*, Helsingfors 2005, s. 61 ff., s. 104 ff. Om högreståndsresenärer, rekommendationsbrev och *Grand Tour,* se även Christensson 2001, s. 22.

[20] Wolff 2005, s. 332.

[21] Ehrström 1812–1813, 17 (29) maj 1812.

> Utom dessa bekantskaper har jag äfven fått några andra dem jag mycket verderar, bland dem vill jag Nämna Studeranden Leflevskij, en skicklig natural historicus, och som är ammanuens vid Universitetets Museum, och en Candidat Andrejev, som har mycken fallenhet för poesi, och har skrifvit flera berömda stycken. – Äfven min boningskamrat Davidov har öfversatt några stycken ur Anacreon, som erhållit mycket bifall.[22]

Bekantskaperna utgjordes av folk ur samma skikt med antingen svensk, finsk eller tysk bakgrund, men även, som synes, med ryssar. I citatet ovan, där han beskriver sina ryska bekantskaper, fokuserar han på deras intellektuella begåvningar; en skicklig naturalhistoriker, fallenhet för poesi, berömda stycken, erhållit mycket bifall osv. Men när det handlar om landsmän är det deras nationella härkomst som är det centrala. Ehrström skriver ingående om sina bekantskaper och lyckas till och med träffa på en avlägsen släkting i staden.[23] Överlag är det en mycket positiv bild som ges av umgängeslivet i Moskva:

> Wi äro lyckliga som här fått så goda bekantskaper /.../ – Man blir här bemött med en godhet och ett deltagande, som så mycket milldrar saknaden af Fädernes-landet; all stel Finsk etiquette och alla Finska nycker äro härifrån bannlysta; utan att fela mot höflighetens och anständighetens lagar, umgås man så fritt, muntert och eget, som vore man hos sina närmaste slägtingar /…/[24]

Under tiden i Moskva var det universitetetslivet och de bekantskaper Ehrström gjort som tog störst utrymme i dagboken. Han beskriver föreläsningar han varit på, hur han bodde, hur hans bekanta bodde, hans försök att tillägna sig språket, men samtidigt den lättnad han kände när han kunden tala svenska med någon, eller för den delen tyska. Många andra högreståndsresenärer beskriver sina vistelser i Ryssland på liknande sätt. Det är en blandning mellan stark patriotism, men också kosmopolitism och som Charlotta Wolff visar står dessa två yttringar inte nödvändigtvis i motsättning till varandra.[25]

I en annan svensk resenärs, Nils Reinhold Broocmans, resebeskrivning står just detta förtrogna och familjära i centrum. När Broocman och hans resesällskap anlände till S:t Petersburg den 29 juli 1754 och skulle hitta logi för natten, var det just i termer av förtrogenhet som natthärbärget beskrevs:

> Wi tyckte wi kommit rätt wäl ut i det wärdinnan war dansk /…/ (i marginalen på samma sida): På samma gata bodde den danska envoyen Moltzan hos vilken Just R [Justitie rådet, dvs Langebek] och jag åtskilliga gånger haft äran att spisa. Han

—

[22] Ehrström 1812–1813, 17 (29) maj 1812.
[23] Ehrström 1812–1813, 13 (25) juni 1812.
[24] Ehrström 1812–1813, 13 (25 juni) 1812.
[25] Wolff 2005, bl a. s. 17, s. 28, s. 300, s. 336.

> har eljest caracter af Camarherre /…/ här råkades en dansk köpman som bor i S:t Petersburg, Magnusson wid namn en jämn artig och tillförlåtel. man.[26]

I den skildring som Brocman lämnat efter sig blir det tydligt hur en storstad som S:t Petersburg fungerade som en smältdegel för olika nationaliteter.[27] I citatet ovan skymtar också den lugnande inverkan det bekanta hade på resenären. Härbärgets värdinna var dansk, precis som Brocmans övriga resesällskap, och detta familjära försågs genast med positiva betydelser. Brocman återkom gång efter annan till detta bekanta i sin skildring, vilket ger en bild av hur tillvaron kunde se ut för en svensk högreståndsresenär i S:t Petersburg när han inte enbart koncentrerade sin skildring på sevärdheterna i staden. Brocmans skildring är inte inriktad på människor och möten, utan är skriven i en ganska kortfattad och faktabetonad stil. De människor han beskrev i S:t Petersburg var inte de ryska, utan de han umgicks med, vilka var svenskar och danskar:

> Petersburg är något större än Stockholm breda gator öfwer alt, ganska mycket med canaler genomskuren utom det Neva delar sig i åtskilliga grenar, hel jämn och horizontal/…/ Emellan Millionstrase och nu brukel. Winterpalait är en stor platz hwarpå Car peter 1. statua Equestris kommer at stå /…./ [härwid bodde Sw. Envoyen Baron Posse, som wiste mig hela tiden mycket höflighet så wäl som des Legat. Secr. Janke och privat secr. Ekman. 3 a 4 g. spisade jag där och en gång i sällskap med kejserl. Höghetens Camarherre och minion Baron Sivers. Marquis d'Arragona och en Stansk Capitain som detta år i Tono sedt Solem inocciduum] Kejsarinnans sommarpalais af trä på stenkällare, äfven med bilder åfvan på skal wara mycket magnific ini [detta Palais utanpå blef oss af danska Leg. Secr. Just. Råd Schneider med trädgården och deri befintl. Rariteter wisd. /…/[28]

Hur Brocman kom i kontakt med Posse, Janke, Ekman och andra framkommer inte i texten, kanske var de bekantskaper sedan tidigare. Men de män som hade poster inom utrikesförvaltning och ambassad/konsulat kan ses som centralgestalter för tillfälliga besökare i städerna.[29] Både Posse och Janke kan placeras inom denna kategori.

Även i Abraham Hülphers reseskildring från 1760 kan vi se tydliga kopplingar till denna form av förtrogenhet. Hülphers reste från Västerås till S:t Petersburg 1760 och texten kretsar framför allt kring ämnen som berör handel

—

[26] Brocman (1754) 1954, s. 93.

[27] Till en början var tyskbalterna och tyskarna de största invandrade folkgrupperna i staden, följda svenskar (många från finskt område), holländare och fransmän, men även andra nationaliteter drogs till den nya metropolen för att arbeta och bosätta sig. Se Jangfeldt 1998, s. 9 f.

[28] Brocman 1954, s. 93 f.

[29] I Ryssland var diplomatiska förbindelser etablerade redan 1631, men vilka exakta uppgifter denna tidiga representation hade var oklart. Envoyéer, ambassadörer och agenter, var de poster som först utvecklades i svensk utrikestjänst och deras främsta uppgifter var att samla och förmedla information om landet. Se Leos Müller: *Consuls, Corsairs and Commerce. The Swedish consular service and long-distance shipping 1720–1815,* Uppsala 2004, s. 37 f.

och ekonomi. Som en typisk nyttoresenär skulle Hülphers kunna kategoriseras och han beskriver inte några som helst egentliga möten med människor i landet. Det är en reseskildring som bygger på avstånd och insamling av fakta. Han tittar på staden, människorna och skriver ner det han ser:

> Sedan vi nu efter 14 dagars resa från Åbo hitkommit, beslöto vi at blifva här i 3 veckor förrän vi begifva oss på återresan. At erhålla någon redigare underrättelse af denna Dagbok om orten, införes nu för hvarje dag några korta anmärkningar öfver det man beser och tillika anteknas i särskilt journal alt det man under denne tid kan samla om ortens utseende, handel och inrättningar m.m.[30]

Det som dock framträder är att han resan igenom förlitade sig på människor från hemlandet som befann sig i de trakter han besökte. Precis som Brocman besökte han baron Posse i S:t Petersburg och legationssekreteraren Janke, liksom många andra högre statstjänstemän som befann sig i staden. Genom dessa kontakter fick han möjlighet att få staden visad för sig och fick tillträde till arenor som annars skulle varit stängda för honom.[31]

Ehrströms, Broocmans och Hülphers texter är inte särskilt lika i andra hänseenden, men just när det handlar om hur kontakter knöts och hur de umgicks finns det en viss samstämmighet.[32] I sammanhanget kan även Ulrica Scheeles dagbok nämnas. Det förtrogna står här i centrum och hon rör sig nästintill uteslutande i finska/svenska kretsar under sin vistelse i S:t Petersburg 1795.[33]

I Hauswolffs resedagbok har vi sett hur just klassaspekten var central för hur människor och omgivningar beskrevs. Det var människor ur samma sociala skikt som resenären själv som framstod som mest sympatiska och mänskliga, men samtidigt hade Hauswolff begränsade möjligheter att påverka vilka hon kunde bekanta sig med. Hon var ju trots allt krigsfånge och några rekommendationsbrev var det inte tal om här, även om kontakter fortfarande var viktiga. I Hauswolffs fall var det just en krigshändelse som var anledningen till att hon beskrev en resa i Ryssland och även om hon och hennes far behandlades väl och fick röra sig tämligen fritt, så hade de aldrig full kontroll över utvecklingen och situationen. Deras öde låg i andras händer och till följd av detta skapades kontakter som förmodligen aldrig skulle uppstått utan de omständigheter som

—

[30] Hülphers 1886, s. 82.

[31] Hülphers 1886, s. 82 ff.

[32] Här kan paralleller även dras till Carl Reinhold Berchs dagbok från 1735, där det framkommer, om än i marginalen, att han hade svenskt umgänge i staden, se Berch (1735), s. 71. Se även handelsmannen Jean de Bedoires beskrivning från 1752, s 1, s. 7 och s. 19 (i delen som berör Ryssland) angående kontakter och internationella nätverk. För en mer ingående diskussion, se Nyman 2007, s. 113 ff.

[33] Scheele (1795). Se exempelvis s. 24, där resesällskapet nått S:t Petersburg och snabbt såg till att skaffa kvartering hos en svensk värdinna: ”änke Frun Söderberg som ok talte Swenska /…/ blefo straxt goda vänner vi fingo en god middag och kaffe maten smakade förträffeligen väl /…/ en Professor Afzelius spisade äfven vid sama bord, en mycket artig man, Han giorde oss sälskap om eftermiddagen till Herrar Giers och Kock.”

kriget och fångenskapen medförde. Även i Ehrströms fall inträffade en förändring av de yttre omständigheterna som medförde att planer omkullkastades och kontrollen sattes ur spel.

Uppbrottet från Moskva

> Jag har egentligen ingenting om sjelf, eller hvad jag sett och erfarit att berätta Er, mina vänner, icke heller ärnar jag göra dessa blad till en Journal öfver politiska händelser; men nu kan jag icke underlåta att skrifva – det tyckas vigtiga händelser förestå.[34]

Det var den 16 juli 1812 och Napoleons trupper närmade sig Moskva. Stämningen i staden beskrivs av Ehrström som spänd och som utlänning hamnade han nu allt oftare i situationer där han blir misstänkliggjord och misstagen för att vara fransman. Det hördes att de var utlänningar, de talade knagglig ryska och detta ledde till situationer där de måste påvisa sin lojalitet med det ryska riket. [35] Ehrström och hans universitetskamrater fick vänta länge på besked om vart de skulle ta vägen, allt medan fler och fler människor lämnade Moskva av rädsla för vad som skulle hända:

> Ja, ej utan en sorglig och smärtande känsla blickar jag omkring mig. – Dageligen tåga stora karravaner ut /…/ Folk af stånd ser man nästan aldrig annorstädes än i sina resvagnar – blott hopar af pöbeln stryka omkring på gatorna och vänta med en slags yrsel hvad som skall ske. – Anblicken af det förut så fötrefliga Moskvá är ödslig och förfärlig.- Hvad ska det bli af Edra vänner?[36]

Folket av stånd lämnade staden och pöbeln strök omkring. Det var en situation som signalerade fara. Till slut fick de besked om att universitetet kunde lämna Moskva och den 31 augusti gick de ut i ärende att köpa hästar till resan. Dagen var varm och solig och de hamnade så småningom på ett ”sämre traktörsställe” för att få något att dricka:

> Ärnen I resa ut från Moskvá, mina Herrar? Frågade en medelåldrig man med skägg, och satte sig på bänken midt emot oss. – Ja vi ärna resa idag – ”Men vi resa ej, vi blifva qvar att försvara vår moder Moskvá”/…/ ”I ären utlänningar mina Herrar.” – Ja vi äro Svenskar /…/ vi äro på Kejsarens befallning hitkomna för att gifva anledning till närmare vänskap mellan Er och vår nation – ”Ja, vi tro Er mina Herrar, sade han ganska vänligt efter några minuters tystnad, I ären så unga

—

[34] Ehrström (1812–1813), den 16 (28) juli 1812.
[35] Se till exempel den 25 augusti (7 september) 1812 då han skriver: ”För utländningar blir det hvarje dag farligare att synas ute på gatorna; så snart det sämre folket hör att man talar illa Ryska, eller i synnerhet att man talar ett språk som de ej förstå, så är man straxt i fara att blifva ansedd för Fransos, fasttagen, förd i arest och kanske misshandlad. /…/”.
[36] Ehrström (1812–1813), den 30 augusti (11 september) 1812.

> och sen så beskedliga ut; I kunnen ej vara franska spioner som vi i början trodde – Edra landsmän göra nu ett med oss mot Illgerningsmannen. Gud välsigne Er och gifve Er en lycklig resa"[37]

Snarlika händelser som den som här utspelade sig på en krog i Moskvas utkanter, förekommer på fler ställen i dagboken. De blev misstänkliggjorda, fick frågor om sin bakgrund, sina ärenden i landet och uttryckte sin nationella härkomst och lojalitet med kejsaren. Ehrströms flexibla och flytande nationella identitet är ett genomgående tema och som Wassholm framhåller så tycks det inte ha funnits någon egentlig motsättning att kalla sig både svensk och finsk under den här tiden.[38] Däremot kallade sig Ehrström aldrig i egentlig mening för rysk, enbart rysk undersåte.

I citatet framställs också Ehrströms vistelse i landet som en vistelse där det centrala var att skapa vänskapsrelationer mellan två nationer och även om det i sammanhanget uttalades i en situation där det var angeläget att påvisa sin lojalitet med ryssarna, så var det en viktig grundföresats för resan som helhet.

Den dialogform som presenteras ovan är typisk för dagboken. Att framställa en händelse på detta sätt ger ett direkt intryck, det är en närhetsstrategi. Allt sker i presens och läsaren blir själv ett ögon/öronvittne. Konsekvenserna av detta sätt att beskriva en händelse är att den upplevs som sann och ger en känsla av intimitet och samhörighet med det skildrade. Resenären/författaren framställs som en aktör bland andra aktörer. Han skriver inifrån och ut och i och med detta blir den auktoritära avståndsberoende berättarpositionen ersatt av en icke-auktoritär sådan. I den direkta dialogformen försvinner bearbetningen av upplevelsen och av texten. Allt sker här och nu, om än bara skenbart. Formen ger även röst åt andra människor än berättaren och framställer dem som mänskliga och som enskilda individer.

Ehrströms dagbok har i just detta avseende starka likheter med många kvinnliga reseskildrares texter, vilka ofta återgav sina upplevelser med hjälp av en retorik i nutid. Litteraturvetaren Katrina O'Loughlin menar att detta var ett sätt att ge texten auktoritet och sanningsvärde, vilket var särskilt viktigt för kvinnliga reseskildrare, men det var också ett sätt att representera sig själv som ett aktivt subjekt vilket agerar inifrån den upplevda kulturen.[39] Varför Ehrström valde dialogformen kan vi ju enbart spekulera kring, men effekten blir att händelsen upplevs som direkt beskriven och med stort sanningsvärde, liksom att de människor som Ehrström beskrev får ett eget utrymme i texten, deras röster hörs, om än så bara som en form av sanningsstrategi.

Den 1 september 1812 lämnade de till slut Moskva och det är med sorg, saknad och en dos romantisk nostalgi som Ehrström beskriver avskedet:

—

[37] Ehrström (1812–1813), den 31 augusti (12 september) 1812.
[38] Engman 2000, s. 308.
[39] O'Loughlin 2001, s. 419 ff.

> Hästarne äro ankomne. - Skynda, skynda! Ropas det på gården. /…/Jag sitter på min Teléga, vår karravan skrider sakta framåt /…/ nu är jag på stora landsvägen till Sibirien – Jag ser mig ej mera omgifven af Moskvás byggnader, utan af krigsrustningar /…/ Det blir skymt, der mörknar – en stark eldröd aftonrodnad hvilar öfver Moskvá, hvars torn småningom försvinna /…/ Moskvá!, mottag min sista hälsning![40]

Vad som dock skedde i och med uppbrottet från Moskva var att den förtrogenhet och kontroll de till viss del ändå haft över sin vistelse i staden delvis försvann. De reste fortfarande med välbekanta män och ynglingar från universitetet, men samtidigt var situationen en annan. Kontrollen och förtrogenheten var bruten, det var en resa som inte var planerad och som flyktingar på väg mot Nishnij Novgorod var de också beroende av människors välvilja på ett helt annat sätt än tidigare.

När det förtrogna går förlor – Möten, konflikter och omvänd uppmärksamhet

Resan från Moskva beskrivs både som enformig och äventyrlig. De mötte vänliga människor i byarna de reste igenom. De såg fångtransporter och förfasade sig över behandlingen av franska fångar. De sov obekvämt, åt kålsoppa och svartbröd och Ehrström beskriver hur han saknar sitt fädernesland, detta Finland som gång efter annan beskrivs som ett förlorat eden.[41] Han fick order av universitetets rektor att hålla sig till gruppen, det var farligt för en främling att vandra ensam. Den 9 september befann han sig i staden Wladimir där sällskapet stannade i några dagar. Då han ville se sig omkring i staden kom han på några knep för att kunna röra sig mer obemärkt:

> Jag har klätt mig vårdslöst då jag velat gå ut, och tillika försett mig med ett skålpund nötter i fickan. I det jag gått efter gatorna har jag med stor ifver ätit nötter och synts vända hela min uppmärksamhet på huru jag skulle få sönder skalen. Jag har undvikit att fixera dem jag mötte, och lyckats derigenom ej blifva bemärkt af någon. /…/[42]

Det gällde att som utlänning kunna passera osedd. Uppmärksamheten beskrivs i Ehrströms fall inte enbart som icke önskvärd, utan som rent av farlig och hotfull. Samtidigt är det en hotbild som i stora drag liknar några av de situationer som Hauswolff beskrivit. Det är en rädsla för den anonyma massan, folket. De som inte överrensstämde med resenärens egen sociala tillhörighet. I uttryck som: ”så

—

[40] Ehrström 1812–1813, den 1 (13 september) 1812.
[41] Se till exempel Ehrström (1812–1813) den 3(15) september 1812. Om längtan till Finland, se till exempel den 10 (22) september 1812.
[42] Ehrström (1812–1813) den 9 (21) september 1812.

snart det sämre folket hör att man talar illa Ryska”[43], ”hopar af pöbeln stryka omkring”, så framkommer denna oro.

Den 18 september 1812 anlände Ehrström och hans sällskap till Nishnij-Novgorod där de fick rum i kretsskolan på Iljinka gatan.[44] Ehrström tillbringade mycket tid med att promenera i staden och under en av dessa promenader gjorde han en ny bekantskap, vilken han kallade ”min första bekantskap i ett egentligt Ryskt hus”[45]:

> Det var i förrgår om morgonen, jag gick ned åt Nedra-Torget, efter Iljinka-gatan. Framför mig såg jag en man, som gick långsammare än jag och således hann jag snart upp honom. Då jag kom närmare kände jag igen honom att vara vår midt emot boende granne Andréj Ivanovitsch Jagodínskej /…/ Jag såg på honom, han såg på mig – jag hälsade /…/
>
> Jagodínskej: Ah! – Ni bor midt emot oss i kretsskolan, är det icke så?
>
> Jag: Alldeles så /…/
>
> Jagodínskej: /…/ ni är utlänning, är det ej så?
>
> Jag: Jo, jag är svensk, och har blott sju månader varit i Ryssland. Min hembygd är i Nya Finland, och jag är således Rysk undersåte sedan hösten 1809.
>
> Jagodínskej: Har ni ej ledsamt här i vårt Nìshnej? /…/

Ehrström blev inbjuden till titulärrådet Jagodínskej och redan samma kväll gick han dit:

> [jag] blef med största höflighet och artighet mottagen. /.../ Jag dröjde der från klockan fem, ända till klockan åtta om aftonen, och hela denna tid var som en beständig examen. Jag hade nöjet att göra redo för lefnadssätt, inrättningar, styrelse o.s.v. i mitt Fädernesland – man frågade om mina kläder voro här gjorda, och då jag sade att de voro från Åbo, betragtade de dem noga, och förundrade sig öfver att man i Sverige gör dylika kläder och till om med efter samma mod som här. – Ack om I mina vänner vissten hvad det är för ett nöje att i främmande land blifva frågad om sitt Fädernesland. /…/ Här ser I nu min första bekantskap i ett egentligt Ryskt hus /…/ Älskade vänner! Om I kunnen något bidraga att göra Ryska officerares vistelse i Finland angenäm, så gören det! – Tänken på Er Vän, som i Ryssland skulle förgås af saknad och ledsamhet, om han ej funnit ädla, deltagande, gästfria menniskor! Och Ottelin? – frågen I – har ej han deltagit i denna bekantskap? – Nej tyvärr! – Ottelin/…/ är sjuk i frossan![46]

Ehrström hamnade här i centrum för omgivningens frågor och intresse, vilket är något som ofta beskrivs i dagboken, men det upplevdes inte alls som hotfullt

—

[43] Ehrström (1812–1813) den 25 augusti (7) september 1812.
[44] Ehrström (1812–1813) den 18 (30) september 1812.
[45] Ehrström (1812–1813) den 24 oktober (5 november) 1812.
[46] Ehrström (1812–1813) den 24 oktober (5 november) 1812.

eller oönskat. Ehrström riktigt njuter av uppmärksamheten och möjligheten att få tala om sitt ”Fädernesland”.

En omvänd uppmärksamhet behöver inte beskrivas som hotfull, men det är fortfarande viktigt varifrån den har sitt ursprung och i vilken situation den uppkommer. Favrets uttryck, ”en iscensatt personlighet”, stämmer även in här. Att han var ensam om att göra bekantskapen var han noga med att påpeka, Ottelin var inte med!

Hur just förtrogenheten och kontrollen över en resa går förlorad och vad som då sker kan illustreras med ett exempel ur en annan svensk rysslandsskildring. Anders Winberg reste som fånge i Ryssland 1790, då hans skepp gått på grund efter utbrytningen ur Viborgska viken. Överlämnandet till den ryska sidan beskrivs som en lugn och inte särskilt våldsam händelse:

> Vi blevo ganska väl bemötta. Så många av officerarna som kunde franska eller tyska språket sökte på alla sätt uppmuntra mig. De kommo togo mig i hand och sade: Vi äro ju vänner nu. Jag frågade: När hava vi annat varit? Det är sant, svarade de. Det är endast Konungen – och tillade jag Kejsarinnan som äro ovänner.[47]

Under fångenskapen, som inte varade mer än två månader, reste Winberg via Reval och flera andra mindre städer till Novgorod och sedan vidare mot Jaraslav (dit de dock aldrig hann anlända). Winberg reste med ett flertal svenska medfångar, men till skillnad mot de resenärer som på mer frivillig basis reste i Ryssland, styrde inte Winberg över resans mål och villkor. Samtidigt var fångenskapen inte särskilt sträng, så till vida att de hade möjlighet att röra sig tämligen fritt i de städer de besökte. En dag fick han besök av en rysk präst:

> En av de ryska prästerna besökte mig d. 26 [augusti]. Ehuru det var på förmiddagen var han redan full. Det tycks som ryska prästerskapet gått ed på att öva sig i supandet. Prästen talte latin. Underligt och fägnesamt. Efter ett par dagar besökte jag honom igen. Han visade mig då sitt bibliotek /…/ I ett rum visade han några på väggen hängande tavlor /…/ Jungfru Maria – apostlarnas porträtter /…/

Även om prästen beskrevs som full och talandes en märklig form av latin, var det inte förrän Winberg mötte prästens hustru som mötet utmynnade i en mer direkt konfrontation. Mötet avslutades dock med både brännvin och bönor:

> med prästens hustru blev en hel komedi. Hon ville äntligen att jag skulle korsa och buga mig för Jungfru Maria och krucifixet, visade huru jag skulle hålla fingrarna, korsade och bugade sig och bad mig göra så med. Jag sade till prästen, att sådant gör man intet i Sverige och lossade mig intet giva akt på vad hon sade och gjorde. Prästen tog mig i hand för att visa mig något annat. Hon kom efter, tog mig i armen, ropade pope, och korsade sig. Mannen ledde flera gånger bort

[47] Winberg 1967 [1789–1790], s. 8.

> henne, men hon kom igen. /…/ Efter komedins slut frambars förfriskning, brännvin, ryskt och franskt, och bönskidor.[48]

Winbergs beskrivning av den ryske prästen faller väl inom ramarna för hur ryska präster generellt porträtteras i reseskildringarna under perioden, dvs. som okunniga, alkoholiserade och på många sätt ansvariga för de lägre klassernas ociviliserade tillstånd.[49] Att Winberg refererade till händelsen som en ”komedi” återknyter till detta synsätt, där den ryska religionsutövningen ses som exempel på efterblivenhet och vidskepelse och där den religionsutövande allmänheten ansågs oupplyst och en smula löjeväckande. Men förutom den aspekten av situationen som skildras ovan, är det den direkta kontakten och konflikten som är intressant. Det är ett här och nu som beskrivs, en händelse där resenären själv tilldrar sig uppmärksamhet och där detta leder till en konflikt.

Här ställs resenärens seder och bruk, hans religionsutövning, mot värdens/-värdinnans dito. Att resenären själv hamnar i centrum för invånarnas nyfikenhet och uppmärksamhet, är starkt beroende av de villkor under vilken resenären vistades i landet. Detta påverkade i sin tur också skildringen av landet. I centrum för uppmärksamheten, i ett ryskt prästhem, utmanas en resenärs föreställningar och normer på ett sätt som inte kunnat ske då resenären tryggt kunde luta sig tillbaka på en klass- och nationsbunden förtrogenhet.

För Ehrström innebar resan från Moskva att han kom att ställas inför nya situationer där han, liksom Winberg och Hauswolff, själv hamnade som föremål för omgivningens uppmärksamhet. Kuczynski menar att detta ofta kunde leda till att situationen uppfattades som hotfull; maktförhållandena ruckades och resenären förlorade den så viktiga kontrollen över resan.[50] I Hauswolffs beskrivningar av sina ryska möten, har vi dock sett att uppmärksamheten inte enbart betraktades som ovälkommen och hotfull, den kunde även uppfattas som smickrande. Samtidigt var det viktigt just varifrån den kom.

Den ryska religionsutövningen är, som tidigare nämnts, något som utmålas som det mest avvikande i Ryssland. Men när Winberg i citatet ovan, beskrev hur han vägrade göra korstecknet, eller buga inför helgonen; ”sådant gör man intet i Sverige”, så beskrev Ehrström hur han istället gick sina nya ryska bekanta till mötes och gjorde just det. Som gäst hos Jagodínskejs beskriver Ehrström hur de ofta övertalade honom att stanna kvar och äta kvällsmat: ”då har jag alltid varit i största fara att af Fruntimren blifva omvänd till Grekiska Religionen.”[51] De tyckte att det var märkligt att han som kristen inte bar kors om halsen och att han inte gjorde korstecknet:

—

[48] Winberg 1967, s. 87.

[49] Se tidigare kapitel 5(Winberg 1967, s. 79 f.) Se även Wolff 2001, s. 167 ff. och Wolff i Hagen Schulz-Forberg (2005).s. 129 ff.

[50] Kuczynski 2003, s. 38 f. Se även föregående kapitel.

[51] Ehrström (1812–1813) den 18 (30) november 1812.

> /.../alldrig kan Er andagt vara så stark som vår, då vi buga oss och göra det heliga korset på våra bröst – Se så här skall Ni göra – " – och så för hon mig framför ett helgon, lägger ihop mina fingrar och lär mig med den ena handen att korsa mig och med den andra bugar hon mitt hufvud – Och jag – har ej annan utväg än att – lyda.[52]

Både Winberg och Ehrström beskriver att det var kvinnor som försökte få dem att iaktta de ryska religiösa ritualerna. Det var kvinnorna som skildrades som mest religiöst nitiska: "Jag skulle hålla af Er som en Bror, blott Ni hade samma religion som vi" utbrast Matróna Andrevna i dagboken. Episoden avslutades med att Jákof Jákovlevitsch Sogárin, rysk ämbetsman och vän till familjen Jagodinskej, lätt överseende slätade över "omvändelseförsöket", men likväl försökte få Ehrström att förstå att de yttre religiösa uttrycken var viktiga i landet:

> Hos oss får hvar och en tänka och tro hvad han vill /.../ vår och Er religion är i grunden detsamma, och egentligen blott ceremonierna skilja oss; men jag skulle likväl råde Er, att då ni är i här i Níshnej kommer i en Rysk kyrka, korsa Er; ty det är här ovant att se någon komma i kyrkan och ej iagttaga denna utvärtes vördande betygelse mot Gudomen /.../ – Hvad menen I mina vänner att jag gör? Hvad skulle I göra i mitt ställe? Jag – korsar mig, och det så andägtigt som någon Rysse. Och hvarföre skulle jag ej göra det? – Det högsta väsendet ser ej till utvärtes ceremonier, utan till själens tankar och hjertats känslor /.../[53]

Till skillnad från Winberg beskriver Ehrström hur han gick sina ryska vänner till mötes. Han beskriver hur han, precis som Sogárin, såg de yttre uttrycken som mindre viktiga. Det var själens och hjärtats övertygelse som var relevant. Samtidigt framställer han det som en situation där han ställdes under ett visst mått av tvång: "Hvad skulle I göra i mitt ställe?"

Winberg var predikant, en kyrkans man, Ehrström en student, förvisso från ett kaplanshem, men mer en litteraturens och vitterhetens man än något annat, under den period som behandlas här. Winberg besökte den ryska prästens bibliotek som fånge och trots ett visst mått av rörelsefrihet så var hans vitelse inte frivillig. Ehrström beskriver sin bekantskap som angenäm och spännande.

Det spelar stor roll vem som reser, under vilka förutsättningar, för att vi ska förstå varför en beskrivning ser ut på det ena eller andra sättet. Och som exemplen visar så finns det olika vägar att nalkas det främmande och annorlunda. Men gemensamt för de båda beskrivningarna är att en rysk religiös övertygelse beskrivs som både ytlig, utan djup och samtidigt allt för nitisk. Att det är kvinnor som framställs som mest påflugna i sina försök att få den svenske besökaren att iaktta ryskortodoxa religiösa ritualer är även symptomatiskt för en för perioden mer generell syn på kvinnlig bildning och religiositet. Kvinnorna ansågs som

—

[52] Ehrström (1812–1813) den 18 (30) november 1812.
[53] Ehrström (1812–1813) den 18 (30) november 1812.

bekant som mer känslostyrda än män och ansågs sakna det förnuft som var en förutsättning för bildning och medborgarskap. Prästen beskrivs som full, men inte religiöst hysterisk. Han hade ju trots allt även sitt bibliotek, sina böcker och där fanns ju en möjlighet till möte. Det var kvinnan som bidrog till att situationen mynnade ut i en ”komedi” och i Ehrströms fall var det mannen, Sogárin, som klev fram för att föra in förnuftet i diskussionen.

När förtrogenheten rämnade och oväntade situationer uppstod, försvann den distans som annars ofta var närvarande. Med det förtrogna följde trygghet, smidighet och möjligheter att få landet visat för sig. Avsaknaden av densamma kunde leda till konflikter, konfrontationer, men också till intimitet, närhet och omvända betraktelser. Främlingen, den egendomlige ryssen, betraktade främlingen, den egendomlige svensken och där någonstans kunde de kanske mötas.

Samtidigt är det viktigt att påminna om att texterna är starkt kopplade till diskursiva konstruktioner kring det ryska och kring reseskildringar som genre. Ehrström framställde sig själv som en man med förmåga att närma sig det ryska. Han beskrev hur han försökte lära sig språket, hur han sökte kontakt och uppskattade inbjudningar från befolkningen. Med detta följer att han även skaffade sig en legitimitet att beskriva och tala om Ryssland. Ehrström lämnade Nishnij-Novgorod den 1 april 1813. Han beskriver hur han redan hade glömt alla umbäranden och olägenheter flykten medförde genom sitt umgänge med de goda invånarna:

> Jag är glad att hafva lärt känna Ryska nationen inuti dess hud och att äga en erfarenhet som strider mot de flesta utländningars hvilka begifvit sig till Ryssland för att få beskåda råheten och barbariet, och som alltför öfverflödigt funnit hvad de sökt /…/ Redan innan de komma till Ryssland hafva de en afgjord fördom emot allt Ryskt, och de äga sedan hvarken öga eller öra för annat än det som besannar /…/ deras fördom. – Hvad mig angår så befann jag mig väl, mycket väl i Ryssland, och ville gärna lefva och dö der, om icke jag förut ägt ett Fädernesland /…/ Jag kan ej neka Finska karekteren min högaktning – men den Ryska har, med alla sina villfarelser (om man så vill ha det) något älskvärdt, som oemotståndligt drar en till sig /…/ Jag talar/…/ om de verkliga Ryska Ryssarne.[54]

Att särskilja sig från andra resenärer var viktigt och i den kritik som Ehrström framförde mot andra rysslandsresenärers trångsynthet och fördomsfullhet vilar också ett upphöjande av den egna exklusiviteten och kompetensen. [55] Ehrström hade rest med ett öppet sinne och på så vis kunnat komma den ryska kulturen nära; ”inuti dess hud”. Han hade upplevt det ”äkta” Ryssland, till skillnad från andra resenärer som bara sett vad de förutsatt sig att se. De hade aldrig kommit under ytan.

—

[54] Ehrström (1812–1813) den 1 (13) april 1812.

[55] Se Mills 1991 s. 80 för en diskussion om hur kompetens och exklusivitet framhävdes genom kritik av andra texter. Se även Lidström 2005, s. 154 f.

När resenären är en man

Beskrivningarna av Ehrströms ryska möten har vissa likheter med Hauswolffs. Beskrivningarna av resan och kontakterna som knyts är i båda dessa resenärers texter utförligare än i många av de andras. Det resande och skrivande subjektet mer närvarande. Men det finns även skillnader som inte kan förklaras som individuellt betingade. Bakgrunden till Ehrströms ryska resa var specifik. Ingen annan resenär reste med ett uttalat syfte att lära sig ryska. Ingen annan resenär reste med ett universitetsfölje och så vidare, men samtidigt föll även Ehrström in i mönster som återkommer i både andra rysslandsskildringar och i reseskildringar överlag.

I förhållande till Hauswolffs resedagbok, liksom i jämförelse med andra kvinnliga resenärers texter, är det framför allt den lärda, ibland något auktoritära rösten som framhävde sin kompetens som resenär och författare, som är den stora skillnaden. Ehrström var en bildad ung man med litterära ambitioner och detta återspeglas i hans beskrivningar av resan.

Ehrström hade en tydlig förebild som han återkomer till i sin resedagbok och det är Nikolaij Michajlovitj Karamsín[56]:

> Hans stil har något tycke af Sternes uti Yoricks Sentimental Yourney (hvaruti jag blott tittat men som jag önskar läsa innan jag lämnar Níshnej Nóvgorod) men det är ändå icke Sterne. – Huru lycklig vore jag ej, om jag kunde gifva dessa blad någon teinture af Karamsín – men jag inser hur fruktlös min önskan är – Utom det att han är Karamsín, det vill säga Gracernas älskling, så är vår plan och våra omständigheter helt olika. Han reste som en rik, fin, och sjelfständig adelsman som reser för att resa, besåg vad han ville, gjorde bekantskap med hvem han ville behöfde ej neka sig någonting. – Jag, en liten obetydlig varelse, bortblandad bland antalet af discentes vid Moskovska Universitetet, får nöja mig med att se det som äfven tiggaren kan se, och får vara tillfreds med de bekantskaper ödet och slumpen skaffar mig. /.../[57]

Ehrström reflekterar här över sin egen roll som författare och resenär och undrar om han själv kan tyckas egenkär då ”jaget” förekommer så ofta: ”en sak I men ej jag kunnen dömma.”[58] Det är den lärda och bildade unga mannen som skriver och det blir återigen tydligt hur pass riktad texten är utåt, mot sin publik, de vänner som väntar där hemma: ”Karamsín skref endast bref till sina vänner, jag skrifver under samma titel, men en dagbok.”[59]

—

[56] Karamzín var en av de för tiden mest inflytelserika ryska författarna och samhällsdebattörerna. Han var rikshistoriograf sedan 1803, översatte pjäser, skrev noveller och kom så småningom att ge ut en rysk historia som främst behandlade de ryska tsarernas historia. Han var starkt konservativ och vurmade för autokratin. Hans resebeskrivning ”Bref af en rysk resenär” från Europaresan 1789–1790 gavs först ut som följetong i ”Moskovskij Journal” 1791 och 1792. Se *Nordisk Familjebok. Uggleupplagan 13*, s. 901 f. Stockholm 1910.
[57] Ehrström 1812–1813, 18 (30) november 1812.
[58] Ehrström 1812–1813, 18 (30) november 1812.
[59] Ehrström 1812–1813, 18 (30) november 1812.

Det resande och skrivande subjektet, ”jaget” i texten, är i både Hauswolffs och Ehrströms dagböcker påtagligt närvarande till skillnad från de tidiga skildringarna där det oftast är ett kollektivt ”vi” eller ett något distanserat ”jag” som återberättar händelser och betraktelser. Det är två helt skilda sätt att skriva och beskriva resor som vi står inför. Det torra, torftiga mot det målande och yviga. Men även om Ehrströms och Hauswolffs texter har vissa likheter i det att de är både mer personligt hållna och beskriver möten med befolkningen, är det en stor skillnad att de som man respektive kvinna hade olika gränser att förhålla sig till.

Den första och mest påtagliga skillnaden mellan de två är sätten de reser på. Det kan tyckas så självklart, nästintill banalt, men bara det faktum att Hauswolff aldrig skulle kunnat resa på så sätt som Ehrström gjorde är centralt för att vi ska kunna tala om skillnader och likheter mellan mäns och kvinnors texter. Hauswolff var en medföljande dotter. Ehrström var student. Hauswolff hade aldrig kunnat inta Ehrströms roll och inte någon av de andra manliga resenärernas heller. Förutsättningen för hennes resa var att hennes far hamnade i fångenskap och att hon följde med. Genom hela dagboken finns fadern närvarande och hon påpekar också att han ska få läsa dagboken då de kommit hem.

Ehrström å andra sidan reste i rollen som student och med ett tydligt uppdrag: att lära sig ryska och utveckla det ryska språket i Finland. Förutom dessa olika utgångspunkter för resorna, som var beroende av kön, så var även ämnena de berörde, eller inte berörde i sina respektive texter starkt könskodade.

Hauswolff uppehöll sig inte gärna vid ämnen så som politik eller historia. Dels handlade det om konvention, att kvinnor skulle beskriva ämnen som var passande för deras kön. Dels handlade det om möjligheten till bildning, vilken var starkt begränsad. När Ehrström reste genom landet och beskrev naturen, vägarna och byarna, inflikade han även långa översättningar av ryska visor, dikter och pjäser. När han såg uppsättningen av *Karl XII* blev han så emotionellt berörd att han återgav hela pjäsen.[60] Han förmedlade korta historiker över städer och härskare och flera sidor användes åt att förklara den ryskortodoxa lärans spridning och ursprung.[61] I passager som dessa är det den lärda resenären, som med bildning och förfining förmedlar kunskap om landet han genomreser, som framträder. Det är en berättarröst som andas auktoriet och samtidigt avstånd till det beskrivna:

> Wladimir är en af Rysslands äldsta städer. Den är anlagd, enligt några historieskrifvares uppgift af Furst Wladimir Svätoslavitsch, då han i slutet af 900-talet tågade omkring och Ryssland för att kringbreda Kristna religionen och enligt andra af Júrej Wladimirowitsch Dolgorúkoj i medlet af 1100-talet. /…/[62]

—

[60] Ehrström 1812–1813, den 2 (14) juli 1812.
[61] Ehrström 1812–1813, den 24 december 1812 (5 januari) 1813.
[62] Ehrström 1812–1813, den 9 (21) september 1812.

Hauswolff skrev aldrig på det viset och som Sara Mills understryker så hörde det till ovanligheterna att kvinnor gjorde det. Det gällde att hålla sig inom de gränser som femininiteten uppställde. Att gå utanför dessa var ett risktagande.[63]

Ytterligare en väldigt påtaglig skillnad mellan Ehrströms och Hauswolffs texter rör beskrivningar av det motsatta könet. Som jag visat i det föregående kapitlet så beskrev Hauswolff mycket ingående sin vänskap och sina möten med ryska kvinnor. Beskrivningarna skedde både utifrån vad Mills kallar en femininitetens diskurs, där kvinnor uppmuntrades att beskriva relationer mellan kvinnor och de områden som ansågs höra samman med den kvinnliga sfären och ett avståndstagande där betraktelser byggde på stereotypa beskrivningar av kvinnor och ryska folk överlag. Beskrivningar av män var däremot sällsynta och i synnerhet undvek Hauswolff att skriva något som berörde romantiska möten, med undantag av incidenten med sobelskinnsmuffen.

Ehrström å andra sidan beskrev med stor inlevelse sina möten med ryska kvinnor och dröjde gärna vid beskrivningar av deras utseenden, deras reaktioner på hans flirtiga kontaktförsök och jämförde ständigt de ryska kvinnorna med de finska.[64] Under sin resa från Moskva till Nishnij – Novgorod fick de övernatta hos en kvinna och hennes yngre syster:

> Hvad skrifver du? Sade värdinnans vackra nittonåriga syster /.../ – ”Kan du läsa skrifvit?” frågade jag – jo – ”Nå så läs” – Hon såg i papperet. – ”Åh det är ju ej Ryska, det kan jag ej läsa” – Skall jag säga hvad jag skrifver – ”ja säg” – Jag skrifver om Dig – ”Åh! Nå hvad skrifver Du? – ”Läs” - Jag kan ej läsa det – fy hvad du är stygg, som ej skrifver på Ryska – ”Skall jag säga hvad jag skrifver?” – Säg - ”Jag skrifver att Du är en söt och älskvärd flicka” – Åh! – Sade hon rådnande och gick ut, kastade från dörren en blick på mig; jag vet ej om jag förstod den, men jag vet att jag aldrig skall glömma den, då jag läser dessa rader.[65]

Det var aldrig några direkta kärlekshistorier som beskrevs, mer flyktiga romantiska kontakter. Den som fick mest utrymme är den bekantskap Ehrström gjorde med Jagodinskejs dotter, och hennes väninna Ánna Seménovna. Han kallade deras relation för ”en liten roman”.[66]

De bodde i huset mittemot och under en av Ehrströms promenader i staden fick han syn på de två kvinnorna som satt vid ett fönster och tittade ut. Ehrström återger i dagboken en dialog mellan honom själv och de två kvinnorna och han fick även tillfälle att stöta på dem då de var ute på promenad. Om Ànna Seménova skriver han att hon gav ”ett behagligt intryck – Hennes ansigte var skönt,

—

[63] Mills 1991, se till exempel s. 82 och s. 42.
[64] Se till exempel Ehrström 1812–1813, den 14 (26) september 1812 och Ehrström 1812–1813, 13 (25) juni 1812.
[65] Ehrström 1812–1813, den 16 (28) september 1812.
[66] Ehrström 1812–1813, den 9 (21) oktober 1812.

hennes blick mild och hennes röst rörande och uttrycksfull."[67] Hon skulle dessvärre inte stanna i Níshnej, utan var endast där på besök. Han avslutade episoden med en moralisk fundering:

> Hvad sägen I då om flickor, som i fönstret spela Romaner med främlingar? Jag fördömmer icke dessa. Deras samtal och deras sätt att uttrycka sig var mer blygsamt än att jag skulle våga tadla dem – men om någon frågade mig om jag önskade att min syster eller min älskarinna handlade på samma sätt, så blefve mitt svar superlatift nekande.[68]

Den närhet till det beskrivna som ofta präglar Ehrströms texter försvinner här i en moralisk fundering som anspelar på dessa ryska kvinnors annanhet, på deras bristande karaktär och anständighet.

I speglingen mot det egna, finska kvinnor, Ehrströms kvinnor, systrar och älskarinnor, så tydliggörs normerande gränser för kvinnors beteende i det offentliga, eller här snarare i ett mycket symboliskt gränsland mellan privat och offentligt. Mitt emellan gatornas frihet och hemmets hägn, hängde de ut genom fönstren. Kvinnorna må varit vackra och intagande, men deras beteenden föll trots allt utanför könsbundna normer för ett moraliskt oklanderligt beteende. Ehrström, som så ofta försökte komma nära, tog istället ett kliv tillbaka.

I jämförelse med Hauswolffs text, där romantik och kärlek är så gott som frånvarande, är Ehrströms dagbok fylld med beskrivningar av kvinnor och hans försök att skapa kontakt. Men här urskiljer han sig även från de övriga resenärerna. Som vi sett tidigare skrev svenska resenärer om kvinnor och köns- och genusrelaterade praktiker, men beskrivningarna byggde på ett stort avstånd till de skildrade objekten. Kvinnorna betraktades på håll och oavsett om omdömena utföll till deras fördel eller nackdel, så var avståndet intakt. I det avseendet skiljer sig både Hauswolff och Ehrström från övriga resenärer, men även om de båda beskrev möten med kvinnor så är utgångspunkterna väldigt olika.

I Hauswolffs fall var det vänskapsrelationerna som stod i centrum, medan det i Ehrströms fall var de romantiska som tar störst utrymme. För Ehrström var det möjligt att beskriva kvinnor och försök till romantiska inviter, medan Hauswolff inte hade möjlighet att uttrycka sig om det motsatta könet på samma sätt.

Avslutning

Individer har olika och ibland likartade diskursiva gränser att förhålla sig till. I fallet Ehrström och Hauswolff har jag visat på båda dessa varianter. Gemensamt för de båda är att de skildrade landet och folket ur ett långt mer dubbelsidigt perspektiv än många andra och i synnerhet Ehrströms text är präglad av en stark närhet och en vilja till möten och utbyten med befolkningen i landet.

—

[67] Ehrström 1812–1813, den 9 (21) oktober 1812.
[68] Ehrström 1812–1813, den 9 (21) oktober 1812.

Ehrström placerar ofta sig själv i centrum av berättelsen och på så vis skapar han en känsla av intimitet och autencitet. Detsamma gäller hans sätt att återge långa dialoger med människor han möter under sin vistelse. Bakgrunden till Ehrströms resa och flykt sätter sin prägel på texten. Syftet, att tillägna sig språket och kulturen, var något som förutsatte att resenären skapade ryska kontakter.

Men i och med det oväntade, icke-planerade uppbrottet från Moskva, försattes Ehrström i en ny situation. De kontakter och rekommendationer han tagit för givna i Moskva, framför allt umgänget i högre samhällsskikt med knutpunkter kring universitetet, förlorade delvis sin betydelse. Den funktionella förtrogenhet, som Mark Davies menar att resenärer ofta använde sig av i mötet med en annan kultur, rämnade och resenären ställdes inför situationer och möten som han/hon inte själv kunde kontrollera på samma sätt som tidigare.

När Ehrström beskrev tillståndet i Moskva då man inväntade Napoleons intåg och under resan därifrån, beskrevs detta i termer av hotfullhet och rädsla. Det var i synnerhet en rädsla för den anonyma ”massan”, precis som vi kunde se hos Hauswolff. Men det är också påtagligt att den nya situationen var gynnsam i fråga om att skapa nya kontakter och möten med ryska invånare. När det förtrogna och familjära försvann skapades nya möjligheter till möten, men också konflikter. Detta visar sig också i andra resenärers texter.

Ehrströms dagbok kan analyseras ur många perspektiv och jag har här enbart berört några urvalda stycken som på olika sätt besvarar frågor kring hur svenska möten med Ryssland kunde skildras under perioden. Som Johanna Wassholm visat i sin avhandling är Ehrströms dagbok full av uttryck för de många sätt som det nationella kunde uttryckas på under den turbulenta tid som det tidiga 1800-talet var. Något jag berört, men inte utvecklat vidare i analysen är hur tydligt och annorlunda det skrivande subjektet framträder i dagboken. 1800-talets allt starkare betoning på det personliga, konfessionella, subjektiva kan tydligt spåras i texten, liksom den uppmärksamhet som vänds mot naturen, det pittoreska och sublima. Mellan avsnitten där resan och vistelserna i landet skildras så är texten även full av litterära hänvisningar, författare och dramatiker, pjäser och folklore och skulle säkert vara av intresse både för fortsatta historiska, liksom litteraturvetenskapliga eller idéhistoriska studier, då den är fyllig både i fråga om omfång och innehåll.

Det jag framför allt velat betona är hur centralt mötet och närheten till det ryska är i Ehrströms text, men hur även detta förhållningssätt utsätts för glidningar och motstånd. Även Ehrström intog positioner som byggde på avstånd och betraktande, auktoritet och förfrämligande. I synnerhet när han beskrev den ryska religiositeten, kvinnors uppförande och i upphöjandet av den egna personen (i egenskap av den lärda och kunniga resenären). Slutligen och återigen, intog resenären olika positioner i texten vilka framför allt var beroende av faktorer så som kön, klass och nationell/kulturell bakgrund. Han var man, han var ung, han var akademiker och han var svensk/finsk/rysk undersåte med en

vilja att lära sig och förstå det land han reste igenom. Detta präglade texten från början till slut.

KAPITEL 8

Vi som kom, såg och skrev

Reseskildringar har och har haft, stort inflytande på hur omvärldsbilder skapats och hur gränser mellan det egna och det andra upprättats, reproducerats, men också utmanats. Det är en genre som har starka band till västvärldens utforskningar och erövringar av utomeuropeiska områden, men som också knyter an till ett bildningsideal, där framför allt nyttan med att göra korrekta observationer varit det centrala. Reseskildrare har ofta beskyllts för att ljuga och gränsen mellan fakta och fiktion har ofta varit flytande. Därför har det också varit så viktigt att betona den egna erfarenheten av resan, att leverera ögonvittnesskildringar och att betona att det som skrivits verkligen är sant. En reseskildring är en kunskapsprodukt som bygger på att kunskapen är *genomlevd*.[1] Och samtidigt som denna specifika och personliga erfarenhet är så central är det tidigare skrivna ytterst närvarande, precis som inom all form av litterär produktion. Resenärer har lånat av varandra, plagierat, polemiserat, konkurrerat och riktat sig ut mot omvärlden för att bli lästa. Men de har också skrivit dagböcker för en mindre krets, att läsas ur vid hemkomsten, eller kanske enbart för att hålla ordning på ett opålitligt minne.

De reseskildringar som använts i den här studien har varit av olika slag, både till form och innehåll: De tidiga 1700-talsskrifterna, kortfattade, lite torra. Bara vägsträckor och väderförhållanden, men bland detta, också avsnitt som rör folk och sedvänjor, möten med något annorlunda. Och så de senare, tidiga 1800-talstexterna, där orden flödat och känslorna stundtals svallat. Resenärerna har vistats i landet på olika villkor och olika platser: högreståndsresenärer på kortare besök i S:t Petersburg, krigsfångar på resa mellan små byar i nordöstra Sibirien, sjömannen som befann sig mitt i en av tidens största geografiska expeditioner, studenten på flykt från Moskva. Nej, det är inte någon enhetlig bild av hur Ryssland beskrivits som framträtt. Men trots all denna ambivalens, all denna olikhet, som i sig även är ett resultat, finns det också likheter mellan reseskildringarna.

Den övergripande problemformuleringen berörde hur resenärer uttryckte sina föreställningar om det egna och det andra i skildringar av en resa. Utifrån antagandet att resor möjliggör en artikulering av värderingar och normer kring kultur, etnicitet, kön, klass/status har jag studerat texter som svenska 1700-tals resenärer lämnat efter sig från sina resor i Ryssland och sökt svara på *vad* dessa svenska

[1] O'Louglin, 2001.

resenärer talat om, *hur* de har talat och *varför* de talat på de sätt de gjort. I allt detta finns också ordets gränser och de genrereglerande diskurser som styr skrivhandlingen. *Vem* som kunde skriva om vad och i så fall varför? eller varför inte?

Min historiesyn är påverkad av antagandet att språk formar och ger avtryck på de liv vi lever och de liv som levts. Orden som skrivs är inte överförda representationer av en verklighet, utan det som ger mening. Detta meningsskapande äger rum inom olika former av system och sammanhang. En utgångspunkt har varit att individer både har olika men även likartade diskursivt formade gränser att förhålla sig till, i mötet med och i beskrivningar av ett annat land. En övergripande frågeställning har kretsat kring hur resenärer positionerade sig själva i texterna i förhållande till dessa gränser och vad detta ger för effekter för läsningen. En annan har handlat om vilka diskursiva mönster som synligggörs i materialet. Genom att lägga vikt på några specifika resenärer och deras texter, liksom de diskursiva formationer som kan uttydas i ett större antal skildringar, har jag sökt skapa ett möte mellan det individuella och det generella. Mellan resenärers ”möte/n med Ryssland” och deras ”representation/er/ bild/er av Ryssland”.

När svenska resenärer skildrade Ryssland, var det inte *ett* Ryssland som beskrevs utan ett flertal. Diskurser kring utomeuropeiska folkslags egenskaper och grad av civilisation påverkade de svenska beskrivningarna av landet på många sätt. På sätt och vis var frågan ”är de civiliserade?” den fråga som flertalet av resenärerna, på olika vis och med olika svar, ställde i mötet med landet. Frågan krävde jämförelser mellan det egna och detta andra. Men det var också en ängslig fråga, en fråga som blottade främlingars osäkerhet och rädsla för det som upplevdes som annorlunda. I texten tog de måhända kommandot, men hur maktpositionerna intogs och förskjöts på plats vet vi inte mycket om. Dock, mötena med Ryssland och dess många folk var inte enbart möten som präglades av avståndstaganden och stereotypa förhållningssätt. Beroende på vem som skrev och under vilka förutsättningar fanns det även utrymmen för möten. Dessa kunde beskrivas som både ömsesidiga och konfliktfyllda. Trots fiendskap, rysskräck och en allmänt mörk europeisk rysslandsbild, fanns det tillfällen att knyta vänskapsband och utmana stereotyper.

Genom några enskilda fall har vi fått en inblick i hur resenärer skrev och positionerade sig själva i förhållande till något främmande. Här har både den skrivande individen och den kontext som denna befann sig inom, lyfts fram, men även hur centrala kategorier så som klass/status, kön, etnicitet, visat sig vara för hur en resa beskrivits. Resenärer har pendlat mellan olika förhållningssätt, de har hållit avstånd, men även närmat sig landet och folket. Hur dessa positioner intagits i texten har visat sig vara avgörande för hur mötet med landet beskrivits. Ett närmande kunde innebära en risk för konflikt och konfrontation, som till exempel i fallet med den svenske prästen Winberg och hans möte med den ryska prästens fru, men det kunde också innebära början till vänskap och en ömsesidig förståelse, som texterna av Hauswolff och Ehrström givit exempel på.

På en ytterligare nivå och om blicken tillåts vandra utanför en svensk-rysk kontext, så kan analyserna tolkas i ljuset av hur diskurser kring det europeiska och icke-europeiska utövade inflytande och även hur texterna i sig bidrog till att skapa distinktioner och avgränsningar kring det egna och det andra. Vad är Europa? Var hamnade Ryssland i denna gränsdragning? Resenären själv? Den osäkerhet som rådde angående Rysslands ställning inom eller utom Europa, innanför eller utanför civilisationen, framträdde i flera texter. Det var denna civilisationsgräns som resenärer så som Strahlenberg, men även Waxell och andra, försökte visualisera och upprätta. I utforskandet av det som sågs som okända områden samlades kunskap in. Kartor ritades och folkslag klassificerades och avbildades. Den ”linneanska blicken” som Pär Eliasson menar präglade periodens vetenskapsresor, var om än på olika vis, närvarande även bland dessa resenärer. I berättelserna om Ryssland och dess folk, ligger en civilisationshistoria inbäddad och i skapandet av denna övergripande berättelse medverkade även svenska resenärer.

På ett psykoanalytiskt plan skulle det kunna hävdas att förfrämligandet, avståndstagandet till det okända, är en så djupt rotad instinkt hos människan att den står utanför det påverkbara. Den *Andre*, speglingen av oss själva och därav också insikten att vi alla är främlingar för oss själva, signalerar ett hot som ska undvikas eller bekämpas.[2] En resenär måste navigera mellan både sitt eget främlingsskap i ett annat land och det som i detta land upplevs som främmande. Det är främlingar som möter främlingar. Men i det skrivna tar resenären, främlingen, kommandot över tolkningen av upplevelsen. Det är resenären som med sin text, skapar ny kunskap om land och folk.

Att navigera kring det okända – vetenskap och civilisation

Resor var en förutsättning för att inhämta information och i reseskildringar, naturalhistoriska verk, samlingar och förstås, på kartor, förmedlades kunskapen ut i Europa och Ryssland. Med exempel ur Philipp Johan von Strahlenbergs tryckta skildring, delar av den dagbok han förde 1721 och ur sjömannen, senare kommendörkaptenen, Sven Waxells beskrivning av den andra Beringexpeditionen, framkommer hur en vetenskapens diskurs kom att sätta sin prägel på texterna. För Strahlenberg var Europa, på ett intellektuellt plan, något avgränsat och distinkt: det var de europeiska ”lärda” och ”nyfikna” som väntade på information och att han räknade sig själv bland dessa framkom tydligt.

Problemet, som filosofer och kartritare grubblat över länge, kretsade kring var den fysiska gränsen mellan Asien och Europa låg. När Strahlenberg, i Tatischevs efterföljd, satte gränsen vid Uralbergen, blandade han det som Larry Wolff kallat filosofisk geografi med just en fysisk. Uralbergen sågs som ”naturliga”, gränsen var ”exakt” och skulle förbli så ”för alltid” och i polemiken gente-

—

[2] Kristeva, 1991. Se te x., s. 17.

mot andra kartritares gränsdragningar märks också den konkurrens som förelåg. Ryssland blev till en scen där olika aktörer i vetenskapens tjänst kämpade om företräden. I beskrivningar av jakten på olika folkgruppers religiösa föremål, i utbytet av information mellan resenärer och i utfrågningen av befolkningen, framträder det praktiska förfarandet när information samlades in.

Kartläggningen från rysk sida handlade inte enbart om att skaffa kunskap för ekonomisk, eller maktpolitisk vinnings skull, utan även om att kunna särskilja det asiatiska från det europeiska. Tsar Peters kartläggningar och även senare regenters, ses som ett sätt att särskilja ett europeiskt Ryssland från ett asiatiskt och blir en av flera symboler för hur Ryssland, med vetenskap och civilisering, närmat sig Europa. Något som påtalades även i svenska resenärers texter. Det resultat som analysen av Strahlenbergs och även Waxells texter mynnat ut i är att skildringarna av Rysslands gränsområden måste ses i ljuset av en alltmer detaljerad och inträngande form av kartläggning och kunskapsinsamling som ägde rum under hela 1700-talet. Men analysen visar också hur enskilda individer, i sin iver att föra kunskap vidare, att berätta sin historia, ge sin bild i ett internationellt kunskapssammanhang, också bidrog till den kunskapskolonisering som dessa områden både var och kom att bli, föremål för.

I beskrivandet av folkgruppers sammansättning, djur och natur, i jakten på religiösa föremål och i utbytet av information mellan resenärer, skapades och förmedlades kunskap som både kunde användas i praktiska maktpolitiska syften, och som bidrog till att skapa skillnader och upprätta gränser mellan ett Europa och ett, fortfarande otydligt definierat, Ryssland och Asien. Något som båda dessa tidiga resenärer hade gemensamt var det internationella sammanhang som de ingick i. Europa och Ryssland var givna referenspunkter, medan Sverige berördes ytterst sällan.

Med exempel ur Waxells text framkommer även hur olika former av kunskapssystem användes och ställdes mot varandra. I texten framgår det hur en erfarenhetsbaserad kunskap ställdes mot en teoretisk. I beskrivningen av den konflikt som uppkom ombord på skeppet S:t Peter, i synnerhet mellan botanikern Wilhelm Steller, och det mer praktiskt skolade sjöfolket, verbaliseras dessa två olika sätt att värdera och inhämta kunskap. De kolliderar och konkurrerar med varandra, men kan även tolkas i ljuset av att det är två olika sätt att resa som sammanfaller: dels omvärldsseglatsernas, med målet att kartlägga världens kustlinjer och upptäcka nya områden och dels detta nya, penetrerande sättet att resa och utforska världen, där områdens inre skulle kartläggas och inventeras efter de naturalhistoriska principerna. Detta präglar Waxells text, i synnerhet då han gång efter annan, använde sig av begrepp som ”erfarenhet”, ”sanning” och i hans skarpa kritik av vetenskapsmännens, geografernas bristande praktiska kunskap.

Inspirerad av Mary Louise Pratt och hennes begrepp ”Europe’s planetary consciuosness” ser jag i Strahlenbergs och Waxells texter, en ny form av om-

världsförståelse växa fram. Det är dock det praktiska förfarandet som jag särskilt vill betona. Det är *hur* information samlades in som står i främsta rummet och då resenärer, med hjälp av befolkningen, eller med utfrågningen som metod, samlade kunskap, framträder en bild av en resandets praktik. De möten som resenären utsattes för var centrala för att denna form av kunskapsinsamling skulle kunna fungera och det är också intressant att se den skillnad som förelåg i fråga om vilken sorts text som analyserats. Skillnaderna mellan Strahlenbergs publicerade skildring och den dagbok han och Messerschmidt förde var stora. I dagboken var det just denna kunskapsinsamlande praktik, med möten mellan människor, som stod i fokus. Den publicerade skildringen hade en tydligare riktning mot de europeiska lärda och byggde vidare på en skarpare uppdelning mellan Europa och Asien, civilisation och icke-civilisation.

En vetenskapens diskurs kom onekligen att sätta sin prägel på de texter som producerades om Ryssland och dess gränsområden. En diskurs som byggde på avstånd och detaljerad observation. I avbildandet av människorna på Kamtjatka, i bildernas komposition och i Waxells beskrivningar av dessa människor, är det just detta avstånd som blir påtagligt. Framför allt vid de tillfällen detta avstånd tillfälligt bryts. Waxell och Strahlenberg ingick båda i ett vetenskapens sammanhang, vilket inte var fallet med det stora flertalet resenärer och de kan båda ses som representanter för en, för perioden väldigt typisk, form av resande och beskrivande, där allt som kunde ge information och skapa kunskap var viktigt.

En jämförandets praktik

En av de frågor jag ställde inledningsvis berörde *vad* resenärer, på ett mer övergripande plan, talade om i sina texter. Vilka ämnen som berördes, vilka mönster som framträdde och vilka avvikelser som förekom. Jag diskuterade några texter som i stora drag berättade hur ryssarna *är*. Denna form av beskrivning överrensstämmer väl med vad andra forskare, så som Larry Wolff och Kari Tarkiainen, menar vara en allmänt mörk rysslandsbild. Samtidigt förekom det avvikelser. Som exemplet med den unge juridikstuderanden Carl Fredric Berlings skrift där han går till det ryska folkets försvar och ifrågasätter de olika laster som ryssarna ansågs skyldiga till. Men det som inte heller denna skrift lyckades frångå var den ordning som beskrivningarna byggde på. Det fanns en given ram för hur en beskrivning skulle vara uppbyggd och vilka ämnen en reseskildrare förväntades tangera i fråga om Ryssland. Oavsett slutsatser var resenärerna och författarna bundna vid denna ordning. Men resenärerna i den här studien beskrev inte ett homogent ”Ryssland”, utan ett rike befolkat av många folkgrupper som sträckte sig över stora landområden. Det har därför inte varit möjligt att här tala om en specifik svensk rysslandsbild, utan det har varit nödvändigt att urskilja olika sätt att tala om riket och dess befolkning, beroende på vem som reste, hur och var.

En diskurs om ”seder och bruk”, bröt jag ner till två teman som tydligt engagerat de flesta resenärerna i materialet, oavsett destination; kön och religion. Den ryskortodoxa tron, i synnerhet prästerskapet, beskrevs som det mest avvikande som svenska resenärer ställdes inför i mötet med ryssarna. Trots att de ansågs kristna var den ryskortodoxa trosriktningen en tydlig källa till motsättningar och förfrämligande. Detta bekräftar hur pass central religionstillhörigheten fortfarande var i mötet med en annan kultur och att den var avgörande för huruvida en nation, ett folk, ansågs vara civiliserade och senare upplysta eller inte. Ryssarna intog här en position mittemellan, de var kristna, men fortfarande väldigt annorlunda.

Att fixera folkslag, menar Pratt är det som tydligast ger dem en annan status. Här är avstånd en viktig faktor. Att beskriva folkgruppers religiösa utövning, deras äktenskap och sexuella relationer, var en praktik som genomsyrades av just stora avstånd till de betraktade. När de svenska resenärerna beskrev religions- och könspraktiker blir det tydligt hur ett begrepp som civilisation var något som bedömdes på en flytande skala och som alltid jämfördes med något annat. Detta framkom än mer tydligt då resenärer kom i kontakt med religionspraktiker som inte hade en kristen grund. I mötet med dessa religiösa yttringar förpassades den ryskortodoxa tron tryggt innanför civilisationsgränsen, den normaliserades, medan folkgrupper som nyligen antagit det kristna dopet, eller som inte gjort det alls, förpassades utanför denna gräns. Samtidigt är det viktigt att påpeka att det i dessa beskrivningar även förekom inslag av inbyggd samhällskritik och idéer om förlorade europeiska värden. Flera texter uppvisar starka band till myten om ”den ädle vilden”, vilka i slutändan dock utmynnade i ett avståndstagande, ett exotiserande och förfrämligande av de beskrivna grupperna.

I beskrivningar av ryska kvinnor och män och deras inbördes könsrelationer, framträdde ett måttlighetsideal som ryska folk aldrig lyckades hålla sig inom. Var kvinnorna inte för underkuvade, instängda, så var de för uppstudsiga, eller sexuellt ohämmade och hotfulla. Var männen inte brutala och våldsamma, så var de istället feminina och lata. En jämförandets praktik som utmynnade i ett upphöjande av en svensk/europeisk manlighetsnorm. En civiliserad, kontrollerad manlighet som med förfining, inte med våld, höll kvinnorna inom gränserna för ett accepterat kvinnligt beteende.

I sammanhang där utomryska folkslag beskrevs var det framför allt deras oordnade relationer sinsemellan och med Gud som stod i fokus. Allt detta skildrades med både aversion och fascination. Förhållanden mellan könen, där både yttre kännetecken, såsom likheter i mäns och kvinnors klädsel, liksom deras till synes polygama äktenskapsbruk och genusförvirrande arbetsfördelning, betonade detta tillstånd av kaos. Detta annorlunda kunde beskrivas på olika sätt: i beskrivningarna av de kalmuckiska kvinnorna som gjorde motstånd mot de ryska kolonisatörerna och dessutom kom med sexuella inviter, beskrevs det annorlunda med aversion. I beskrivningar av folk som sågs som fridsamma

och medgörliga, framkom en fascination och också en viss avundsjuka. Som ädla oförstörda vildar i en förfluten tid var de också befriade från mer civiliserade staters konflikter och militära brutalitet. Det vilade något fredligt, oskyldigt och naivt över dessa folk som kunde samsas om samma kvinnor, som inte använde pengar eller arbetade mer än vad de behövde. Här anas en underliggande europeisk civilisationskritik, men samtidigt ett exotiserande som trots sin beundran resulterade i ett annorlundagörande, vilket gav de beskrivna folken en annan status utanför den tillräkneliga världen.

Vad som annars förblir outtalat, förgivettaget, kräver artikulation i mötet med något annorlunda. Det är när gränser överträds som de synliggörs. På resor och i skildringar av resor görs detta ideligen och det är en jämförandets praktik som beskrivs här. Avstånden till människorna som skildrades var stora och befolkningens egna röster kom sällan till uttryck. Med Pratts ord fixerades de i tid och rum och påfallande är hur stilla tiden tycks stå. Det förflutna är ytterst närvarande, medan framtiden är avlägsen eller knappt existerande. Allt i skarp kontrast mot ett progressivt Europa. Men beskrivningarna måste också förstås utifrån den apodemiska traditionen, där en reseskildring skulle bestå av vissa givna rubriker och behandla vissa givna ämnen. Folkgruppers religion och äktenskapsbruk, eller rätt och slätt ”seder och bruk”, var sådana kategorier. Under 1700-talet kan vi se hur denna tradition sammanföll med ett nytt sätt att inordna världen, där områdens ”innehåll” allt mer ingående utforskades och beskrevs.

Beteckningen ”svenska” resenärer en beteckning att fundera över, då resenärerna själva sällan refererade till sin nationella hemvist. Istället har det varit Europa, eller det ”europeiska” som mest frekvent utgjort det ”vi” som författarna knöt an till i sina texter, även om de texter som tillkommit i slutet av perioden uppvisar tydligare kopplingar till en patriotisk och nationalromantisk diskurs. Religionstillhörighet kan ses som den tydligaste grunden för att skapa likhet och skillnad mellan resenären och befolkningen, vilken även hänger samman med könsrelaterade praktiker så som äktenskapsarrangemang och hur ett särhållande mellan könen upprätthölls.

Möten, konflikter och positioner

När resenärerna skrev sina texter om Ryssland gjorde de det utifrån olika förutsättningar och med skilda syften. Jag framhåller även att det är av betydelse vem som skriver och i vilket sammanhang. Det spelade roll om den som reste och skrev var man eller kvinna, student eller officer. Det spelade också roll hur stor kontroll resenären hade över vistelsen i landet och under vilka villkor resan företogs.

I texterna av Hauswolff och Ehrström, betonades de personliga kontakterna med människor. I Hauswolffs fall visade jag hur hennes kvinnliga status utövade inflytande över texten, i synnerhet i de många beskrivningarna av kvinnor och kvinnlig vänskap. Dessa stod i skarp kontrast till mäns beskrivningar. Som Sara

Mills visat skrev kvinnor på många sätt om andra saker än män och detta blir tydligt i Hauswolffs text. De diskursivt formade ramar kvinnor hade att förhålla sig till såg annorlunda ut. En femininitetens diskurs satte upp gränser för kvinnor, vilka förväntades skriva om ”mjuka ämnen”, så som vänskap och hushållsgöromål. Inte om politik, vetenskap eller sådant som andades auktoritet. Hauswolff bevakade dessa gränser noga. Men trots detta höll hon också avstånd, intog auktoritära positioner gentemot ”folket” och pendlade kraftigt i sina beskrivningar. Då hon intog positionen av en betraktare, förmedlade hon bilder av land och folk som byggde på förfrämligande och distans, för att sedan, som i en handvändning, byta position och beskriva ett närmande, ett möte. Tydligt blir hur olika diskurser utövade inflytande vid olika tillfällen och hur positionerna som intogs skiftade och utövade inflytande på vad som skrevs.

I Hauswolffs och även i Ehrströms resedagbok, är positionerna som intas starkt beroende av klass/ståndstillhörighet. I beskrivningar av ett umgänge över nationsgränser framträdde istället klassgränserna skarpare och i sammanhang där resenärer kunde luta sig tillbaka på en trygghet som en igenkännlig social miljö erbjöd, beskrevs folket som vänliga och deras nyfikenhet som smickrande. Om blickarna som riktades mot resenären däremot kom från människor från lägre samhällsskikt, skildrades de som hotfulla och befolkningen som framfusig. Blicken, som aldrig var oskyldig, härrörde någonstans ifrån och var detta någonstans var, blev avgörande för skildringen som helhet.

Beskrivningar av andra folk bygger på ett betraktande och ett bevakande av positioner. Diskursiva maktordningar baserade på kategorierna kön, klass/-status, nation/etnicitet och ålder är centrala för att skapa förståelse för just varför beskrivningar ser ut som de gör. Tydligt blir också hur utbytbara och glidande kategorier som dessa är. Vid olika tillfällen ägde de olika starkt inflytande. Stundtals framhöll exempelvis Hauswolff sin nationella identitet, i synnerhet när det pågående kriget kom på tal, men ofta var det snarare en ståndS- och klassbaserad identifiktion som ägde rum. När detta inträffade lades det nationella åt sidan.

Som resande ung kvinna var Hauswolff ett undantag ”per se” och att finna avvikelser i förhållande till de manliga resenärerna är inte särskilt svårt. Som en avvikare, ”en kvinna bland män”, fyller texten en viktig funktion som synliggörare av det normativa. När Ehrström, den nästan jämngamla finländska resenären, skrev sin resedagbok några år senare, stod också de mänskliga mötena i centrum. Men i fråga om hur dessa beskrevs förelåg stora skillnader i jämförelse med Hauswolffs text.

Jag har särskilt belyst de båda resenärernas väldigt olika sätt att beskriva män, respektive kvinnor och i synerhet ämnet ”kärlek” eller ”förälskelse”. I Ehrströms text talas det oförblommat om vackra ryska kvinnor och om hans försök att skapa kontakter, medan Hauswolff är tyst. Och det är inte bara när ämnet kärlek kommer på tal som Hauswolff är tyst och Ehrström talar, utan även när det gäller andra ämnen, såsom politik och historia. När dessa ämnen avhandlas intar

Ehrström en något annorlunda berättarposition och den dialogiska karaktär, som på många sätt annars präglar dagboken, ersätts av en mer auktoritär berättarröst. Här är det en bildad lärd mans röst vi hör, undervisande längs vägen. Något som inte sker i Hauswolffs text. Detta är några av skillnaderna mellan Ehrströms och Hauswolffs reseskildringar, vilket bara visar att det finns gränser som kan utmanas, medan andra gränser står orubbade. I båda dessa två resenärers texter tar det talande subjektet stor plats, ”jaget” i texten blir tydligt, men de ger även mer plats åt människor de möter på vägen, än vad som är fallet i de andra resenärernas texter.

Något som framkommit är hur centralt sättet att resa på varit för vad som beskrivs och hur detta beskrivs. Utifrån Mark Davies begrepp ”en funktionell förtrogenhet” har jag visat hur resenärer sökte sig till det bekanta, men också vad som hände när detta bekanta, igenkännliga försvann. Flera av de möten som beskrivits, men också konflikterna, möjliggjordes på grund av en avsaknad av förtrogenhet och kontroll. I Ehrströms fall handlade det om att en krigskonflikt gjorde det omöjligt för honom att stanna i Moskva, han fick fly. I exempelvis prästen Winbergs fall var det fångenskapen som bidrog till att kontrollen över vad som skedde och vilka människor han mötte, delvis begränsades. Förlorad kontroll och avsaknaden av en funktionell förtrogenhet, skapade utrymmen för möten, både vänskapliga och konfliktfyllda, vilka annars aldrig kommit till stånd.

Med frågorna *vad*, *hur varför*, men också *vem*? har jag sökt närma mig ett problem som tar sin utgångspunkt i reflektioner kring utanförskap och innanförskap, om vad som ska till för att det annorlunda inte ska upplevas som hotfullt och skrämmande, vad som under olika tider ansetts eftersträvansvärt, eller avskyvärt. Det har varit de många vägarnas, de många resenärernas, bildernas och mötenas Ryssland som betonats och jag har sökt skapa en dialog mellan den enskilda resenärens text, ett eventuellt möte och övergripande representationer av land och folk. Paralleller till europeiska omvärldsbilder i stort, där civilisation kontrasteras mot icke-civilisation, där Europa utgör normen och det utanför blir något främmande, har varit många. Men det är ändå i det hoppfulla, i de möten som beskrivits, de närmanden som gjorts som jag väljer att sluta.

”It is the strangeness of the past which makes us able to see clearly the very strangeness of the present”[3] skriver Sara Mills och där finns något av kärnan i den syn på historia som jag själv bär på. För det förflutnas resenärer har någonting att säga oss och bidrar till att skapa nya, existentiellt meningsbärande historier.

—

[3] Mills 2007, s. 24.

Summary
The Borders of Travelling: Russia in Swedish travel Accounts during the Eighteenth Century

This dissertation is a study of how a number of Swedes, travelling during the eighteenth- and early nineteenth centuries, described their experiences in Russia (at that time, Sweden's neighbour). Swedes had various reasons for travelling through Russia. During the first half of the eighteenth century, their sojourns in the country were often due to war between Sweden and Russia; the Great Northern War (1700–1721) entailed the imprisonment of many Swedes after the 1709 defeat at Poltava. Other Swedes travelled to Russia on their own, in order to, for instance, learn the language, explore trade opportunities, or out of interest for Russian literature. Finally, one should distinguish a small group of Swedish travellers who partook in Russian scientific expeditions or who entered Russian state service.

These travellers' experiences were written down and, often, as published travel accounts; some have survived only in manuscript form. This study uses texts written by 17 Swedish travellers, with focus on how the journey is described, the person writing, and the discursive formation of borders which inform the text. The dissertation consists of five chapters: four which focus on individuals, exploring their texts on a micro-level, and a fifth, thematic chapter which uses several texts to discuss *what* travellers chose to write about in their accounts of Russian journeys.

Four travellers have inspired individual chapters. The first chapter looks at a book written by Philipp Johan von Strahlenberg (formerly Tabbert), a Swedish-Pomeranian cartographer and explorer, taken prisoner at the battle of Poltava 1709. He was able, during his captivity, to travel extensively within the Russian empire. He published an account of his travels, together with a map of the Russian empire and Siberia, in 1730. He also kept a journal during part of 1721, written together the German physician and explorer Daniel Gottlieb Messerschmidt. The second subject is the Swedish first mate – later captain – Sven Waxell. In 1741, Waxell joined the second Bering Expedition. He kept a journal of his adventures at sea and in the expedition's camp on the Kamtjatka Peninsula. My study sees these two travellers' texts as representational of the mapping and categorization of the Russian empire and its surroundings typical of the era. The third traveller is young Adelaide von Hauswolff. She and her father were,

like Strahlenberg, taken to Russia as prisoners-of-war – in this case, after Sweden lost Finland to Russia (1808–1809). She accompanied her father and several other military men in a journey from Sveaborg to Novgorod, where she lived for several months and where she established a good many contacts with Russian residents. Our fourth and final subject is Eric Gustaf Ehrström, seen through his travel journal *Till mina vänner* [To my Friends], written 1812-1813. Like the Hauswolff, his home was in what had been Swedish and was now Russian Finland. His journal was written while studying Russian in Moscow; when Napoleon's troops took the city, Ehrström fled together with other university students and teachers to Nisjnij Novgorod. Both Ehrström's and Hauswolff's travel books focus on their encounters and acquaintances with people in various places throughout Russia.

Two concepts, or phenomena, create boundaries in these texts and in travel accounts in general. These are *representation/image* and *encounter*. In this study, I show the different ways in which these two concepts govern the accounts, and what the consequences of this may be. Earlier research has emphasised the relative darkness of early-modern and modern images of Russia and Russians – an ignorant people, partaking in, at best, an imitative, derivative form of civilization. Further, Russia was and is imagined as a borderland between Europe and Asia. The fact that it is impossible to determine where Europe ends and Asia begins contributes further to the country's very special status – as a neither-nor or a both-and.

This study shows how we can investigate both the origins of the images/-representations mediated by travel journals, and the ways in which they can be interpreted. My analysis has focused not on the "image of Russia", but on "pictures of" and "encounters with" Russia and its many peoples. Travellers wrote about different things, at different places, for different reasons – while, of course, under the influence of contemporary conceptualisations of both Russia and of non-European peoples. This results in ambiguity in each text's purpose and result. How is it written? What is written? But also: Who is writing, and why?

My thesis has been inspired by a number of theoretical approaches, most importantly post-structuralism and post-colonialism. These theories share a problematising view of knowledge and truth: all knowledge is both situated, and influenced by other sources. Writers and travellers describing a journey and a foreign country claim to tell something that is true – they are seen as a bearer of knowledge about the country. The person has been *there* and communicates acquired knowledge to an imagined or very limited audience. This knowledge is embedded in claims to power and truth. The travel books are analysed as texts which create and generate knowledge. How this is done differs according to the individual traveller's condition and situation. It is also affected by intertextual links between different travellers' accounts, which are very evident among several of the texts discussed here.

The first two chapters centre on the "scientific" creation of Russia and its borderlands. Here, the travel writers make clear Russia's key position as a borderland between Europe and Asia, as well as the centrality of *mapping* the unknown for knowledge to underpin both the Russian and the European self-image. Europe forms the implicit backdrop for travellers such as von Strahlenberg; his text is directed towards those in Europe who are learned, curious, or find his text useful. This is particularly true of the account published in 1730 – less so of the journal, which remained unpublished during his life. Strahlenberg's texts express what I term a "practice of collecting". They show how Strahlenberg joined other European scientists in eagerly and systematically combing through Russia's supposedly unknown territories. Russia became a stage upon which European and Russian natural historians, cartographers and researchers fought for prominence. They were especially interested in and attracted to religious items, which can be seen as a particular expression of their colonisation of knowledge. To acquire knowledge of and collect ethnic groups' religious and historical artefacts was to confirm their status as colonial subjects. The consequent knowledge of the Other could then be disseminated throughout Europe's universities and Academies of Science.

The second, well-financed Bering Expedition in 1741, in which Sven Waxell partook, had among its main goals the mapping of the Russian and North American coasts and the exploration of connections between Russia and North America (Alaska). The voyage was long and arduous; Waxell became Commander after the death of Vitus Bering. His travel account was published several years after the end of the expedition. Waxell's text shows a polarisation between two types of knowledge: experienced-based and theoretical. There was the knowledge commanded by sailors during their travels through geographical space; and there is the theoretical knowledge professed by natural historians such as Georg Wilhelm Steller, a German who partook in the voyage. The first purpose of natural historians was to collect *naturalia*. Here we see how two different knowledge-systems could both compete and co-exist, during a period when the world's coastlines were objects of exploration and when an increasingly penetrating form of knowledge of the world was gaining ascendancy. What could be termed the natural-historical paradigm, which made geographical areas, plants, animals and even humans objects to be scrutinised, represented, and assigned a place within natural-historical systems, put its unmistakable imprint in this exploration of Russia's borderlands.

In this Russia of scientific creation, Europe stepped forth as the bearer of knowledge ideals and expertise. Russia's position within and without Europe was to be determined. The initiative was taken by the Russian Tsar, with the help of, above all, German, French and British scientists. This great Russian-European mapping and collection machine included a few Swedish cogs. It is clear that Europe was awarded the status of the fount of knowledge throughout; even if

Waxell never identified himself as either Swedish or European, both his and Strahlenberg's texts are directed towards "learned" Europeans and Russians. Both texts show, further, how an invasive form of mapping and inventory-taking of what were viewed as "unknown" areas took an increasingly large place in both European and Russian consciousness. It also becomes clear, particularly in Strahlenberg's text, how insecure was Russia's placement on the European map. The drawing of borders between Europe and Asia (Strahlenberg's border was at the Urals) could not, despite being declared both natural and "*determin'd forever*", do much to secure Russia's position.

The thesis's thematic chapter, placed amidst the four individual-based sections, discusses travel books' generalisations concerning Russia and the Russians. Several observations recur in Swedish travellers' accounts, including descriptions of wide-spread Russian alcohol abuse, of how Russians venerated their Tsar as a God, of their hatred for all things foreign and their preference for the Russian, as well as the deleterious effects of serfdom on a farming population living under harsh repression. Two themes in particular seem to occupy travellers' attention. These have to do with religion, gender, and thus, finally, civilization.

The most frequent subject of discussion in the texts is the practice of the Russian-Orthodox religion. This focus on Russians' religion was traditional amidst Europeans. Indeed, as Kari Tarkiainen and others have pointed out, only after the mid-1600s did Swedes begin view the Russian-Orthodox Church as Christian at all. A feeling of difference continued throughout the eighteenth century—showing, indeed, the continued centrality of religion to travellers' sense of belonging and identification. To be European was to be (properly) Christian; the Russian Orthodox Church was still viewed as divergent, different, non-European. Russian-Orthodox priests, in particular, were often attacked in Swedish travellers' writings: their ignorance, for example, could be blamed for the entire population's uncivilized and unenlightened condition.

The common people, meanwhile, were described as either too passionately religious, or as exhibiting only skin-deep religion, performing their religious exercises "without involving the soul". Travellers commented extensively on what they saw as people's "superficial" religious practices. Descriptions of people making the sign of the cross, worshiping saints, the Virgin Mary and venerating icons, were all part of presenting the country as foreign and different. Some travellers did express admiration of certain aspects of Russian Orthodoxy – the vocal music, solemn, moving ceremonies and splendour and beauty of churches and church services. Nonetheless, accounts chisel forth Protestant Christianity as the norm, leaving Russian Orthodoxy to fall "outside".

The Other had a floating, relative placement on the scale of religious foreignness, however. This is apparent in texts describing ethnic minorities recently placed under Russian rule. When such peoples were observed practicing tradi-

tional customs and non-Christian religions, Russian Orthodoxy became normalised as acceptable: it was now, quite simply, "Christianity".

Descriptions of Russian religious practices and, more generally, Russians' customs and manners, often glided from the theme of religion to that of male-female relations. There was particular interest in different marriage ceremonies, as well as a general discussion of the situation of Russian women. Here, again, one can observe a floating scale. Descriptions of Russians' gender relations were contrasted with descriptions of peoples recently incorporated into the Russian Empire. I show how accounts of Russian women's inferior position and Russian men's violent behaviour had been typical in earlier texts describing the country; indeed, Swedish travellers often relied heavily on earlier texts' descriptions, particularly when it came to Russian women. This dependence may have been due to the fact that the great majority of travellers, being men, probably lacked closer contacts with Russian women – and so had to borrow from pre-existing texts. This is one of many indications of how travellers' texts remained, despite travels, experiences, and truth-claims, dependent on earlier writers' depictions of the Russian Empire.

Texts describing contacts with minorities within the Russian Empire give additional stereotypical pictures. There is the picture of the peaceful colonial subject. Swedish travellers often portrayed these as inhabitants of a doomed paradise, a place where (for instance) a man could live with several women and do only the absolute minimum of work. Such descriptions were, in part, envious; they were also coloured by the current European critique of civilization. Opposition to the Russian authorities, and in particular when women participated in resisting confiscation of property, resulted in another picture. The women were depicted as ugly, immoral, sexually licentious, aggressive and dangerous – while the men were relegated to the margins or invisibility. Writers often emphasised similarities, particularly in appearance, between minority men and women. Attention was given to what was seen as a lack of distinction between men's and women's clothes, as well as to women who rode horses, smoked pipes, and undertook heavy work (while men lazed about). Descriptions of what were supposedly indistinct gender divisions helped place such peoples outside the predictable, accountable world, and thus sharpen the border between the Russian and the European.

The distance between the travellers, and the objects upon which they gazed, seems particularly great when the Swedes described Russian women. The travellers were not called upon to abandon their positions of relative power and authority; power relations held stable. As the literary scholar Mary Louise Pratt points out, discourses concerning manners and customs depend on both distance and collectivisation. People become anonymous objects, fixed in place and time. This process, established for areas colonised by Europeans, can also be traced in the texts analysed here. These descriptions of different Russian peoples, with their

focus on their practices and gender relations – that is, their degree of civilization – were contrasted to an implicit or explicit European norm, further strengthening the image of Russia as different, standing outside or beside Europe.

The great majority of travellers during this period were men; their texts espouse a masculine point-of-view. Adelaide von Hauswolff's travel diary of 1808-1809 shows clearly the very different conditions and borders applying to women travel-writers. The literary scholar Sara Mills's concept "a discourse of femininity" is useful here. Hauswolff not only used different strategies in her text, but also was able to meet and describe women in a way no male traveller could. In her portrait of Russian women, some of whom became her friends, she moved within a sphere of femininity. She kept within those boundaries set by her female status, writing about friendship, clothes, and personal relations – relations which, indeed, seemed closer than those described in male travellers' texts.

Equally interestingly, she chose not to write about politics, sciences, national history, nor taboo subjects such as love and sex. Here we see how different travellers operate within very different boundaries; gender manifested itself as a central category when the texts were written. This does not mean that Hauswolff never distanced herself from those she observed. She could describe both country and people in stereotypical ways. It is evident, however, that women travel-writers were forced to use different strategies than their male counterparts. The discursively created boundaries were different for male and female travel-writers; the category of gender is central in understanding the text's creation and form.

Travellers' oscillation between gazing at things and people from a distance, and thus maintaining full power over both journey and travel-account, on the one hand, and their coming closer to and meeting the Other, on the other, appears in many places in Hauswolff's text. Her oscillation had much to do with an additional category, that of class or social position. When real meetings are described, it is between Hauswolff and people from her own social sphere; the anonymous "people" remain threateningly different. National and ethnic markers, thus, could be replaced by those of class/social position and gender. Here, again, one can trace the central role of "gaze" in the text. Hauswolff often described how she was herself an object of gaze. It was important for travellers to maintain control over the journey. This means that the traveller, not others, did the looking; the traveller was to have the privilege of describing. The opposite experience, of exchanged roles, when the traveller him – or herself became the focus of people's gazes, was often described as unpleasant and undesirable. This is the case in Hauswolff's text, which depicts common-place gawkers as rude, curious and uncivilized. But not all attention was unwelcome. To be observed by people from her own social class could be described, by contrast, as flattering. Indeed, Hauswolff liked to depict herself as an object for attention from others – if these others were within her own social sphere.

When the Finnish traveller Eric Gustaf Ehrström (who was about the same age as Hauswolff) described his sojourn in Russia during the years 1812–1813, his focus was on meeting other people. Finland was now ruled by the Russian Empire; earlier Swedish subjects had become Finnish-Russian. The relative fluidity and renegotiation of national identity during this period is apparent in the text. Ehrström was a young man, travelling, first and foremost, to gain familiarity with the Russian land and people. He was visiting Moscow as a student of Russian, to learn something of the country now regarded as his own. I show how different Ehrström's and Hauswolff's texts are when it comes to descriptions of the opposite sex; but they also show important similarities. Both are relatively detailed in descriptions of encounters with Russians. Ehrström, in particular, was distinctive in that he described (innocently) romantic initiatives towards Russian women. Hauswolff, on the other hand, did not describe men. Again, we see how men and women operated within very different boundaries when they wrote of their travels. Ehrström, further, often assumed a more authoritative position, writing on issues such as Russian Orthodox Church history, Russian literature, and copying and translating poems and plays.

Both travellers were young, and both travelled during the early 1800s. This also affected their texts. The first-person narrator is very much present in both, especially Ehrström's; both maintain, throughout, a personal and intimate presence. Hauswolff's text was directed to a female friend at home in Finland, while Ehrström entitled his diary "To my friends". The nineteenth century is that of nature romanticism and an intimate form of dairy-keeping – both in evidence in these two texts.

Conclusion

The existing European image of Russia constituted, in many ways, the die in which Swedish travellers' descriptions of Russia would be cast. The image was solidly grounded in travel-writing tradition; indeed, several of our texts borrow directly from earlier depictions of the Empire. The genre of travel account, which these texts exemplify, is equally traditional. Nonetheless, my analysis shows that travellers could, indeed, write of closer approaches to people and things, in situations where they had to abandon the authority and security provided by maintaining distance between themselves, and that which they observed and described. Indeed, some of their descriptions of encounters and conversations show an exchange with and understanding for the Other. Despite the shadows cast by pre-existing images and representations of Russia and the Russians, there existed real opportunities for closer contacts and exchanges – which could, indeed, be experienced as both threatening and desirable, depending on context and person. Reading these texts from several different perspectives has, perhaps, not revised, but certainly widened our understanding of the Swedish image of Russia. Why do some travellers see "other" things, while

others continue to walk the intertextual paths staked out by their predecessors? There are no obvious answers, but it has become clear that there are very different ways to travel and encounter what is foreign, different, and Other. These are, in turn, formed by boundaries that determine who can speak on what, and how it can be spoken.

Bilder

Samtliga bilder, illustrationer och kartor i denna avhandling tillhör Kungliga biblioteket och publiceras här med deras tillstånd.

SERENISSIMO POTENTISSIMO REGI
FRIDERICO PRIMO
Dantes Tab. Clementissimo
Mappam hanc Geographicam
Orbis Gothorum Vandalorum
Principis Electoris
Deditissimi
Invictissimo Regi et Augustissimo Monarchae
Servus et Subditus
P. L. v. Stahlenberg
NOVA DESCRIPTIO GEOGRAPHICA
TARTARIÆ MAGNÆ
tam orientalis quam occidentalis
in particularibus et generalibus
Territoria
una cum Delineatione
totius Imperii Russici imprimis
SIBERIÆ
accurate ostensa.
OCEANUS SE
NOVA SEMLA
MARE ALBUM
MARE CASPIUM
PALUS MÆOTIS
PONTUS EUXINUS
IMPERIUM MOGOLIS
MAGNI MOGOLIS
IMPERII PARS
PROVINCIA
Step wt. Desertum KARAKUM
Step wt. Desertum KARAKUM
Step Aslan
Step Tschimska
Kardium
Ankatin
KALMACK
KARAKALPAK
KARAKIRGISI
KARAKIRGISI BRUTTATARI
REGNUM KASCHGAR
REGNUM KHOTENA
REGNUM BUCHARIÆ
Desertum
Chalsa Montes
Step alias Tschimska
Step alias Tschimska
Step alias Tschimska

N. RYSSL. CHINA, JAPAN. 2a A. E16

Föregående uppslag: *Nova descriptio geographica Tattariæ magnæ: tam orientalis quam occidentalis in particularibus et generalibus territoriis una cum delineatione totius Imperii Russici imprimis Sibiriæ accurate ostensa*, Strahlenberg, Philip Johan von, Matern, Johan Anton von, Frisch, Philipp J, Stockholm 1730

Format: 1 karta på 2 ark : kopparstick; 63 cm x 98 cm.
Foto: Kungliga biblioteket, Stockholm

Nästa sida: Ur: Strahlenberg, Philip Johan von: *Das Nord und Ostlische teil* /…/, Stockholm 1730

Foto: Kungliga biblioteket, Stockholm

Tab: III.

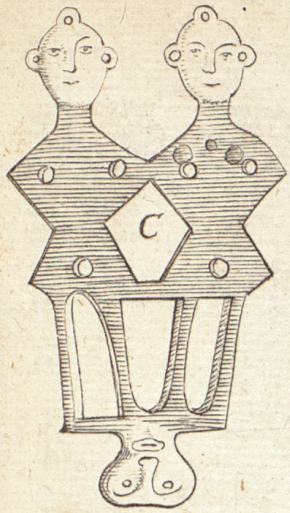

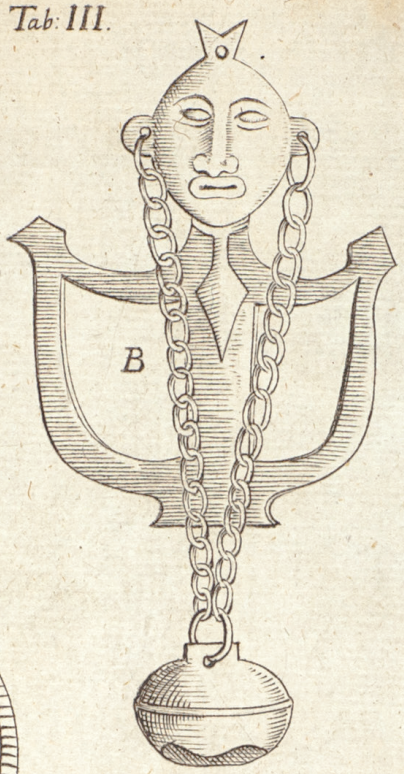

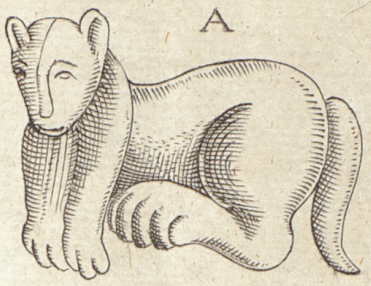

D

D

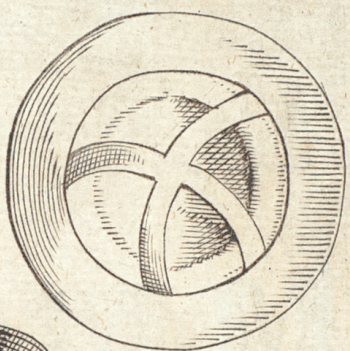

E

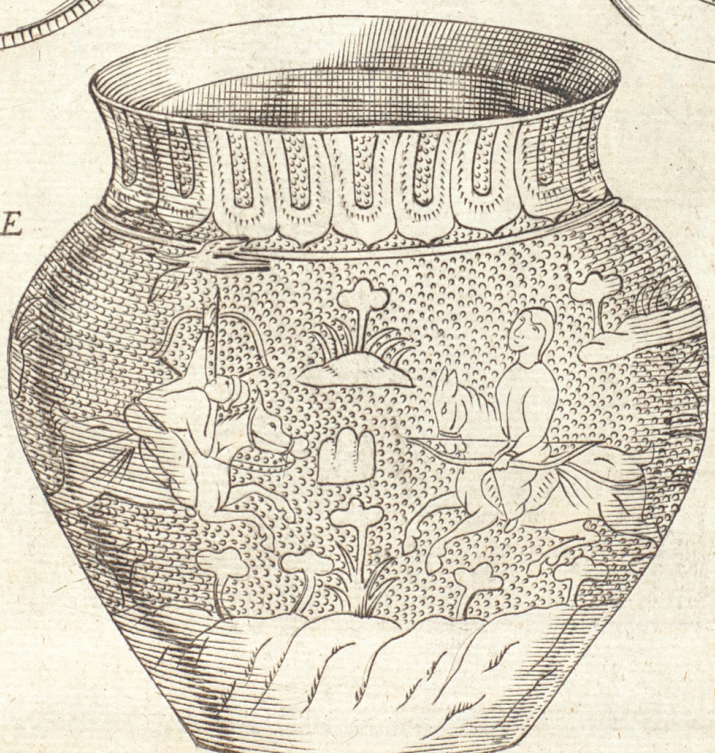

F.H. Frisch Sculpsit

Jakutsk
Jakuti
Jakutsk
Jakuti
JUKAGIRI
JAKUTI
KAMTSCHADALI
KORJAKI
TSCHUKTSCHI
Tschuktschi
Tungusi
Korjaks
Tschuktschi
Tschuktschi
Tschuktschi
Tschuktzkoi Nos
Land of the Tschuktschi, th
Extent of whi is not yet know
Track of 3 Russian Ships in 1728 over the Ice
Course of the 3 Russian Ships in 1728 as far as the 67th D. 30 M. of Lat.
Course of Cap.t Bering in 1728 as far as the 67th D. 18 M. of Lat.
Course of the Ship
Course of the Ship
Course of the Ship
Course of the Ship
Course of Cap.t Bering in 1728
Course of Cap.t Bering in 1741
Course of the Ship
Course of the Ship
Course of the Ship
Course of the Ship

NORTHERN
NORTH AMERI
ANIAN of the Ancient Geographers
Coast Discover'd by Surveyor Gwosdew in 1730
St. Deomid
St. Lawrence
Mount St. Elias
Coast discover'd by Capt.n Bering in 1741
Cape St. Elias
Coast discover'd by Capt.n Tschirikow & Mr. de l'Isle in 1741
Mount St. Dolmat
C. St. Hermogénes
Rio de los Reyes according to the pretended Journal of Admiral de Fonte in 1640, according to Mr. de Lisl
I. Tumannoi Ostrow or Foggy I.
Schumagins I.
Entrance discover'd by Juan de Fuca in 1592
Entrance discov Martin d'Aguil
Captain Bering
by Captain Tschirikow
St. Paul commanded by
St. Peter commanded by
PACIFIC OCEAN
Sea Leag
British Statu

СИА КАРТА
Ѳстіпіса ѣсѣбѣрѣпоі Ѳтпе
ѵіцї прї Камануѣ о'Ѣлома
Капітана Бѣрінга
о тайолѣшя достопоцлаго
Ѵѣка.
Ленa Рѣка
Тунгуска Рѣка
Сѣнґара Рѣка
Рѣка Нижняя Тунгуска
Рѣка Средняя Тунгуска
Кочюют Тунгуский
Рѣка Тунгуска
Рѣка Ангара
Рѣка Ленa
Рѣка Кочюю
Якутъ.
Остяки Рода Абыкоева
Кочюют бара бя нѣпе тама га.
Кочюют Ново Прещенос тамар Томскѣ
Рѣка Томь
Рѣка Обь
Рѣка Кеть
Рѣка Чулым
Рѣка Ишим
Рѣка Тобол
Рѣка Иртышъ
Рѣка Ѳмь
Рѣка Ѳбь
Рѣка Ѳкка
Рѣка Ѳрь
Рѣка Ѳрь
Рѣка Ѳрь

Detta uppslag: Bering, Vitus: Sija karta socinisija v sibirskoi expedici pri Kamande ot flota Kapitana Beringa ot Tobolska do Cjukockago jugla [S.1., 1730]

Format: Handritad karta, latiniserad ryska, från den första Beringexpeditionen 1725–1730, med illustrationer över folkslag
Foto: Kungliga biblioteket Stockholm

Källor och litteratur

Otryckta källor

Kungliga biblioteket i Stockholm

Resor Europa M215-291, Handskriftsavdelningen, Kungliga biblioteket:

Bedoire, Jean de: Resa i Ryssland och Polen 1752, M 219
Berch, Carl Reinhold: Reseanteckningar om Ryssland /…/ 1735, M 222
Hauswolff, Adelaide: Journal hållen under resor i Ryssland /…/ 1808–1809, M 247

Släkten Neovius familjearkiv, Handskriftsavdelningen, Kungliga biblioteket:
Brev från Adelaide von Hauswolff till Eva Charlotta Moring, 22 november 1839, Tillägg till Neovii familjepapper: signum: ACC 1993_65, samt i original under signum L89:7:1
Geringius-Scheele Familjearkiv, Handskriftsavdelningen Kungliga biblioteket*:*
Scheele, Ulrica [1797]: ”Strödde anmärkningar under en Resa till Pettersbourg och flere Ryska orter uppteknat af Ulrica S. (Scheele)” Signum: I.s. 2:2,

Åbo akademi handskriftssamling

Erik Gustaf Ehrström: Dagbok från resa till Moskva och Nisjnij-Novgorod, 1808 och 09 års krig, N:1, kopia av original i Helsingfors stadsarkiv

Linköpings Stiftsbibliotek

Eric Benzelius (d.y.) arkiv E 005/ Br 10
Vol. 7, 8, 9, Brev till Eric Benzelius från Johann Philipp von Strahlenberg

The Bancroft Library, Berkeley California

Sven Larsson Waxell: ”Auszug so wohl aus meine, als aus andere officers auf den Kamtschatkischen Expedition /…/ ” Signum: BANC MSS P-K 208 (fotokopia av original)

Tryckta källor

Ansbach, Elizabeth: *A journey through the Crimea to Constantinople in a series of letters from Elizabeth Lady Craven to his serene highness The margrave of Brandebourgh, Ansbach and Bereith written in the year 1786*, London 1789
Bell, John: *Travels from St.Petersburg, in Russia, to diverse parts of Asia in two volumes* Glasgow 1763
Berling, Carl Fredric: *Några underrättelser rörande Ryska Nationen ledande till en närmare kännedom af Ryska Nationalkarakteren*, Lund 1803
Botvidi, Johannes: *Theses de qvaestione utrum muschovitae sint christiani?*, Holmiae 1620

Brocman, Nils Reinhold: *En resa genom Östersjöprovinserna år 1754. Magister N.R. Brocmans reseanteckningar utgivna och inledda av Alexander Loit*, Stockholm 1954

Cordt, B.: *Ein Brief Ph. Joh. Von Strahlenberg´s. Herausgegeben von B. Cordt. Aus den Verhandlungen der bei der Kais.Universität Dorpat bestehenden "Gelehrten Estn Gesellschaft" Bd. XIII,* Dorpat 1888

Coxe, William: *Travels in to Poland, Russia, Sweden and Denmark/../*London 1784–1790

Elmén, Carl: *Några undrrättelser om Ryssland. Del I*, Stockholm 1809,

Falck, Johan Peter: *Beyträge zur Topographischen Kenntniss des Russischen Reichs*, S:t Petersburg 1785–1786

Gmelin, Johann Georg: *Reise durch Sibirien von dem Jahr 1733, bis 1743*, Göttingen 1751

Hauswolff, Adelaide: *En svensk flickas dagbok under krigsfångenskap I Ryssland 1808–1809*, med inledning av Cecilia Bååth-Holmberg, Karlstad 1912

Herberstein, Siegmund von: *Rerum Moscoviticarum comentarii /…/* Antverpiae 1557

Hülphers, Abraham: "Dagbok och samlingar uppå en resa om sommaren 1760 ifrån westerås till Petersburg och Ryssland, Fram och åter sjöledes emellan Stockholm och Åbo, men sedan landvägen igenom Finland, Nyland, Tavastland mm." i: *Bidrag till kännedom af vårt land II*, Jyväskylä 1886

Lange, Lorenz:"Journal of Laurence Lange's travels to China" i Perry 1723

Lange, Lorenz: "Journal von Lorenz Langens reise nach China" i: Weber 1738-1740

Laxmann, Erich: *Sibirische Briefe. Herausgegeben von August Ludwig Schlözer*, Göttingen und Gotha 1769

Messerschmidt, Daniel Gottlieb: *Forschungsreise durch Sibirien 1720–1727*, *T.1 Tagebuch auf zeichnungen 1721–1722,* Figurovskij, N.A., Winter, E. (red), Berlin 1962

Molin, Ambjörn: *Berättelse om de I Stora Tartariet boende Tartarer som träffats längst nordost i Asien på ärkebiskop E. Benzelii begäran uppsatt af Ambjörn Molin Ryttmästare wid Norra Skånska Cavallerie-Regementet*, Stockholm 1725

Müller, John Bernard: "The Manners and Customs of the Ostiacks/…./ i Perry 1723

Nordenadler, Lorenz: *En swensk Officers Samlingar Under dess Wistande i Ryssland Åren 1784, 1786 och 1787*, Stockholm 1789

Nordenadler, Lorenz*: En gammal militärs Bessynerliga och Otroliga händelser eller Testamente åt fem söner,* Stockholm 1836

Nordenadler, Lorenz: *En gammal officers minnen* (upptecknade av Ebba Nordenadler), Stockholm 1912

Olearius, Adam: *Offt begehrte Beschreibung der newen orientalischen Reise/…/*Schleswig 1647

Pallas, Peter Simon: *Neue nordische Beyträge zur physikalischen und geographischen Erd- und Völkerbeschreibung, Naturgeschichte und Oekonomie. Dritter Band*, S:t Petersburg & Leipzig 1781

Perry, John: *The Present State of Russia in Two Volume s/…/ Vol I & II*, London 1723

Petrei, Petro: *Regni Muschovitici Sciographia. Thet är: Een wiss och egenteligh beskriffning om Rydssland/…/* Stockholm 1615

Pihlström, Anders: *Anders Pihlströms dagbok 1708–1723*, Kungl. Samfundet för utgifvande af handskrifter rörande Skandinaviens historia (red), Stockholm 1903

Schnitscher (Schnitzker), Johan Christoffer *Berättelse om Ajuckiniska Calmuckiet, eller om detta folkets ursprung, huru de kommit under Ryssarnas lydno, deras Gudsdyrkan och Prester /…/* Stockholm 1744

Sederberg, Henrik: *F.d. Regementspredikanten Mag:r Henr: Sederbergs Anteckningar öfver Ryska Folkets Religion och Seder, under dess vistande i Ryssland åren 1709–1718. En hittills icke utgifven Handskrift.,* Christianstad 1836

Steller, Georg Wilhelm *Beschreibung von dem Lande Kamtscatka. Dessen Einwohnern, der ensitten, nahmen, Lebenart, und verschiedenen Gewohnheiten her aus gegeben von J.B.S. mit vielen Kupsern,* Frankfurt und Leipzig 1774

Steller, Georg Wilhelm*: Journal of a voyage with Bering, 1741–1742, Edited and with an introduction by O.W. Frost, translated by Margritt A. Engel and O.W. Frost* Stanford, 1988

Steller, Georg Wilhelm: *Beschreibung von dem Lande Kamtschatka: Reise von Kamtschatka nach Amerika; Ausführliche Beschreibung von sonderbaren Meerthieren* / Georg Wilhelm Steller; mit einer Einleitung herausgegeben von Hanno Beck, (Faks. av utg. Frankfurt, 1774, St. Petersburg, 1793 och Halle 1753.) Serie: Quellen und Forschungen zur Geschichte der Geographie und der Reisen, Nr 10, Stuttgart 1974

Strahlenberg, Johan Philipp, von: *Das nord- und ostliche Theil von Europa und Asia, in so weit solches das gantze ruszische Reich mit Siberien und der Grossen Tatarey in sich begreiffet, in einer historisch-geographischen Beschreibung der alten und neuern Zeiten, und vielen andern unbekannten Nachrichten vorgestellet, nebst einer noch niemahls ans Licht gegebenen Tabula polyglotta von zwey und dreyszigerley Arten tatarischer Völcker Sprachen und einem kalmuckischen Vocabulario, sonderlich aber einer grossen richtigen Land-Charte von den benannten Ländern und andern verschiedenen Kupfferstichen, so die asiatisch-scythische Antiqvität betreffen; bey Gelegenheit der schwedischen Kriegs-Gefangenschafft in Ruszland, aus eigener sorgfältigen Erkundigung, auf denen verstatteten weiten Reisen zusammen gebracht und ausgefertiget von Philipp Johann von Strahlenberg.Stockholm, in Verlegung des Autoris, 1730,* Stockholm und Leipzig, 1730

Strahlenberg, Philipp Johan, von: *Das nord- und ostliche Theil von Europa und Asia/.../*; with an introd. by J.R. Krueger, Serie: Studia Uralo-Altaica, Nr 8, [Faks. av orig.-uppl., Stockholm, 1730], Szeged 1975

Strahlenberg, Philipp Johan, von: *Russsia Observed – Russia Siberia and Great Tartary. Originally published as An Historical, Geographical description of the North and eastern parts of Europe and asia: But more particularly of Russia, Siberia and Great Tartary /.../* Harmond Tupper, Harry W Nerwodd (ed) New York 1970 [Faks. av orig.-uppl London 1738]

Strahlenberg, Johan Philipp, von: Tagebuch im: Messerschmidt (1721–1722), 1962

Strahlenberg, Johan Philipp, von: *Karta över Tatariet och Sibirien*, repr Stockholm 1991

Waxell, Sven Larsson: *Den stora expeditionen*, översatt, kommenterad och utgiven av Jurij Semjonow, Stockholm 1953

Waxell, Sven: *Vitus Berings eventyrlige opdagerfaerd. 1733–1743. Skildret af hans rejsefaelle og förste officer Sven Waxell*, översatt av Johan Skalberg, Köpenhamn 1948

Weber, Friedrich Christian: *Das Veraenderte Russland /…/,* Frankfurt 1738–1740

Wichsell, Jöran: *Beskrifning om Rysslands belägenhet, gräntzor, landskaper, städer, styrelser, macht, plägseder och andra beskaffenheter nu för tijden*, Stockholm 1706

Winberg, Anders: *Dagbok hållen på Kongl. Galär Flottan åren 1789 och 1790 samt fångenskapen i Ryssland.* Utgiven av Bo Lagercrantz och Hans Eklund, Stockholms stadsmuseum, Stockholm 1967

Litteratur

Agnew, John Livingstone, David N. & Rogers, Alistair (Ed): *Human Geography. An Essential Anthology*, Oxford 1996

Ajagán Lester, Luis: *"De andra" Afrikaner i svenska pedagogiska texter (1768–1965)*, Stockholm 2000

Akerman, James R. (ed.): *The imperial map. Cartography and the mastery of empire,* Chicago 2009

Alm, Martin: *Americanitis: Amerika som sjukdom eller läkemedel. Svenska berättelser om USA åren 1900–1939*, Lund 2003

Ambjörnsson, Ronny: *Öst och Väst. Tankar om Europa mellan Asien och Amerika*, Stockholm 2011

Amussen, Susan D.: "Manligheten och det sociala systemet under den tidigmoderna perioden" i: Berggren (red) 1999

Andersson, Lars M.: *Rätten. En festskrift till Bengt Ankarloo*, Lund 2000

Andersson, Lars M., Berggren, Lars och Zander, Ulf (Red.): *Mer än tusen ord. Bilden och de historiska vetenskaperna*, Lund 2001

Andreev, A. I. (ed.): *Russian Discoveries in the Pacific Ocean and North America in the 18th Century*. Översatt av Carl Ginsburg & Ann Arbor, Michigan 1952

Attius Sohlman, Margareta: *Slaviska världar. Möten med språk, kultur och religion i slaviska landskap*, Stockhom 2005

Attius Sohlman, Margareta (red.): *Stora Oredans Ryssland: Petrus Petrejus ögonvittnesskildring från 1608*, Stockholm 1997

Attius Sohlman, Margareta: "Petrus Petrejus, a Swedish eyewitness in Moscow 1608: Interpreting the time of trouble for the Swedish public" i: Birgegård and Sandomirskaja (ed.) 2004

Ax, Christina Folke, Henningsen, Anne Folke, Jensen, Niklas Thode, Koivunen, Leila, Syrjämaa, Taina (ed): *Encountering Foreign Worlds. Experiences at Home and Abroad,* Reykjavik 2007

Bachtin, Michail: *Det dialogiska ordet*, Gråbo 1991

Backlund, Janne (red): *Historiska etyder. En vänbok till Stellan Dahlgren*, Uppsala 1997

Baron, Samuel H.: *The Travels of Olearius in seventeenth-century Russia*, Stanford 1967

Barthes, Roland: "The Death of the Author" i: Barthes 1989

Barthes, Roland: *The Rustle of Language*, Berkeley & Los Angeles 1989

Bassin, Mark: "Expansion and Colonialism on the Eastern Frontier: Views of Siberia and the Far East in Pre-Petrine Russia" i: *Journal of Historical Geography* 14/1998

Bassin, Mark: "Russia between Europe and Asia" i: *Slavic review*, 1/1991

Bassnett, Susan: "Travel writing and gender" i Hulme & Youngs (ed.) 2002

Belov, M. I. (ed.): *Russkie morekhody v Ledovitom i Tikhom Okeanakh. Sobranie dokumentov o velikikh russkikh geograficheskikh otkrytiiakh na Severo-Vostoke Azii v XVII Veke*, Moskva1952

Berg, Magnus & Trépagny, Veronica (red): *I andra länder. Historiska perspektiv på svensk förmedling av det främmande*, Lund 1999

Berg, L.S.: Otkrytie Kamchatki i ekspeditsii Beringa 1725–1742, Moskva, Leningrad 1949

Berger, Arthur Asa: *Kulturstudier. Nyckelbegrepp för nybörjare*, Lund 1999

Berggren, Anne Marie (red.): *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv*, Uppsala 1999

Birgegård, Ulla: ”Scener från 1680-talets Ryssland”, i Gyllin, Svanberg och Söhrman (red.) 1998
Birgegård, Ulla and Sandomirskaja, Irina (ed.): *In search of an order. Mutual Representations in Sweden and Russia during the Early Age of Reason*, Huddinge 2004
Björk, Ragnar (red.): *Människan i historien och samtiden. En festskrift till Alf W Johanson*, Stockholm 2000.
Björling, Fiona (ed.): *Through a Glass Darkly. Cultural Representation in the Dialogue between Central, Eastern and Western Europe*, Lund 1999
Black, Jeremy: *Maps and Politics*, London 1997
Black, Joseph L.: *G.F. Müller and the Imperial Russian Academy*, Kingston & Montreal 1986
Black, Lydia: *Russians in Alaska 1732–1867*, Fairbanks 2004
Block, Eva: *Amerikabilden i svensk dagspress 1948*–1968, Lund 1976
Blom, Thomas och Nilsson, Mats: *Turismens historia och utveckling*, Malmö 2005
Blome, Astrid: *Das deutsche Russlandbild im frühen 18 Jahrhundert. Untersuchungen zur zeitgenössischen Presseberichterstattung über Russland unter Peter I*, Wiesbaden 2000
Bolkhovitinov, Nikolai Nikolaevich (Ed.): *Istorija Russkoj Ameriki: 1732–1867. T.1, Osnovanie Russkoj Ameriki: 1732–1799,* Moskva 1997
Borén, Thomas och Schlyter, Peter (red): *Kring Beringia. Expeditioner och folk. Ymer 2007. Årgång 127*, Eslöv 2008
Borgström, Eva (red.): *Makalösa kvinnor. Könsöverskridare i myt och verklighet,* Stockholm 2002
Brauner, Sigrid ”Cannibals, witches and shrews in the civilizing process” i: Cocalis & Bauschinger (ed.),1994
Bravo, Micael T.: ”Ethnographic Navigation and the Geographical Gift” i: Livingstone & Withers 1999
Brenner, Peter J: *Der Reisebericht in dem deutschen Literatur*: *ein forschungsüberblick als Vorstudie einer Gattungsgeschichte*, Tübingen 1990
Bring, Samuel E.: ”En censurerad svensk rysslandsbeskrifning från det stora nordiska krigets tid” i: *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsende. Årgång VI 1919*, utgiven av Isak Collijn, Stockholm 1919
Broberg, Gunnar: “Den vandrande gränsen. Var slutar Europa? i Högnäs et al 2007
Broberg, Gunnar: *Homo Sapiens L. Studier i Carl von Linnés naturuppfattning och människolära*, Uppsala 1976
Burke, Peter: ”Directions for the History of Travel” i: Andersson (red.) 2000
Burke, Peter: *A Social History of Knowledge. From Gutenberg to Diderot.* Cornwall 2000
Buzard, James M.: ”What Isn’t Travel?” i: Schultz-Forberg 2005
Bååth-Holmberg, Cecilia: “Inledning” i Hauswolff 1912
Campbell, Mary B: *The witness and the other world: exotic European travel writing, 400–1600*, N.Y. & London 1988
Carlbäck, Helene: ”Svenskar i Ryssland – svenskhet i Ryssland” i: Björk (red) 2000.
Cecere, Giulia: ”Russia and its ‘Orient’. Ethnographic Exploration of the Russian Empire in the age of Enlightenment” i Wolff & Cipolloni (ed.) 2007
Clifford, James: ”Travelling cultures” i: Grossberg, Nelson, & Treicher (ed.) 1992
Christensen, Svend Aage og Gottlich, Henning (red): *Danmark og Rusland i 500 år*, Köpenhamn, 1993
Christensson, Jakob: *Konsten att resa. Essäer om lärda svenska resenärer*, Stockholm 2001

Christensson, Jakob: *Lyckoriket,* Stockholm 1996
Cocalis, Susan L. & Bauschinger, Sigrid (ed.), *"Neue Welt"/"Dritte Welt" Interkulturelle Beziehungen Deutschlands zu Latinamerika und der Karibie*, Tübingen und Basel 1994
Dahlgren, Stellan, Florén Anders och Karlsson, Åsa (red): *Makt & Vardag. Hur man styrde, levde och tänkte under svensk stormaktstid,* Stockholm 1993
Davies, Mark: *A perambulating Paradox. British Travel Literature and the Image of Sweden c. 1770–1865*, Lund 2000
Delanty, Gerard: *Europa. Idé, identitet, verklighet*, Göteborg 1996
Deleuze, Gilles & Guattari, Félix: *A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia*, London & N.Y. 2004
Despoix, Philippe, Fetscher, Justus (Eds/Hrg.) *Cross-Cultural Encounters and Constructions of Knowledge in the 18th and 19th century. Non European and European Travel of Exploration in Comparative Perspective /Interculturelle Begegnungen und wissenkonstruktionen im 18 und 19 jahrhundert Aussereuropäische und europäische Forschungsreisen im Vergleich*, Kassel 2004
Dolan, Brian: Exploring European frontiers. British travellers in the age of Enlightenment, Wiltshire 2000
Duchhardt, Heinz (ed.): *Russland, der Ferne Osten und die "Deutschen"*, Göttingen 2009
Edgren, Monica: *Från rike till nation. Arbetskraftspolitik, befolkningspolitik och nationell formering i Sverige under 1700-talet*, Lund 2001
Ehrensvärd, Ulla: "Den andres geografiska kartor" i: Jonson och Torstendahl Salytjeva 2009
Ehrström, Christman: *Moskva brinner. En nyupptäckt svensk dagbok från 1812,* Stockholm 1984
Ehrström, Christman: *Kanonerna vid Orvais. Eric Gustaf Ehrströms dagbok från 1808 och 1811* Stockholm 1986
Ehrström, Eric Gustaf: *Minnen af en resa från Åbo till Tavastland år 1811*, sammanställd av Johanna Wassholm, Tavastehus 2007
Einarsson, Monica (red): *Blad till Bladh. En vänbok till Christine våren 2006*, Huddinge 2006
Eliasson, Pär: "Apodemik: resandets och reseskildringens teori och metod" i: Sundin (red) 1993
Eliasson, Pär: *Platsens blick. Vetenskapsakademien och den naturalhistoriska resan 1790–1840*, Umeå 1999
Ellenius, Allan: "Inledning" i: Ellenius (red) 1990
Ellenius, Allan (red): Bilden som källa till vetenskaplig information. Föredrag vid Vitterhetsakademins symposium 13–14 april 1989, Stockholm 1990
Engeln, Barbara Alpern: *Women in Russia1700–2000*, Cambridge 2004
Engman, Max: Dagligt liv i S:t Petersbug. Bland kejsarens finländska undersåtar, Stockholm 2003
Engman, Max: "Finland vid "civilisationsgränsen" i: Suominen och Björnsson (red)1999
Engman, Max: Lejonet och dubbelörnen. Finlands imperiella decennier 1830–1890, Stockholm 2000
Ennes, B.A.: *Biografiska minnen af Konumng Carl XII:s krigare/.../2 vol.* Stockholm 1818–1819
Eriksson, Gunnar (red): *Olof Rudbeck: Atlanticans Naturalhistoria. En antologi,* i urval, inledning, kommentering av Gunnar Eriksson. Stockholm 1998
Eriksson, Lennart: "De skäggiga bergsmännen från Nora" i: Dahlgrén, Florén och Andersson (red.) 1993
Fabian, Johannes: *Time and the Other. How Anthropology makes its Object*, New York 2002

Falck, Johan Peter i: Lars Hansen, Eivor Cormack, Ragnar Edberg, Per Sörbom (ed): *The Linnaeus Apostles. Global Science and Adventure. Europe, Arctic, Asia. Volume Two Book Two. Johan Peter Falck,* London & Whitby 2007

Fanon, Franz: *Svart hud, vita masker*, Göteborg 1997

Fehling, Detlev: "The art of Herodotus and the margins of the world": i Martels (ed) 1994

Frängsmyr,Carl: *Klimat och karaktär,* Stockholm 2000

Forsstrand, Carl: *Köpmanshus i Gamla Stockholm*, Stockholm 1917

Fosstrand, Carl: *Linné i Stockholm,* Stockholm 1915

Forsyth, James: *A history of the Peoples of Siberia. Russia's North Asian Colony 1581–1990*, New York 2000

Foucault, Michel: *The Order of Things. An archaeology of the human sciences*, London & New York 2006

Foucault, Michel: *Vetandets arkeologi*, Staffanstorp 1972

Foucault, Michel: "Questions on Geography" i: Foucault/Gordon (ed)1980

Foucault, Michel: *Power/Knowledge. Selected Interviews and other writings*, edited by Colin Gordon, Brighton 1980

Foucault, Michel: *Sexualitetens historia. Viljan att veta Bd I*, Stockholm 1980

Foucault, Michel: *Diskursens ordning. Installationsföreläsning vid Collège de France 2 december 1970*, Stockholm 1993

Franck, Margit: "Karolinernas skola i Tobolsk" i *Karolinska Förbundets Årsbok* 1987, Lund 1988

Fur, Gunlög: "Konsten att se" i Backlund (red) 1997

Fur, Gunlög: *A Nation of Women. Gender and Colonial Encounters Among the Delaware Indians*, Philadelphia 2009

Fur, Gunlög: "The Struggle For Civilised Marriages in Early Modern Sweden and Colonial North America" i: Grimshaw and McGregor (Ed), 2006

Fur, Gunlög: "De äro barbarorum barbarissimi. Svenskars möten med indianer och samer på 1600-talet" i: Dahlgren, Florén och Karlsson(red)1993

Fur, Gunlög: "Gränsöverskridande kvinnor och svenska män. Kön och sexualitet på gränsen mellan samiskt och svenskt i tidigmodern tid" i: *Kvinnovetenskaplig tidskrift 1998:1*

Furuhagen, Birgitta (red.): Ryssland – ett annat Europa. Historia och samhälle under 1000 år Borgå 1995

Geertz, Clifford: *The Interpretation of Cultures*, London 1975

Gerner, Kristian: "Beringland – en rysk historia" i Thomas Borén och Peter Schlyter (red): *Kring Beringia. Expeditioner och folk. Ymer 2007. Årgång 127*, Eslöv 2008

Gerner, Kristian: *Ryssland. En europeisk civilisationshistoria*, Lund 2011

Gerner, Kristian och Karlsson, Klas-Göran (red): *Rysk spegel. Svenska berättelser om Sovjetunionen – och om Sverige*, Lund 2008

Goldenberg, Leonid A.: *Mezhdu dvumia ekspeditsiiami Beringa*. Magadan, 1984

Golder, Frank A.: *Bering's Voyages. An Account* of the Efforts of the Russians to Determine the Relation of Asia and America. 2 vols., New York 1922–25

Granit, Ragnar (red): *Utur stubbotan rot. Essäer till 200-årsminnet av Carl von Linnés död*, Stockholm 1978

Gregerson, Malin: *Fostrande förpliktelser. Representationer av ett missionsuppdrag i Sydindien under 1900-talets första hälft*, Lund 2010.

Grimshaw, Patricia and McGregor, Russell (ed): *Collisions of Cultures and Identities. Settlers and Indigenous Peoples*, Melbourne 2006
Grossberg, Lawrence, Nelson, Cary, Treicher, Paula A. (ed.): *Cultural Studies*, London 1992
Grudzinska Gross, Irena: ”The Tangled Tradition: Custine, Herberstein, Karamzin, and the Critique of Russia” i: *Slavic Review* 50, no 4 (Winter 1991)
Gutting, Gary: ”Introduction” i: *The Cambridge Companion to Foucault*, Cambridge 2005
Gyllin, Roger, Svanberg, Ingvar och Söhrman Ingmar (red.): *Bröd och salt. Svenska kulturkontakter med öst. En vänbok till Sven Gustavsson*, Uppsala 1998
Haettner, Eva, Larsson, Lisbeth & Sjöblad, Christina: *Kvinnors självbiografier och dagböcker i Sverige 1650–1989*, Lund 1991
Hall, Stuart: ”The work of Representation” i: Hall (ed.) 1997
Hall, Stuart: *Representation: Cultural Representation and Signifying Practices*, London 1997
Hallgren, Hanna: *När lesbiska blev kvinnor: lesbiskfeministiska kvinnors diskursproduktion rörande kön, kropp och identitet under 1970- och 1980-talen i Sverige*, Göteborg 2008
Hansen, Lars, Cormack, Eivor, Edberg, Ragnar, Sörbom, Per (ed.): *The Linnaeus Apostles. Global Science and Adventure. Europe, Arctic, Asia. Volume Two Book Two*. Johan Peter Falck, London &Whitby 2007
Haraway, Donna J.: *Semians, Cyborgs and Women. The Reinvention of Nature*, New York 1991.
Harley, J.B.: ”Deconstructing the map” i: *Human Geography. An Essential Anthology*, John Agnew, David N. Livingstone & Alistair Rogers (Ed) 1996
Harley, J.B.: *The New Nature of Maps. Essays in the History of Cartography* (Edited and with introduction by Paul Laxton), Baltimore 2001
Harrison, Dick: *I skuggan av Cathay. Västeuropéers möte med Asien 1400–1600*, Lund 1999
Headrick, Daniel R.: *When Information came of Age. Technologies of Knowledge in the Age of Reason and Revolution, 1700–1850*, New York 2000
Heffernan, Michael: *The European Geographical Imagination. Hettner-Lecture* 2006, Stuttgart 2007
Hodacs, Hanna & Karlsson, Åsa (red): *Från Karakorum till Siljan. Resor under sju sekel*, Lund 2000
Hodacs, Hanna: *Converging World Views. The European expansion and early-nineteenth-century anglo-swedish contacts*, Uppsala 2003
Hodacs, Hanna & Nyberg, Kenneth*: Naturalhistoria på resande fot. Om att forska, undervisa och göra karriär i 1700-talets Sverige*, Stockholm 2007
Hollinshead, Keith: ”Surveillance of the worlds of tourism: Foucault and the eye-of-power” i: *Tourism Management* 20 (1999)
Holmberg, Arne: ”Ryssland i svenskt tryck” Särtryck i: *Svensk-ryska sällskapets årskrift 1926*, Stockholm 1926
Holmberg, Åke: *Världen bortom västerlandet. Svensk syn på fjärran länderoch folk från 1700-talet till första världskriget*, Göteborg 1988
Hulme, Peter: *Colonial Encounters*, London 1986
Hulme, Peter & Youngs, Tim (ed.): *The Cambridge companion to travel writing*, Cambridge 2002
Håkanson, Nils: *Fönstret mot öster: rysk skönlitteratur i svensk översättning 1797–2010; med en fallstudie av Nikolaj Gogols svenska mottagande*, Stockholm 2012

Högnäs, Sten, Hansson, Jonas, Lettevall, Rebecka, Nordin, Svante, Broberg, Gunnar: *Europas gränser: essäer om europeisk identitet*, Nora 2007
Högnäs, Sten: ”Ett indoeuropeiskt Europa?” i: Högnäs et al 2007
Islam, Syed Manzurul: *The Ethics of Travel: From Marco Polo to Kafka*, Manchester 1996
Jangfeldt, Bengt: *Svenska vägar till S:t Petersburg. Kapitel ur historien om svenskarna vid Nevans stränder*, Trelleborg 1998
Jarlert, Anders: ”Fostran till man. Positionsförändringar i svensk katekesundervisning från 1600-tal till 1800-tal i möte med verkligheten. Ett forskningsuppslag” i: Berggren(red.) 1999
Jarring, Gunnar: ”Ervin Petrovitj Zinner om de karolinska krigsfångarnas insatser för utforskandet av Sibirien” i *Karolinska Förbundets Årsbok 1979–1980*, Lund 1981
Jonasson, Gustaf: ”Krigsfångar som resurs” i: *Historiska etyder. En vänbok till Stellan Dahlgren*, (red.) Janne Backlund
Jonsell, Bengt: ”Linnés ryska förbindelser. Glimtar från ett fyrtioårigt forskningsfält” i: Granit, 1978
Jonson, Lena och Torstendahl Salytjeva, Tamara: ”Till minnet av Poltava” i: Jonson och Torstendahl Salytjeva, 2009
Jonson, Lena och Torstendahl Salytjeva, Tamara (red.): *Poltava. Krigsfångar och kulturutbyte*, Stockholm 2009
Jorikson, Håkan: ”Granne med fienden? Krigsfångar i Sverige 1700–1721” i: *Karolinska förbundets årsbok 2005,* Lund 2005
Jorikson, Håkan: ”Ryska krigsfångar på Visingsö” i: Jonson och Torstendahl Salytjeva 2009
Kan, Aleksander: ”Svensk-ryska kulturella förbindelser under 1600- och 1700-talet” i Oredsson, 1998
Kan, Aleksander: *Sverige och Ryssland: Ett 1200-årigt förhållande*, Stockholm 1996
Kappeler, Andreas: *Die Geschichte Russlands im 16. und 17. Jahrhundert aus der Perspektive seiner Regionen*, Wiesbaden 2004
Karlsson, Eva-Lena och Öjmyr, Hans (red.) *Främlingen – dröm eller hot*, Helsingborg 1996
Karlsson, Klas-Göran: “Är Ryssland Europa? En genealogisk studie” i: Persson& Lindström 1999
Karlsson, Klas-Göran, Ulvros, Eva-Helen och Zander, Ulf (red): *Historieforskning på nya vägar*, Lund 2006
Karlsson, Åsa: ”Det kända och okända Orienten. Svenska resenärer i Osmanska riket under 1700-talet” i: Hodacs och Karlsson (red.) 2000
Kerr Robert F.R.S & Edin F.A.S. (Ed.): *A General History and Collection of Voyages and Travels/…/. Part II, Book IV,* kapitel VIII och IX. London & Edinburgh 1824
Kirby, David*: Northern Europe in the Early Modern Period. The Baltic world 1492–1772*, New York 1990
Kivelson, Valerie: *Cartographies of Tsardom. The Land and its Meaning in Seventeenth Century Russia*, New York 2006
Kreuger, John R.: ”Vorbericht” i: Strahlenberg:1975 [1730]
Kristeva, Julia: *Främlingar för oss själva*, Stockholm 1991
Kristeva, Julia: ”Word, Dialogue and the Novel” i: Moi (ed)1986
Kuczynski, Ingrid: ”’Only by the eye’: visual perception in women's travel writing in the 1790s” i: Ryall & Sandbach-Dahlström (ed.) 2003
Larsson, Lars-Gunnar: ”Svenskar hos Chanterna” i Gyllin, Svanberg och Söhrman (red.) 1998

Larsson, Olle: *Stormaktens sista krig. Sverige och stora nordiska kriget 1700–1721*, Lund 2009
Leask, Nigel: *Curiosity and the Aesthetics of Travel Writing 1770–1840: 'From an antique land'*, Oxford 2002
Lebedev, M. Dmitrii: *Plavanie A. I. Chirikova na paketbote Sv. Pavel k poberezhiam Ameriki: S prilozheniem sudovogo zhurnala 1741*, Moskva 1951
Legnér, Mattias: "Geografin i fosterlandets tjänst. De ekonomiska ortsbeskrivningarna i Sverige cirka 1740–1790" i: *Historiska och litteraturhistoriska studier.* Nr 77 / 2002
Legnér, Mattias: *Fäderneslandets rätta beskrivning. Mötet mellan antikvarisk forskning och ekonomisk nyttokult i 1700-talets Sverige*, Helsingfors 2004
Leitsch, Walter: "Herbersteins impact on Reports about Muscovy in the 16th and 17th Centuries: Some observations on the Technique of Borrowing", i: *Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte,* no 24 (1978)
Leontieva, Alexandra N. & Sarsenov, Karin: "Russian Women in the Scandinavian Media" i: Morell et al. 2005
Lind, Natasha Okhotina och Møller, Peter Ulf: *Kommendøren og konen. Arkivfynd om danske deltagare i Vitus Berings ekspeditioner*, Köpenhamn 1997
Lidström, Carina: "All Travellers are liars – On Fact and Fiction in the Travellers Tale" i: Skalin 2005
Liebersohn, Harry: "European Geographic Societies and Ethnography (1821–1840)" i: Despoix & Fetscher 2004
Liepe, Lena: "Konst som historiskt källmaterial? Om bildens epistemologi" i: Andersson, Berggren och Zander 2001
Liljequist, Jonas: "Från niding till sprätt. En studie i det svenska omanlighetsbegreppets historia från vikingatid till sent 1700-tal." i Berggren (red.) 1999
Lincoln, Bruce W.: *The Conquest of a Continent: Siberia and the Russians*, New York 1994
Lindroth, Sten: *Löjtnant Åhls äventyr. Svenska studier och gestalter*, Stockholm 1967
Lindstedt-Cronberg, Marie: "Karolinskorna" i: Oredsson (red.), 1998.
Livingstone, David N.: *The Geographical tradition. Episodes in the History of a Contested Enterprise*. Cambridge 1993
Livingstone, David N.: "Race, Space and Moral Climatology: Notes Toward a Genealogy" i: *Journal of Historical Geography,* Nr 28/2 / 2002
Livingstone, David N. and Withers, Charles W.J. (ed.): *Geography and Enlightenment*, Chicago 1999
Loomba, Ania: *Kolonialism/Postkolonialism. En introduktion till ett forskningsfält*, Stockholm 2005
Lönnberg, Einar: "Sven Larsson Waxell. Ett 200-års minne" i: *Kungliga Vetenskapsakademins årsbok för 1941*, särtryck, Stockholm 1941
Malia, Martin: *Russia under Western Eyes. From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum*, Cambridge Massachusetts 1999
Malmstedt, Göran: *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*, Lund 2002
Markham, Beryl: *West with the night*, N.Y. 1983
Martels, Zweder von: "Introduction: The eye and the eye's mind" i Martels (ed.) 1994
Martels, Zweder von (ed.): *Travel fact and travel fiction. Studies on Fiction, Literary Tradition, Scholarly Discovery and Observation in Travel Writing*, Leiden 1994
Mauss, Marcel: *Gåvan,* Lund 1997

McClintock, Anne: *Imperial leather. Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest*, New York 1995
McEwan, Cheryl: *Gender, Geography and Empire. Victorian Women travellers in West Africa*, 2000
Merchant, Carolyn*: Naturens död,* Stockholm 1994
Mills, Sara: *Discourses of difference An Analysis of Women's travel writing and colonialism,* London and New York 1991
Mills, Sara: *Discourse,* London 2004
Mills, Sara: *Michel Foucault*, London 2003
Moi, Toril: *The Kristeva Reader*, New York 1986
Mondada, Lorenza: "Seeing as a condition for saying" i: Schultz-Forberg 2005
Morell, Ildikó Asztalos, Carlbäck, Helene, Hurd, Madelaine, Rastbäck Sara (ed.): *Gender Transitions in Russia and eastern Europe*, Huddinge 2005
Morgan, Jennifer L: "'Some could suckle over their shoulder': Male travelers, female bodies, and the gendering of racial ideology 1500–1770" i: *The William and Mary Quarterly: a magazine of early American history and culture,* Williamsburg, 1994
Müller, Leos: *Consuls, Corsairs and Commerce. The Swedish consular service and long-distance shipping 1720–1815*, Uppsala 2004
Møller, Peter Ulf: "Bering and the Kamtchatka Expeditions. A bibliography" i: Møller and Okhotina Lind 2003
Møller, Peter Ulf: "Russian Identity as an East-West Controversy. Outlining a Concept" i: Björling (ed.) 1999
Møller, Peter Ulf: "Hvordan russerne er. En stykke dansk mentalitetshistorie" i: Christensen & Gottlich (red)1993
Møller, Peter Ulf: "The Changing Images of Vitus Bering. A Critical Study in the Russian and Danish Historiography of his Expeditions" i Møller & Lind 2003
Møller, Peter Ulf and Lind, Natasha Okhotina (Ed): *Under Vitus Bering's Command. New Perspectives on the Russian Kamchatka Expeditions*, Aarhus 2003
Nilsson, Roddy: "Postmodernism, källkritik och historieskrivning" i: *Historisk Tidskrift 125:2/2005*
Nordbäck, Carola: *Samvetets röst. Om mötet mellan luthersk ortodoxi och konservativ pietism i 1720-talets Sverige*, Umeå 2004
Nyman, Magnus: *Upplysningens spegel. Götheborgs allehanda om Frankrike och världen 1774–1789*, Stockholm 1994
Nyman, Maria: "Otydliga könsmönster och manliga förhållningssätt. Kön och sexualitet i svenska skildringar från Ryssland under 1700-talet" i: Karlsson, Ulvros, och Zander (red) 2006
Nyman, Maria: "Breven från Lady Vigor och Lady Craven" i: Einarsson (red) 2006
Nyman, Maria: "The Importance of the Familiar. Swedish Travellers and the Use of Home Land Contacts when Living and Travelling in 18th Century Russia" i: Ax, Henningsen, Jensen, Koivunen, Syrjämaa (ed), 2007
Nyberg, Kenneth: *Bilder av mittens rike. Kontinuitet och förändring i svenska resenärers Kinaskildringar 1749–1912*, Göteborg 2001
Offord, Derek: *Journeys to a Graveyard. Perceptions of Europe in Classical Russian Travel Writing*, Dordrecht 2005

O'Loughlin, Katrina: "Having lived much in the world": inhabitation, embodiment and English women travellers' representations of Russia in the eighteenth century" i: *Women's Writing, Volume 8, Number 3, 2001*

Oredsson, Sverker (red.) *Tsar Peter och Kung Karl. Två härskare och deras folk*, Stockholm 1998

Palmer, Andrew: "Egeria the voyager, or the technology of remote sensing in late Antiquity" i Martels (ed.) 1994

Persson, Hans-Åke & Lindström, Fredrik "Att studera Europa" i: Persson och Lindström (red.) 1999

Persson, Hans Åke & Lindström, Fredrik (red.) *Europa – en svårfångad historia*, Lund 1999

Persson, Kristina: *Svensk brevkultur på 1800-talet. Språklig och kommunikationsetnografisk analys av en familjebrevväxling*, Uppsala 2005

Petersson, Margareta: *Indien i svenska* reseskildringar, Lund 1988

Pleijel, Hilding: *Svenska kyrkans historia. Femte bandet. Karolinsk kyrkofromhet, pietism och herrnhutism 1680–1772*, Uppsala 1935

Porter, Dennis: *Haunted journeys: Desire and Transgression in European travel writing*, New Jersey 1991

Pratt, Mary Louise: *Imperial eyes. Travel Writing and Transculturation*, London & New York 1992

Pratt, Mary Louise: "Scratches on the face of the Country or: What Mr Barrow saw in the Land of the Bushmen" i *Critical Inquiry,* vol 12, No: 1, 1985

Quennerstedt, August: *Karolinska krigares dagböcker, band 1–12,* Stockholm 1901–1918

Rebas, Hain: "Ryssland och Östersjön" i: *Ryssland – ett annat Europa. Historia och samhälle under 1000 år* Birgitta Furuhagen (red.), Borgå 1995

Rodin Pucci, Suzanne: "The discrete charms of the exotic: fictions of the harem in eighteenth-century France" i: Roy/Porter (Ed.) 1990

Roll, Christine: "Russland, Sibirien und der 'Ferne Osten' in der russischen Kartographie der Frühen Neuzeit und der Beitrag deutscher Wissenschaftler" i Duchhardt (ed) 2009

Rousseau G.S., Porter Roy (Ed.): *Exoticism in the Enlightenment*, Manchester 1990

Ryall, Anka & Sandbach-Dahlström, Catherine (ed.): *Mary Wollstonecraft's journey to Scandinavia: essays*, Stockholm 2003

Said, Edward: *Orientalism*, Stockholm 2000

Schultz-Forberg, Hagen (ed): *Unravelling Civilisation. European Travel and Travel writing*, Brussels 2005

Sebro, Louise: *Mellem afrikaner og kreol: etnisk identitet og social navigation i Dansk Vestindien 1730–1770*, Lund 2010

Seegel, Steven: *Mapping Europe's Borderlands. Russian Cartography in the Age of Empire*, Chicago & London 2012

Semenov, Iurii N.: *The Conquest of Siberia*, London 1944

Semjonow, Jurij [Semenov Iurii N.]: "Sven Waxell och den skandinaviska insatsen i Sibirien under 1700-talet" i: Waxell 1953

Sjebaldina, Galina: *Karolinska krigsfångar i Sibirien*, Stockholm 2010

Sjöblad, Christina: *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet*, Stockholm 1997

Skalin, Lars-Åke (ed): *Fact and Fiction in Narrative: An interdisciplinary Approach*, Örebro 2005

Smart, Christopher, Goldsmith, Oliver, Johnson, Samuel (ed): *The World Displayed, or, A collection of Voyages and Travels from the Writers of all Nations*. Dublin 1815
Stadius, Peter: ”Reseberättelsen som kulturhistoriskt forskningsobjekt” i: *Historisk Tidskrift för Finland,* Nr 3/2002
Stagl, Justin: *A History of Curiosity. The Theory of Travel 1550–1880, Harwood academic publishers*, 1995
Stahre, Ulrika: ”Könets krigare. Amasonerna och den mytiska verkligheten” i: Borgström (red.) 2002
Stanley, Liz: *The Auto/Biographical I. The Theory and Practice of Feminist Auto/*Biography, Manchester 1995
Strindberg, August: ”Faraodyrkan ” i: *Samlade skrifter / 53* Stockholm 1912–1921
Strindberg, August: ”Svenska Asia-forskare före Carlo Landberg och Sven Hedin” i: *Samlade skrifter / 53* Stockholm 1912–1921
Strindberg August: ”Tsarens kurir eller sågfilarens hemlighet” i: *Samlade skrifter / 53* Stockholm 1912–1921
Strindberg, August: ”Ur anteckningar om de svenska fångarnas öden efter slaget vid Pultava” i: *Samlade skrifter /4 Kulturhistoriska studier* Stockholm 1912.
Strindberg, August: ”Johann Philipp von Strahlenberg, hans karta och beskrivning över Asien” i: *Samlade skrifter /4 Kulturhistoriska studier* Stockholm 1912.
Sundberg, Ulf: *Svenska krig 1521–1814*, Stockholm 1998
Sundin, Bosse (red.): *Från Hermetism till rationell distribution. Föredrag vid svensk idéhistorisk konferens 1992*, Umeå 1993
Suominen, Tapani och Björnsson, Anders (red): *Det hotade landet och det skyddade. Sverige och Finland från 1500-talet till våra dagar. Historiska och säkerhetspolitiska betraktelser*, Stockholm 1999
Svanberg, Ingvar: ”Johann Peter Falck som svensk etnobiolog i rysk tjänst” i: Gyllin, Svanberg, & Söhrman 1998.
Sydow, Carl Otto von: ”Linné och de lyckliga lapparna. Primitivistiska drag i Linnés Lapplandsuppfattning” i: Granit (red.) 1978
Tarkiainen, Kari: *Vår gamble Arffiende Ryssen.Synen på Ryssland i Sverige 1595–1621 och andra studier kring den svenska Rysslandsbilden från tidigare stormaktstid*, Uppsala 1974
Tarkiainen, Kari: ”Rysstolkarna som yrkeskår 1595–1661” i *Historisk Tidskrift* 4/1972
Tolvhed, Helena: *Nationen på spel. Kropp, kön och svenskhet i populärpressens representationer av olympiska spel 1948–1972*, Umeå 2008
Turner, Katherine: *British travel writers in Europe 1750–1800. Authorship, gender and national identity*, Cornwall 2001
Ullgren, Peter: *Det stora nordiska kriget 1700–1721*, Stockholm 2008
Ulvros, Eva Helen: *Kärlekens villkor. Tre kvinnoöden 1780–1880*, Lund 1998
Urness, Carol: ”The first Kamtchatka Expedition in Focus” i: Møller and Okhotina Lind 2003
Urry, John: *The Tourist Gaze*, London 2005
Wassholm, Johanna: *Svenskt, finskt och ryskt. Nationens, språkets och historiens dimensioner hos E.G. Ehrström 1808–1835*, Åbo universitet 2008
Wassholm, Johanna: ”Eric Gustaf Ehrström – Barndoms- och uppväxtår” i: Ehrström 2007
Wawrzeniuk, Piotr: *Confessional Civilising in Ukraine. The Bishop Iosyf Shumliansky and the Introduction of Reforms in the Diocese of Lviv 1668–1708*, Huddinge 2005
Willinsky, John: *Learning to Divide the World. Education at Empire's End*, Minneapolis 1998

Winberg, Ola: ”Mårten Törnheim och den europeiska resan” i: Hodacs & Karlsson (red) 2000
Winther Jørgensen, Marianne & Phillips, Louise: *Diskursanalys som teori och metod*, Lund 2000
Withers, Charles W.J.: ”Geography, Enlightenment, and the Paradise question”, i: Livingstone and Withers 1999
Wolff, Charlotta: *Vänskap och makt. Den svenska eliten och upplysningstidens Frankrike*, Helsingfors 2005
Wolff, Larry & Cipolloni, Marco (ed.): *The Anthropology of the Enlightenment*, Stanford 2007
Wolff, Larry: *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford 1994
Wolff, Larry: *The Enlightenment and the orthodox world. Western perspectives on the orthodox church in Eastern Europe*, Athens 2001
Wolff, Larry: ”British travellers and Russian Orthodoxy in the age of Enlightenment. The religious features of philosophic geography” i: Schultz-Forberg 2005
Åberg, Alf: *Fångars elände. Karolinerna i Ryssland*, Lund 1991 (a).
Åberg, Alf: *Karl XII:s krigare i rysk fångenskap och på upptäcktsfärder i Orienten och Sibirien*, Halmstad 1967
Åberg, Alf: *Karoliner*, Stockholm 1998
Åberg, Alf: *Karolinerna i Österlandet. Karl XII:s krigare i rysk fångenskap och på upptäcktsfärder i Orienten och Sibirien*, Halmstad 1967
Åberg, Alf: *Karolinska kvinnoöden*, Stockholm 2000
Åberg, Alf: *Stralenberg and other Swedish cartographers in the service of Peter the Great, konferenstryck*, Stockholm 1991 (b)
Öjmyr, Hans: ”Drömmen om Orienten” i: Karlsson och Öjmyr (red) 1996
Österberg, Eva: *Tystnader och tider. Samtal med historien*, Stockholm 2011

Uppslagsverk

Nordisk Familjebok, 1800-talsutgåvan, Andra bandet, Stockholm 1878
Nordisk Familjebok. Konversationslexikon och realencyklopedi. Tolfte bandet, Stockholm 1888
Nordisk Familjebok, Uggleupplagan, Sjätte bandet, Stockholm, 1883
Nordisk Familjebok. Uggleupplagan Trettonde bandet, Stockholm 1910
Nordisk Familjebok. Uggleupplagan, Tjugoförsta bandet, Stockholm 1915
Svenskt boklexikon, åren 1830–1865, senare delen M–Ö, Hjalmar Lindström (utg), Stockholm 1961

Internetresurser/artiklar:

Chandler, Daniel: ”Intertextuality” i: *Semiotics for Beginners*: http://www.aber.ac.uk/media/Documents/S4B/sem09.html, hämtad 2009-09-14
Ehrensvärd, Ulla: *Philip Johan Strahlenberg, von (Tabbert),* http://www.nad.riksarkivet.se/sbl/artikel/20316, Svenskt biografiskt lexikon, hämtad 2013-03-16.
Nyblom, Andreas: ”Strindbergsfejden” publicerad på Litteraturbanken: http://litteraturbanken.se/#!presentationer/specialomraden/Strindbergsfejden.html, hämtad 2011-10-26.
Neovius, Adolf Alarik: *Ur Finlands historia. Publikationer ur de alopaeiska pappren*, Helsingfors 1890–1891, Del 1, s. 25 Hämtat från http://runeberg.org/finlhist/1/0097.html

Meeting of Frontiers hemsida: http://international.loc.gov/intldl/mtfhtml/mfsplash.html
The Red Book of the Peoples of Siberia, sökord "itelmens":
http://www.eki.ee/books/redbook/itelmens.shtml

Södertörn Doctoral Dissertations

1. Jolanta Aidukaite, *The Emergence of the Post-Socialist Welfare State: The case of the Baltic States: Estonia, Latvia and Lithuania*, 2004
2. Xavier Fraudet, *Politique étrangère française en mer Baltique (1871–1914): de l'exclusion à l'affirmation*, 2005
3. Piotr Wawrzeniuk, *Confessional Civilising in Ukraine: The Bishop Iosyf Shumliansky and the Introduction of Reforms in the Diocese of Lviv 1668–1708*, 2005
4. Andrej Kotljarchuk, *In the Shadows of Poland and Russia: The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th Century*, 2006
5. Håkan Blomqvist, *Nation, ras och civilisation i svensk arbetarrörelse före nazismen*, 2006
6. Karin S Lindelöf, *Om vi nu ska bli som Europa: Könsskapande och normalitet bland unga kvinnor i transitionens Polen*, 2006
7. Andrew Stickley. *On Interpersonal Violence in Russia in the Present and the Past: A Sociological Study*, 2006
8. Arne Ek, *Att konstruera en uppslutning kring den enda vägen: Om folkrörelsers modernisering i skuggan av det Östeuropeiska systemskiftet*, 2006
9. Agnes Ers, *I mänskligheten namn: En etnologisk studie av ett svenskt biståndsprojekt i Rumänien*, 2006
10. Johnny Rodin, *Rethinking Russian Federalism: The Politics of Intergovernmental Relations and Federal Reforms at the Turn of the Millennium*, 2006
11. Kristian Petrov, *Tillbaka till framtiden: Modernitet, postmodernitet och generationsidentitet i Gorbačevs glasnost´ och perestrojka*, 2006
12. Sophie Söderholm Werkö, *Patient patients?: Achieving Patient Empowerment through Active Participation, Increased Knowledge and Organisation*, 2008
13. Peter Bötker, *Leviatan i arkipelagen: Staten, förvaltningen och samhället. Fallet Estland*, 2007
14. Matilda Dahl, *States under scrutiny: International organizations, transformation and the construction of progress*, 2007
15. Margrethe B. Søvik, *Support, resistance and pragmatism: An examination of motivation in language policy in Kharkiv*, Ukraine, 2007
16. Yulia Gradskova, *Soviet People with female Bodies: Performing beauty and maternity in Soviet Russia in the mid 1930–1960s*, 2007
17. Renata Ingbrant, *From Her Point of View: Woman's Anti-World in the Poetry of Anna Świrszczyńska*, 2007

18. Johan Eellend, *Cultivating the Rural Citizen: Modernity, Agrarianism and Citizenship in Late Tsarist Estonia*, 2007
19. Petra Garberding, *Musik och politik i skuggan av nazismen: Kurt Atterberg och de svensk-tyska musikrelationerna*, 2007
20. Aleksei Semenenko, *Hamlet the Sign: Russian Translations of Hamlet and Literary Canon Formation*, 2007
21. Vytautas Petronis, *Constructing Lithuania: Ethnic Mapping in the Tsarist Russia, ca. 1800–1914*, 2007
22. Akvile Motiejunaite, *Female employment, gender roles, and attitudes: the Baltic countries in a broader context*, 2008
23. Tove Lindén, *Explaining Civil Society Core Activism in Post-Soviet Latvia*, 2008
24. Pelle Åberg, *Translating Popular Education: Civil Society Cooperation between Sweden and Estonia*, 2008
25. Anders Nordström, *The Interactive Dynamics of Regulation: Exploring the Council of Europe's monitoring of Ukraine*, 2008
26. Fredrik Doeser, *In Search of Security After the Collapse of the Soviet Union: Foreign Policy Change in Denmark, Finland and Sweden, 1988–1993*, 2008
27. Zhanna Kravchenko. *Family (versus) Policy: Combining Work and Care in Russia and Sweden*, 2008
28. Rein Jüriado, *Learning within and between public-private partnerships*, 2008
29. Elin Boalt, *Ecology and evolution of tolerance in two cruciferous species*, 2008
30. Lars Forsberg, *Genetic Aspects of Sexual Selection and Mate Choice in Salmonids*, 2008
31. Eglė Rindzevičiūtė, *Constructing Soviet Cultural Policy: Cybernetics and Governance in Lithuania after World War II*, 2008
32. Joakim Philipson, *The Purpose of Evolution: 'struggle for existence' in the Russian-Jewish press 1860–1900*, 2008
33. Sofie Bedford, *Islamic activism in Azerbaijan: Repression and mobilization in a post-Soviet context*, 2009
34. Tommy Larsson Segerlind, *Team Entrepreneurship: A process analysis of the venture team and the venture team roles in relation to the innovation process*, 2009
35. Jenny Svensson, *The Regulation of Rule-Following: Imitation and Soft Regulation in the European Union*, 2009
36. Stefan Hallgren, *Brain Aromatase in the guppy, Poecilia reticulate: Distribution, control and role in behavior*, 2009
37. Karin Ellencrona, *Functional characterization of interactions between the flavivirus NS5 protein and PDZ proteins of the mammalian host,* 2009
38. Makiko Kanematsu, *Saga och verklighet: Barnboksproduktion i det postsovjetiska Lettland,* 2009

39. Daniel Lindvall, *The Limits of the European Vision in Bosnia and Herzegovina: An Analysis of the Police Reform Negotiations,* 2009
40. Charlotta Hillerdal, *People in Between – Ethnicity and Material Identity: A New Approach to Deconstructed Concepts*, 2009
41. Jonna Bornemark, *Kunskapens gräns – gränsens vetande,* 2009
42. Adolphine G. Kateka, *Co-Management Challenges in the Lake Victoria Fisheries: A Context Approach*, 2010
43. René León Rosales, *Vid framtidens hitersta gräns: Om pojkar och elevpositioner i en multietnisk skola*, 2010
44. Simon Larsson, *Intelligensaristokrater och arkivmartyrer: Normerna för vetenskaplig skicklighet i svensk historieforskning 1900–1945*, 2010
45. Håkan Lättman, *Studies on spatial and temporal distributions of epiphytic lichens*, 2010
46. Alia Jaensson, *Pheromonal mediated behaviour and endocrine response in salmonids: The impact of cypermethrin, copper, and glyphosate*, 2010
47. Michael Wigerius, *Roles of mammalian Scribble in polarity signaling, virus offense and cell-fate determination,* 2010
48. Anna Hedtjärn Wester, *Män i kostym: Prinsar, konstnärer och tegelbärare vid sekelskiftet 1900*, 2010
49. Magnus Linnarsson, *Postgång på växlande villkor: Det svenska postväsendets organisation under stormaktstiden*, 2010
50. Barbara Kunz, *Kind words, cruise missiles and everything in between: A neoclassical realist study of the use of power resources in U.S. policies towards Poland, Ukraine and Belarus 1989–2008*, 2010
51. Anders Bartonek, *Philosophie im Konjunktiv: Nichtidentität als Ort der Möglichkeit des Utopischen in der negativen Dialektik Theodor W. Adornos,* 2010
52. Carl Cederberg, *Resaying the Human: Levinas Beyond Humanism and Antihumanism*, 2010
53. Johanna Ringarp, *Professionens problematik: Lärarkårens kommunalisering och välfärdsstatens förvandling*, 2011
54. Sofi Gerber, *Öst är Väst men Väst är bäst: Östtysk identitetsformering i det förenade Tyskland*, 2011
55. Susanna Sjödin Lindenskoug, *Manlighetens bortre gräns: Tidelagsrättegångar i Livland åren 1685–1709*, 2011
56. Dominika Polanska, *The emergence of enclaves of wealth and poverty: A sociological study of residential differentiation in post-communist Poland*, 2011
57. Christina Douglas, *Kärlek per korrespondens: Två förlovade par under andra hälften av 1800-talet*, 2011

58. Fred Saunders, *The Politics of People – Not just Mangroves and Monkeys: A study of the theory and practice of community-based management of natural resources in Zanzibar*, 2011
59. Anna Rosengren, *Åldrandet och språket: En språkhistorisk analys av hög ålder och åldrande i Sverige cirka 1875–1975*, 2011
60. Emelie Lilliefeldt, *European Party Politics and Gender: Configuring Gender-Balanced Parliamentary Presence*, 2011
61. Ola Svenonius, *Sensitising Urban Transport Security: Surveillance and Policing in Berlin, Stockholm, and Warsaw*, 2011
62. Andreas Johansson, *Dissenting Democrats: Nation and Democracy in the Republic of Moldova*, 2011
63. Wessam Melik, *Molecular characterization of the Tick-borne encephalitis virus: Environments and replication*, 2012
64. Steffen Werther, *SS-Vision und Grenzland-Realität: Vom Umgang dänischer und „volksdeutscher" Nationalsozialisten in Sønderjylland mit der „großgermanischen" Ideologie der SS*, 2012
65. Peter Jakobsson, *Öppenhetsindustrin*, 2012
66. Kristin Ilves, *Seaward Landward: Investigations on the archaeological source value of the landing site category in the Baltic Sea region*, 2012
67. Anne Kaun, *Civic Experiences and Public Connection: Media and Young People in Estonia*, 2012
68. Anna Tessmann, *On the Good Faith: A Fourfold Discursive Construction of Zoroastrianism in Contemporary Russia*, 2012
69. Jonas Lindström, *Drömmen om den nya staden: stadsförnyelse i det postsovjetisk Riga,* 2012
70. Maria Wolrath Söderberg, *Topos som meningsskapare: retorikens topiska perspektiv på tänkande och lärande genom argumentation*, 2012
71. Linus Andersson, *Alternativ television: former av kritik i konstnärlig TV-produktion,* 2012
72. Håkan Lättman, *Studies on spatial and temporal distributions of epiphytic lichens*, 2012
73. Fredrik Stiernstedt, *Mediearbete i mediehuset: produktion i förändring på MTG-radio*, 2013
74. Jessica Moberg, *Piety, Intimacy and Mobility: A Case Study of Charismatic Christianity in Present-day Stockholm*, 2013
75. Elisabeth Hemby, *Historiemåleri och bilder av vardag: Tatjana Nazarenkos konstnärskap i 1970-talets Sovjet*, 2013
76. Tanya Jukkala, *Suicide in Russia: A macro-sociological study*, 2013
77. Maria Nyman, *Resandets gränser: svenska resenärers skildringar av Ryssland under 1700-talet*, 2013

Denna avhandling är tillkommen inom ramen för Forskarskolan i historia. Forskarskolan i historia är en av de nationella forskarskolor som tillkom på regeringens initiativ hösten 2000. Forskarskolan genomförs i samarbete mellan Lunds universitet, Linnéuniversitetet samt Malmö och Södertörns högskolor med Lunds universitet som värdhögskola. Från och med hösten 2011 ingår även Göteborgs universitet i samarbetet.

Doktorsavhandlingar från Forskarskolan i historia:

1. Stefan Persson, *Kungamakt och bonderätt. Om danska kungar och bönder i riket och i Göinge härad ca 1525–1640*, Makadam förlag, Göteborg 2005
2. Sara Edenheim, *Begärets lagar. Moderna statliga utredningar och heteronormativitetens genealogi*, Symposion, Eslöv 2005
3. Mikael Tossavainen, *Heroes and Victims. The Holocaust in Israeli Historical Consciousness*, Department of History, Lund 2006
4. Henrik Rosengren, *"Judarnas Wagner". Moses Pergament och den kulturella identifikationens dilemma omkring 1920–1950*, Sekel Bokförlag, Lund 2007
5. Victor Lundberg, *Folket, yxan och orättvisans rot. Betydelsebildning kring demokrati i den svenska rösträttsrörelsens diskursgemenskap, 1887–1902*, Bokförlaget h:ström – Text och Kultur, Umeå 2007
6. Tommy Gustafsson, *En fiende till civilisationen. Manlighet, genusrelationer, sexualitet och rasstereotyper i svensk filmkultur under 1920-talet*, Sekel Bokförlag, Lund 2007
7. Jesper Johansson, *"Så gör vi inte här i Sverige. Vi brukar göra så här". Retorik och praktik i LO:s invandrarpolitik 1945–1981*, Växjö University Press, Växjö 2008
8. Christina Jansson, *Maktfyllda möten i medicinska rum. Debatt, kunskap och praktik i svensk förlossningsvård 1960–1985*, Sekel Bokförlag, Lund 2008
9. Anne Hedén, *Röd stjärna över Sverige. Folkrepubliken Kina som resurs i den svenska vänsterradikaliseringen under 1960- och 1970-talen*, Sekel Bokförlag, Lund 2008
10. Cecilia Riving, *Icke som en annan människa. Psykisk sjukdom i mötet mellan psykiatrin och lokalsamhället under 1800-talets andra hälft*, Gidlund, Hedemora 2008
11. Magnus Olofsson, *Tullbergska rörelsen. Striden om den skånska frälsejorden 1867–1869*, Sekel Bokförlag, Lund 2008
12. Johan Östling, *Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning*, Atlantis, Stockholm 2008

13. Christian Widholm, *Iscensättandet av Solskensolympiaden – Dagspressens konstruktion av föreställda gemenskaper vid Stockholmsolympiaden 1912*, Bokförlaget h:ström – Text och Kultur, Umeå 2008
14. Ainur Elmgren, *Den allrakäraste fienden. Svenska stereotyper i finländsk press 1918–1939*, Sekel Bokförlag, Lund 2008
15. Andrés Brink Pinto, *Med Lenin på byrån. Normer kring klass, genus och sexualitet i den svenska kommunistiska rörelsen 1921–1939*, Pluribus, Lund 2008
16. Helena Tolvhed, *Nationen på spel. Kropp, kön och svenskhet i populärpressens representationer av olympiska spel 1948–1972*, Bokförlaget h:ström – Text och Kultur, Umeå 2008
17. Lennart Karlsson, *Arbetarrörelsen, Folkets hus och offentligheten i Bromölla 1905–1960*, Växjö University Press, Växjö 2009
18. Stefan Nyzell, *"Striden ägde rum i Malmö". Möllevångskravallerna 1926. En studie av politiskt våld i mellankrigstidens Sverige*, Malmö högskola, Malmö 2009
19. Louise Sebro, *Mellem afrikaner og kreol. Etnisk identitet og social navigation i Dansk Vestindien 1730–1770*, Historiska institutionen, Lund 2010
20. Simon Larsson, *Intelligensaristokrater och arkivmartyrer. Normerna för vetenskaplig skicklighet i svensk historieforskning 1900–1945*, Gidlund, Hedemora 2010
21. Vanja Lozic, *I historiekanons skugga. Historieämne och identifikationsformering i 2000-talets mångkulturella samhälle,* Malmö högskola, Malmö 2010
22. Marie Eriksson*, Makar emellan. Äktenskaplig oenighet och våld på kyrkliga och politiska arenor, 1810–1880,* Linnaeus University Press, Växjö 2010
23. Anna Hedtjärn Wester, *Män i kostym. Prinsar, konstnärer och tegelbärare vid sekelskiftet 1900*, Nordiska museets förlag, Stockholm 2010
24. Malin Gregersen, *Fostrande förpliktelser. Representationer av ett missionsuppdrag i Sydindien under 1900-talets första hälft*, Historiska institutionen, Lund 2010
25. Magnus Linnarsson, *Postgång på växlande villkor. Det svenska postväsendets organisation under stormaktstiden*, Nordic Academic Press, Lund 2010
26. Johanna Ringarp, *Professionens problematik. Lärarkårens kommunalisering och välfärdsstatens förvandling*, Makadam förlag, Göteborg 2011
27. Carolina Jonsson Malm, *Att plantera ett barn. Internationella adoptioner och assisterad befruktning i svensk reproduktionspolitik*, Lunds universitet, Lund 2011
28. Fredrik Håkansson, *Standing up to a Multinational Giant. The Saint-Gobain World Council and the American Window Glass Workers' Strike in the American Saint Gobain Corporation in 1969*, Linnaeus University Press, Växjö, Kalmar 2011
29. Christina Douglas, *Kärlek per korrespondens. Två förlovade par under andra hälften av 1800-talet,* Carlssons, Stockholm 2011
30. Martin Kjellgren, *Taming the Prophets. Astrology, Orthodoxy and the Word of God in Early Modern Sweden*, Sekel Bokförlag, Lund 2011

31. Anna Rosengren, *Åldrandet och språket. En språkhistorisk analys av hög ålder och åldrande i Sverige cirka 1875–1975*, Södertörns högskola, Huddinge 2011
32. Åsa Bengtsson, *Nyktra kvinnor. Folkbildare och politiska aktörer. Vita bandet 1900–1930,* Makadam förlag, Göteborg 2011
33. Anna Nilsson, *Lyckans betydelse. Sekularisering, sensibilisering och individualisering i svenska skillingtryck,* Agerings bokförlag, Höör 2012
34. Anna Alm, *Upplevelsens poetik. Slöjdseminariet på Nääs 1880–1940*, Historiska institutionen, Lund 2012
35. Rasmus Fleischer, *Musikens politiska ekonomi. Lagstiftningen, ljudmedierna och försvaret av den levande musiken, 1925–2000*, Ink bokförlag, Stockholm 2012
36. Andreas Tullberg,*"We are in the Congo now". Sweden and the Trinity of Peacekeeping during the Congo Crisis 1960–1964*, Lunds universitet, Lund 2012
37. Matilda Svensson, *När något blir annorlunda. Skötsamhet och funktionsförmåga i berättelser om poliosjukdom*, Lunds universitet, Lund 2012
38. Peter K. Andersson, *Streetlife in Late Victorian London. The Constable and the Crowd*, Lund University, Lund 2012
39. Mikael Häll, *Skogsrået, näcken och Djävulen. Erotiska naturväsen och demonisk sexualitet i 1600- och 1700-talens Sverige*, Malört förlag, Stockholm 2013
40. Johan Stenfeldt, *Dystopiernas seger. Totalitarism som orienteringspunkt i efterkrigstidens svenska idédebatt*, Agerings bokförlag, Höör 2013